

ÓKOR

Folyóirat az antik kultúrákról

Megjelenik negyedévente

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Bács Tamás
Bencze Ágnes
Ferenczi Attila
Gabler Dénes
Grüll Tibor
Kalla Gábor
Kárpáti András
Kendeffy Gábor
Németh György

SZERKESZTŐSÉG

Beszkid Judit
Böröczki Tamás
Dobos Barna
Tamás Ábel
Vér Ádám

veradam@gmail.com

okorportal.hu

1088 Budapest, Szentkirályi u. 16.

Tel.: 486-1527

MEGRENDÉLÉS:

veradam@gmail.com

Tel.: +36 30 826 6148

Felhívjuk olvasóink figyelmét,
hogy 2023-tól egy szám ára 2000 Ft,
az éves előfizetés ára 5000 Ft lesz.

Kiadja a Gondolat Kiadó

1088 Budapest, Szentkirályi u. 16.

Tel.: 486-1527

e-mail: info@gondolatkiado.hu
gondolatkiado.hu
Tördelő Lipót Éva

ISSN 1589-2700

A lapszám megjelenését
a Magyar Tudományos Akadémia,
és a Nemzeti Kulturális Alap
támogatta.

nka

Tartalom

AKTUÁLIS ASSZIRIOLÓGIA

TANULMÁNYOK

Csitári Péter	A szabadság ára Egy mezopotámiai szolga felszabadulása a Kr. e. 21. században	3
Pintér Anna Krisztina	Retorikai és figuratív elemek óbabilóni levelekben	10
Árvai Tamás	Meseszerű és ritualisztikus elemek II. Aššur-nāšir-apli királyfelirataiban	15
Buhály Attila	Egy birodalom formaváltozásai Az urartui állam Kr. e. 714 előtt és után	25
Bácskay András	Amulettkő-listák egy későbabilóni uri magánarchívumban	35
Niederreiter Zoltán	„Mikor te süvítesz, a világok megremegnek” Megjegyzések a Pazuzu-amulettekről és a démon ikonográfiájáról	42
Roboz Erika	Küzdelem a Láthatatlan ellen Az oroszlándémon és a lesújtó isten páros ábrázolása Mezopotámiában	57
Nyitrai Mónika	Leopárdok az ókori Mezopotámiában	73

A JELEN TEMATIKUS SZÁMOT SZERKESZTETTE

Vér Ádám

A címlapon:

Imádkozó alak bronzszobra az óbabilóni kori (Kr. e. 18. század)
Larsából (Szenkere). A tárgyon található felirat szerint a szobrot Lu-Nanna
ajánlotta fel Martu isten számára, Hammurāpi király életéért.

Louvre, AO 15704 (Niederreiter Zoltán felvétele)

A címlap belső oldalán:

Újasszír kori Pazuzu-bronzplakett

(a tárgyról lásd jelen számunkban Roboz Erika tanulmányát).

Louvre, AO 22205 (Niederreiter Zoltán felvétele)

A hátsó borító belső oldalán:

Maništušu (uralk. kb. Kr. e. 2270–2255), az Akkád Birodalom
királyának obeliszk formájú dioritsztéléje, részlet.

Louvre, SB 20 / AS 6063 (Niederreiter Zoltán felvétele)

A hátsó borítón:

Asszír palotadombormű részlete (Dūr-Šarrukīn – Horszábad).

Louvre, AO 19863 (Niederreiter Zoltán felvétele)

Aktuális assziriológia

2022. május 19–21. között került sor az eredetileg 2020-ra tervezett, ám a járványhelyzet miatt végül két évvel elhalasztott XIV. Magyar Ókortudományi Konferenciára, melynek a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara adott otthont. Jelen lapszámunk a konferencia assziriológia szekciójában elhangzott előadások közül válogat. Bár az ókori Kelettel foglalkozó tanulmányok rendszeresen megjelennek folyóiratunkban, tematikus számunk utoljára 2006-ban jelent meg a témában. Ezért is tűnt aktuálisnak, hogy az ókortudomány e szegletét ismét alaposabban körüljárjuk.

Ha valaki összehasonlítja a korábbi lapszámot (2006/3–4) a mostanival, látni fogja, hogy az olyan nagy lélegzetvételű összegzések, mint Komoróczy Géza *Az ókori Kelet* vagy Dezső Tamás *Az asszír lovasság története* című tanulmányai, ebből a lapszámból hiányoznak. A cikkek a hazai assziriológiai kutatásoknak arról az oldaláról tanúskodnak, amely ugyan a kis részletek elmélyült elemzéséből indul ki, mégis a teljes kultúrára reflektál. Ez a módszer a már jól ismert szöveg- és tárgycsoportokat is teljesen új oldalukról képes megmutatni.

Csitári Péter mikrotörténeti elemzése egy több mint 4000 éves perirat szövegéből kiindulva jut el a III. Ur-i dinasztia társadalomtörténete legfontosabb vonásainak bemutatásáig. Pintér Anna Krisztina a korábban leginkább gazdaság- és társadalomtörténeti elemzésekben használt óbabilóni kori magánlevelek korpuszát irodalomtörténeti szempontból dolgozza fel. Árvai Tamás pedig tanulmányában a már több mint 160 éve ismert, leghosszabb asszír királyfeliratot, II. Aššur-nāšir-apli annaleseit helyezi teljesen új megvilágításba.

A lapszám utolsó három tanulmányának (Niederreiter Zoltán, Roboz Erika és Nyitrai Mónika írásai) közös vonása a mezopotámiai kisművészeti alkotások aprólékos ikonográfiai elemzésének és a szöveges forrásoknak az összekapcsolása, aminek segítségével a kulturális hagyományozódás eddig nem ismert csatornáira képesek rámutatni.

Vér Ádám

Csitári Péter (1994) assziriológus, az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola doktorandusza. Fő kutatási területe: Ur III korszak gazdasága és társadalma.

Legutóbbi írása az Ókorban:
Pereskedés és igazságszolgáltatás a Kr. e. 21. századi Mezopotámiában (2022/1).

A szabadság ára

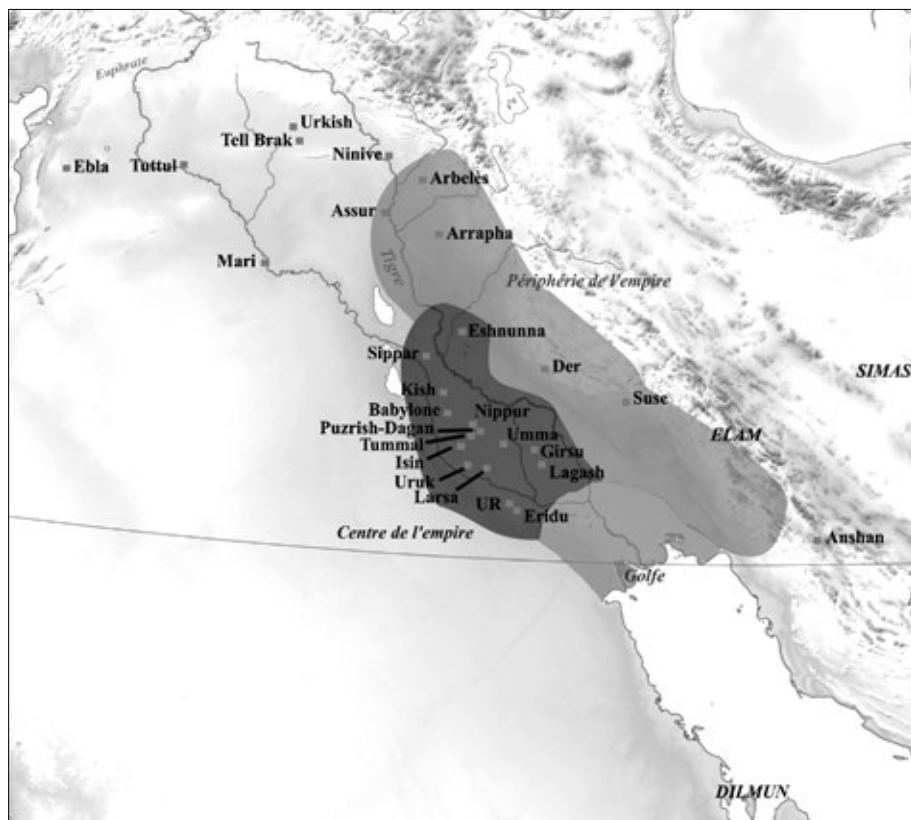
Egy mezopotámiai szolga felszabadulása a Kr. e. 21. században

Csitári Péter

Az ókori kultúrákban nem szokatlan a szabadok és a szolgák szembenállása, és az ezekből fakadó konfliktusok. De mit is jelentett szolgának lenni? Vagy mit jelentett szabadnak lenni? Miért volt előnyösebb az egyik a másíknál? Vajon volt-e lehetőség kiszabadulni a szolgaságból? És ha igen, akkor mi volt az ára? Ezekre a kérdésekre különböző kultúrákban különböző válaszokat lehet találni. A Kr. e. 21. századi Mezopotámiában egy szolgálynak története adhat választ ezekre a kérdésekre. Ezt a szolgálynak Geme-Eninnunak hívták, és az NSGU 184-es dokumentum rögzítette a felszabadulását a szolgaságból. Noha maga a szöveg rövid, de számos információt szolgáltat arról, hogyan válhatott a szolgálynak szabad polgárrá, milyen feltételeknek kellett teljesülnie a felszabadulásához, és az kinek a kezdeményezésére valósulhatott meg. Az egyéb adminisztrációs szövegek vizsgálata pedig arra is fényt derít, mi történt Geme-Eninnuval azután, hogy elnyerte a szabadságát, és milyen életet élt immár szabad polgárként.

Ez a történet egy Dél-Mezopotámiai város, Ġirsu levéltárának jogi és adminisztratív dokumentumainak köszönhetően tanulmányozható. Ez a város a Tigris folyó partján helyezkedett el, közel a Perzsa-öböl partjához. A város ebben az időszakban (melyet a szakirodalom Ur III korszaknak hív) egy olyan birodalomnak a része volt, melynek székhelye Ur városában volt, mely Ġirsutól nagyjából 65 km-re délnyugatra helyezkedett el az Euphratés folyó partján. A Ġirsu élén álló kormányzó (sumerül ensi) alárendeltje volt az Urban székelő királyi családnak. A kormányzót a mindenkori uralkodó nevezte ki, és ha úgy adódott, le is válthatta őket. A kormányzó felelt a város gazdaságáért, és az igazságszolgáltatás is az ő feladatkörébe tartozott, többek között a kormányzó töltötte be a legfőbb bíró szerepkörét is a városon belül.

A kormányzói palota egyik archívumából egy speciális szövegcsoporthoz került elő, melyet a szakirodalom di tila korpusznak nevez. A di tila sumer kifejezés „lezárt ügyet” jelent. Ez egy olyan speciális szövegkorpusz mely különböző jogi ügyek (perek) eredményeit

1. kép. Mezopotámia az Ur III korban

(forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/Third_Dynasty_of_Ur#/media/File:Ur_III.svg)

és ítéleteit tartalmazza.¹ Ezek a szövegek bemutatják, hogyan zajlott az igazságszolgáltatás a városban, milyen vitás ügyek kerültek a bíróság elé, és azokat hogyan rendezték el.² Jelen tanulmány kiindulópontja pedig az egyik ilyen per, mely Geme-Eninnunak a szolgaságból való kiváltását rögzítette.

Szolgák és szabadok

Mielőtt azonban rátérnénk Geme-Eninnu történetére, érdemes megvizsgálni mit is jelentett a „szolga” kifejezés a Kr. e. 21. századi Mezopotámiában. A szolgaság kifejezésére a sumer nyelv 3 szót használt: arad, geme és saĝ. Az arad kifejezést minden esetben férfiakra, a geme-t pedig nőkre használták, míg a saĝ mindkét nem esetén előfordul. A pontos értelmezésük azonban bonyolultabb, mint ahogyan azt a korábbi szakirodalom feltételezte. Ezeket a kifejezéseket korábban még rabszolgaként (angolul *slave*) értelmezték, a legújabb szakirodalom azonban már elveti a rabszolga értelmezést, és inkább a „szolga/szolgáló” (angol *servant*) kifejezést használja.³ Erre a váltásra azért is volt szükség, mert például az arad szót a sumerek a legfontosabb tisztséget betöltő személyekre is használták. Ennek az volt az oka, hogy ebben a kultúrkörben a „szolga” kifejezést sokkal szélesebb skálán értelmezték, mint például később, a Római Birodalom idején. Az arad kifejezést Ġirsu kormányzója akkor használta saját magára, ha a királyhoz viszonyította magát, és azt fejezte ki, hogy ő a király hű szolgája. A királyhoz képest ugyanis mindenki arad, tehát szolga volt. A kormányzó beosztottjai szintén arad-ok voltak, és így lehet tovább haladni lejjebb a társadalmi ranglétrán. Lényegében mindenki valakihez viszonyítva arad volt, még a király is, hiszen ő az isteneket szolgálta.⁴ A társadalmi státuszt így az határozta meg, hogy kihez képest volt az illető arad, ki volt a gazdája. Amennyiben ez a király volt, úgy az illető szabad polgárnak számított. Ha azonban ez a gazda egy magánszemély volt, akkor az illető már nem számított szabad polgárnak.

Hasonló eset figyelhető meg a geme szó használatában is, ami önmagában annyit jelent, hogy az illető felnőtt, munkaképes nő. Ezt a kifejezést minden olyan nőre használták, aki különböző állami igazgatású komplexumban (például malom vagy szövőház) dolgozott. Ugyanezzel a szóval illették azokat a nőket is, akik egy magánszemély tulajdonába kerültek. Ahogyan a férfiak esetében, úgy a nőknél is mindig volt valaki feljebb, ezért bizonyos értelemben minden szabad nő szolga volt, és az adminisztráció nem is tett különbséget az államnak és a magánszemélyeknek dolgozók között. A saĝ (sumerül: 'fej') kifejezés viszonylag ritkán fordul elő, viszont ebben az esetben mindig a magánszemélyek szolgálira használják, magas tisztviselőkre vagy szabad státuszú személyekre soha.

Mivel a szolga és a szabad polgár között ilyen vékony volt a határvonal, ezért könnyű volt lejjebb süllyedni a társadalmi hierarchiában, de ugyanúgy lehetőség volt a felemelkedésre is. A korszakban alapvetően két módja volt ismert annak, hogy valaki lejjebb csúszott a társadalmi hierarchiában. Az egyik mód a háború volt, amikor is a hadifoglyokat elhurcolták, és vagy az előbb említett állami közigazgatású komplexumokban fogták őket munkára, vagy egy magánszemélynek ajándékozták őket.⁵ Erre ismerünk néhány példát a korszakból,⁶ de

sokkal jobban dokumentált a másik opció, az adósszolgaság. A korszakban számos alkalom ismert, mikor a szülők az adósságaik rendezése miatt eladják a gyermekeiket egy magánszemélynek.⁷ A vevő minden esetben ezüsttel fizetett értük, és az árat vélhetően a gyerek életkora határozta meg. Ez törvényes folyamat volt, és az eladott gyermekek elvesztették szabad polgár státuszukat.

A magánszemélyek szolgálatából való kiszabadulásának három módja ismert a korszakban, melyet három különböző sumer szóval fejeztek ki: šu-bar, ama-ar-gi – ĝar és du₈.⁸ A šu-bar soha nem fordul elő a di tila-korpuszban, és nem véletlenül. Ennél a kifejezésnél a fennmaradt szövegek arra mutatnak, hogy ez egy uralkodói aktus volt, melynek során a király „felszabadítja” az embereket az alávetettség/szolgaság alól. Ez jelenthette azt, hogy valakit kiemel egy magánszemély szolgálatából és az állam szolgálatába állítja, vagy valakinek elengedi a hadkötelezettségét, de jelenthette azt is, hogy más állam uralma alatt álló népeket megszabadít az idegen uralomtól, és a saját államához csatolja őket.⁹

Az ama-ar-gi – ĝar a leggyakoribb kifejezés a di tila-szövegek között, ha egy szolga státuszváltozásáról van szó; összesen 13-szor fordul elő a korpuszban.¹⁰ Maga a kifejezés szó szerint azt jelenti, hogy „biztosítani az anyjához való visszatérést”, de ez lényegében arra utal, hogy valakinek a státuszát visszaállítják/helyreállítják abba a formába, ami még a születése idején volt.¹¹ Ezt úgy lehet értelmezni, hogy azok a szolgák, akiket gyerekként a szüleik eladtak, a születésük idején még szabad polgárok voltak, és ebbe a státuszba helyezik vissza őket. Ezt az aktust mindig a gazda kezdeményezte, legalábbis a di tila-szövegekben a gazda mindig saját akaratából, mindenfajta külső ráhatás vagy kompenzáció nélkül engedi el a szolgáit.

A harmadik és idáig legkevésbé kutatott kifejezés a du₈. Ez az ige szorosan összekapcsolódik a kug-ta kifejezéssel, ami egy ezüstben értendő összegre utal. A du₈ jogi értelemben vett jelentését legjobban a TUT 164 12-es¹² szöveg alapján lehet értelmezni. Ez a szöveg 17 szolgálant nevez meg, akik felszabadultak egy-egy magánszemély szolgálatából. Ennek a 17 lánynak megnevezik a szüleit, a gazdájukat, valamint mindegyiküknél megemlítik az ezüst összeget is. A szöveg továbbá megnevez három adminisztrátort.

A szülők esetén a szöveg többször is utal arra, hogy ők szabad polgárok, tehát valószínűsíthető, hogy korábban eladták a gyermekeiket. A szolgálók neve mellett szereplő összeget lehetne úgy is értelmezni, hogy ez volt az áruk, mikor eladták őket, viszont annak a szöveg rendeltetése szempontjából semmi értelme nem lenne. Sokkal valószínűbb, hogy ezt az összeget a gazdák kapják meg, méghozzá azért, hogy elengedjék a szolgálóikat. A három adminisztrátor (akik vélhetően a kormányzó beosztottjai) szerepét is csak úgy lehet értelmezni, hogy ők fizetik ki a gazdákat a szolgálókért cserébe. A szöveg alapján a szolgák kiváltásának az összege is megállapítható, ami 2–7 giĝ (kb. 17–60 gramm ezüst). Az összeget vélhetően a szolga életkora határozta meg.¹³ Hasonló következtetést lehet levonni a TUT 73 dokumentumból,¹⁴ ahol szintén a kug-ta du₈ kifejezést használják, és egy Ġiri-idab-Bau nevű szolgálány kerül ki a gazdája, Ur-turtur szolgálatából. Ezért cserébe Ur-turtur 6 giĝ ezüstöt kapott. Ilyenformán megállapítható, hogy a kug-ta du₈ lényegében 'kiváltás'-ként értelmezhe-

Szolgalány neve	Szülő neve	Gazda neve	Ár	Adminisztrátor neve
Ninmeteše	Ur-Eškuga	Duğu	7 giğ	Ur-Bagara
Hala-Bau	Lugal-magure	Ur-Ebabbar	3 giğ	
Geme-niğir	x	Bula	7 giğ	
Geme-Bau	Nin-Šuruppak	Balduhša	7 giğ	
Geme-Nanše	Ur-Igizibara	Lu-duga	3 giğ	
Ninkala	Ur-Lisi	Ur-mes	5 giğ	
Bumanu	Ibtae	Ur-Numušta	2 giğ	
Isa-isa	x	Lugal-ḫamati	3 giğ	
Geme-kigula	Ur-Ištaran	Ur-Lama	7 giğ	Arad-aga
Enmuna-mutar	X	Luga-imaḫ	5 giğ	
Izu	Geme-karke	Ur-Lama	5 giğ	Ur-Šugalama
Ninĝen-abaĝen	Lu-ninĝa	Amagena	5 giğ	
Ninmuše-igimu	Lili	Lu-Ninšubur	5 giğ	
Ninmešta	Mašgula	Nammaḫ-Bau	4 giğ	
Ninniĝzu	X	Lamlama	5 giğ	
Diĝirama	X	Annebadu	3 giğ	
Nin-lusasa	X	Namḫani	5 giğ	

1. táblázat. A 17 kiváltott szolgálány a TUT 164 12-es szövegben

tő, ahol egy felsőbb autoritás kezdeményezésére kivásárolják a szolgálakat a magánszemélyektől, és szabad polgári státuszba helyezik őket.

Összegezve tehát egy magánszemély szolgálja számára több lehetőség is volt, hogy kiszabaduljon a szolgálásból, de mindig valaki más jóindulatán múlott, hogy ez sikerül-e. Lehetőség volt arra, hogy az uralkodó maga szabadítsa fel (šu-bar), vagy a gazdája saját akaratából engedje el őt (ama-ar-gi-ĝar), vagy egy felsőbb (nem uralkodói) autoritás ezüst kifizetése fejében kiváltsa őt a magánszemély szolgálatából. Jelen tanulmány tárgya, az NSGU 184-es dokumentum és Geme-Eninnu története a harmadik változatra nyújt kiváló példát.

Geme-Eninnu kiváltása

Az NSGU 184-es dokumentum¹⁵ a di tila-korpuszon belül az úgynevezett *Sammelurkunde* csoportba tartozik. A *Sammelurkunde* olyan tábla, mely nem egy, hanem több pert foglal magába, és azok eseményeiről számol be. A *Sammelurkunde* pereit két tényező köti össze: ugyanabban az évben történtek meg, és ugyanaz a személy volt a bíró. Az NSGU 184-es dokumentum két pert tartalmaz, melyek a korszak második uralkodójának, Šulginak a 47. uralkodási évében estek meg (kb. Kr. e. 2048), és mindkét ügynél Ur-Lama volt a bíró, aki egyben a város kormányzója is volt. Az első per egy gabonatartozás megfizetéséről szól, míg a második Geme-Eninnu kiváltásáról:

előoldal

9. ¹Geme₂-e₂-ninnu dumu Di-¹de₃¹
10. mu dumu-gir_x i₃-me-a-še₃ ba-[du₈]
11. kug-ga-ni 5½ giğ₄-[am₃]
12. e₂-gal-ta
13. Lu₂-^dUtu lu₂-gu-[za-la₂-ra]
14. ba-na-g[e-en₆]

Geme-Eninnu, Dide lánya, mivel ő egy dumu-gir, ki lett váltva. Az ő teljes árát, 5 ½ giğ ezüstöt a palotától Lu-Utnak, a trónszékhordónak odaitélték.

Az ügy rendkívül rövid, és lényegében csupán a per eredményét, az ítéletet közli, az előzményekről és magáról a tárgyalásról hallgat. Ennek ellenére a szöveg megfogalmazásából meg lehet állapítani, pontosan mi történt. A dokumentum ugyanis azt állítja, hogy Geme-Eninnu Lu-Utnak volt a szolgálja, de ezüstért a palota kiváltotta a szolgálásból (du₈), és szabad polgár státuszba került.¹⁶ Geme-Eninnu kiváltásának az árát 5 ½ giğ ezüstben (kb. 46 gramm) adja meg a dokumentum, ami viszonylag magas árnak felel meg, ezért feltételezhető, hogy Geme-Eninnu ekkor már közel volt a felnőttkorhoz.

Az NSGU 184 di tila-szöveg, ami azt jelenti, hogy valami probléma merült fel a kiváltás folyamatában, és perre kellett vinni az ügyet. Mivel az ítélet azt mondja ki, hogy a palotának ki kell fizetnie Lu-Utnak, ezért feltételezhetően az történt, hogy Lu-Utu elengedte a szolgálját, de nem kapta meg cserébe az 5 ½ giğ ezüstöt, ami járt volna neki. Ezért egyenesen a kormányzóhoz fordult, hogy előadja a sérelmét. Miután a kormányzó megállapította, hogy Lu-Utu sérelme jogos, kötelezte a palotát (tehát lényegében a saját beosztottait), hogy fizessék ki Lu-Utnak.

A di tila-szöveg megemlíti egy fontos tényezőt az egész procedúrára vonatkozóan, mégpedig a dumu-gir kifejezést. A szakirodalom ezt a kifejezést korábban úgy fordította, hogy 'sumer'¹⁷ vagy 'helyi lakos',¹⁸ de a legújabb szakirodalom már a lu, a dumu-iri vagy az eren szavak szinonimájaként értelmezi.¹⁹ A fenti három szó pedig minden esetben egy adott személy társadalmi státuszára utal, miszerint ő egy szabad polgár, aki csak a királyt vagy az államot szolgálja, aki/ami ezért cserébe megélhetést biztosít a számára.²⁰ Ebben a jogi környezetben valószínűleg úgy kell értelmezni a dumu-gir kifejezést, hogy az illető, akire használják, nem egy magánszemély

szolgája, hanem szabad polgár státuszú.²¹ Kérdéses azonban, kit hív a szöveg *dumu-gir-nek*.

Adam Falkenstein, aki a szöveget elsőként lefordította, úgy vélte, ez a kifejezés egyértelműen Geme-Eninura vonatkozik, és a lányt azért váltották ki, mert szabad polgárnak született, és születése jogán ki kellett váltani őt Lu-Ututól.²² Ez az elmélet azonban megkérdőjelezhető, ugyanis Didére, a szolgálány szülőjére²³ ugyanúgy vonatkozhat a kifejezés. A kérdés eldöntésére a korábban tárgyalt TUT 164 12-es szöveg adhat megoldást. Ez a szöveg ugyanis a 17 szolgálány szülőiről közöl olyan információkat, amik arra utalnak, hogy a szülők szabad polgár státuszban vannak (például használja rájuk az *eren* vagy a *lu* szavakat), magukra a szolgálányokra soha nem tesz ilyen jellegű utalást. Hasonlóan a TUT 73-mas szövegben Ġiri-idab-Bau anyját, Geme-Utut nevezik *eren-nek*, vagyis szabad polgárnak. Ezeket figyelembe véve, úgy gondolom, az NSGU 184-es szövegben a „mivel ő egy *dumu-gir*” betoldás nem Geme-Eninura, a szolgálányra, hanem a szülőjére, Didére vonatkozik.

Egy *di tila*-szöveg általában rövid, és csak azt írják le benne, ami kiemelt fontossággal bír. A szöveg ráadásul úgy fogalmaz, hogy *mu dumu-gir_x i₃-me-a-še₃*, vagyis „mivel ő egy *dumu-gir*”. Felmerül így a kérdés, miért fontos a procedura szempontjából, hogy Dide szabad polgár. Erre a kérdésre választ adhat az Ur-Namma-féle törvénygyűjtemény. Ur-Namma a korszak legelső uralkodója volt (kb. Kr. e. 2112–2095), akinek a nevéhez köthető az egyik legkorábbi törvénygyűjtemény, mely az addigi szokásjogokat összegezte.²⁴ Az §5-ban pedig az alábbi törvényt olvasható:

Ha egy szolga szabad polgárral házasodik, akkor az egyik gyermekét az ura szolgálatába kell állítania. Az a gyermek, akit urának szolgálatába állít, örökölni fogja apja vagyonának felét és apja házat. (Viszont) egy szabad polgár gyermeket nem lehet szolgává tenni a király beleegyezése nélkül.²⁵

Ebből a törvényből egyértelműen kiderül, hogy egy szabad polgár gyermekének előjogai vannak, és csak különleges esetben lehet belőle szolga. Azzal, hogy a szöveg azt állítja, Dide szabad polgár, egyben azt is mondja, hogy Geme-Eninnu születése jogán rendelkezik bizonyos kiváltságokkal. Ez pedig jelen kontextusban úgy értelmezhető, hogy Geme-Eninnut azért lehetett kiváltani a szolgaságból, mert egy szabad polgár lánya. Ha mindkét szülője egy magánszemély szolgája lett volna, akkor a kiváltás nem valósulhatott volna meg. Más szavakkal a szolgaságból való kiváltás egyik legfontosabb előfeltétele az volt, hogy az illető bizonyíthatóan szabad polgár gyermeke.

Mindent összevetve rekonstruálható a teljes történet. Dide vélhetően eladta a saját lányát Lu-Utunak. Geme-Eninnu egy ideig Lu-Utut szolgált, de aztán Šulgi 47. uralkodási évében (kb. Kr. e. 2048) a kormányzó utasításba adta az egyik adminisztrátorának, hogy váltsa ki a lányt a szolgaságból. Ezt azért tehette meg, mert Dide szabad polgár volt, és a szokásjog lehetővé tette, hogy a szabad polgárok gyermekeit, akik szolgaságba kerültek, kiválthassák. Ehhez azonban ezüstben ki kellett fizetni a szolga árát, amit a szolga életkora határozott meg. Lu-Utu el is engedte Geme-Eninnut, de valamilyen oknál fogva nem kapta meg a neki járó ezüstöt. Ezért pert indított, és az NSGU 184 ennek a hosszú folyamatnak a végkifejlete, ahol a palotát kötelezték, hogy fizesse ki Lu-Utut.

Élet szabad polgárként

Felmerül egy fontos kérdés az ügy kapcsán. Miért váltotta ki a kormányzó Geme-Eninnut? Miért fizetett ki 5 ½ gíg ezüstöt egy szolgálányért? A szokásjog csak lehetővé teszi a kiváltást, de nem kötelezi a kormányzót arra, hogy ezt meg is tegye. Ő azonban mégis megtette ezt, és mint az a TUT 164 12-es dokumentumból is kiderül, ez egyáltalán nem volt ritka esemény. Több tucat hasonló eset látható a korszakban, amikor a kormányzó szolgálkat váltott ki pénzért, hogy újra szabad polgárok lehessenek. Miért érte meg ez a kormányzónak? A választ erre a kérdésre a WMAH 176-os szöveg²⁶ adhatja meg.

Ez a dokumentum egy hosszú, 14 columnás tábla, amely egy malomházban dolgozó munkások bérével foglalkozik. A szöveget Šulgi 48. uralkodási évére (kb. Kr. e. 2047) keltezték, és egy Ur-Lama nevű felügyelő táblája, aki vizsgálat céljából (*sumerül gurum ak*)²⁷ összeírta az összes malomházban dolgozó munkás egyhavi bérét.²⁸ A szöveg összesen 188 munkást nevez meg név szerint, akiket két csoportba lehet osztani: akik megkapták a bérüket, és akik nem. A dokumentum szerint 157 munkás megkapta a bérét, és őket további négy alcsoportba különítették: (1) teljes napot dolgozó felnőtt női munkások, akik 35 liter árpát kapnak bérül; (2) fél napot dolgozó felnőtt női munkások, akik 25 liter árpát kapnak; (3) teljes napot dolgozó gyerek (vagy fiatal) munkások, akik 15 liter árpát kapnak; (4) fél napot dolgozó gyerek (vagy fiatal) munkások, akik 10 liter árpát kapnak (lásd a 2. táblázatot).

Bért kapott				Nem kapott bért
Felnőtt női munkások (geme)		Gyerek (fiatal) munkások (dumu)		29 személy
Teljes munkaidő 35 literes bérrel	Részmunkaidő 25 literes bérrel	Teljes munkaidő 15 literes bérrel	Részmunkaidő 10 literes bérrel	
108 munkás	26 munkás	8 munkás	17 munkás	
Összesen 188 munkás				

2. táblázat. A malomban dolgozó munkások bére a WMAH 176-os szövegben

Geme-Eninnu neve megjelenik ebben a dokumentumban is, mégpedig a teljes napot dolgozó női munkások között:

hátoldal v. columna

20' 3 ban₂ 5 sila₃ Geme₂-e₂-ninnu

21' dumu Di-de₃ eren₂

22' ki Lu₂-^dUtu dumu Lu₂-/gu-la-ta

23' sağ kug-ta du₈-ha

35 liter (árpa) Geme-Eninnunak, az eren Dide lányának, akit Lu-Ututól, Lugula fiától váltottak ki ezüstért.

A szöveg megnevezi Geme-Eninnu szülőjét, Didét, akire ezúttal az *eren* kifejezést használja, ami, miként azt fentebb tárgyaltuk, a *dumu-gir* szinonimája. Így bizonyosságot nyer az a feltételezés is, hogy a *di tila*-szöveg a *dumu-gir* kifejezést a szülőre, és nem a lányra használta. Továbbá még azt is megemlíti a szöveg, hogy Geme-Eninnut kiváltották Lu-Utu szolgál-

latából. Ez egyértelművé teszi, hogy az itt megjelenő Geme-Eninnu azonos a di tila-szövegben megjelenő személlyel.

Azt lehet látni tehát, hogy egy évvel azután, hogy Geme-Eninnu szabad polgár lett, a malomházban kezdett el dolgozni, és a munkájáért havi 35 liter árpát kapott bérként, ami egy teljes munkaidőben dolgozó női munkás alapbére volt. A szöveg kitér még arra is, hogy Geme-Eninnu nem az őrlőházakban dolgozott, hanem a sörházban (e-bappir), ahol malátából főzték a sört.²⁹ Ez a tény pedig segíthet megérteni a kormányzó motivációját is.

Az Ur III kort ugyanis jelentős munkaerőhiány jellemezte.³⁰ A korszakot megelőző háborúkban rengetegen meghaltak, illetve visszatérő járványok tizedelték a lakosságot. Az olyan állami intézmények, mint a malom vagy a szövőház, így állandó munkaerő-utánpótlásra szorultak, és ennek a munkaerőnek az előteremtése a kormányzó feladata volt. Ilyen munkaerőt találhatott úgy, ha egy sikeres hadjárat után a meghódított vidék lakosságát elhurcolták, és munkára fogták a fenti intézményekben. A másik opció pedig az volt, hogy kiváltotta azokat a szolgákat, akiket a szabad polgár státuszú szülei adtak el egy-egy magánszemélynek. Mivel ezek a szolgák ennek a procedúrának köszönhetően újra szabad polgárok lettek, ezért a király, illetve a kormányzó lett a gazdájuk, és nekik tartoztak szolgálattal. A kormányzó pedig ennek köszönhetően el tudta látni munkaerővel a malomházat vagy a szövőházat.

Ez látszólag nem jelentett jobb sorsot Geme-Eninnunak, hiszen a malomházban dolgozni az egyik legkeményebb munka lehetett. Ugyanakkor néhány tény kissé árnyalja a képet. Ugyan a malomházban dolgozott, de nem a legrosszabb helyen, az őrlőházakban, hanem a sörfőzőben, ami sokkal kellemesebb munka lehetett. Ezért a munkáért ráadásul bért kapott gabona formájában. Arra vonatkozóan nincs adatunk, hogy Lu-Utu szolgálatában milyen ellátmányt kapott, de feltételezhető, hogy a 35 liter árpa bér meghaladja azt a mennyiséget (és talán minőséget is), ami szolgaként járt neki. A legfontosabb tény azonban a társadalmi státuszának változása volt. Többé már nem egy magánember szolgálja volt, hanem az állam alattvalója, ami további előjogokat biztosított a saját, illetve a gyermekei számára is. Mindezek pedig egy jobb élet reményét ígérték.

2. kép. Bankettjelenetet ábrázoló pecséthenger.

A felső sor közepén két személy szívószállal sört iszik. Ur, Kr. e. 26. század (British Museum BM 121545)

Összegzés

Geme-Eninnu szabad polgárnak született, de a szülei még gyerekként eladták őt Lu-Utunak. A szokásjog azonban lehetőséget biztosított a szolgaságból való kitörésre. Ehhez azonban a város kormányzójának kellett kezdeményeznie egy kiváltási folyamatot, amelynek részeként ezüstöt fizetnek a gazdának a szolga szabadon bocsátása fejében. Az összeget a szolga életkora határozta meg. A kormányzó kezdeményezésére Geme-Eninnu felszabadult, és szabad polgár lett. Ez egyben azt is jelentette, hogy élete hátralévő részében a malomházhoz tartozó sörfőzőben kellett dolgoznia. Ez azonban egyáltalán nem volt szokatlan a korszakban. Noha egy szabad polgár nem ismert más gazdát az uralkodón kívül, ez természetesen nem jelentette azt, hogy ne kellett volna dolgoznia. Minden szabad polgárnak megvolt a saját szerepe a társadalmon és az államon belül, és minden szabad polgár köteles volt munkával szolgálni az uralkodót.³¹ Ez a kötelesség annyira beleépült a társadalom tudatába, hogy még egy sumer közmondás is beszámol róla ekképpen: „A palota nem kerülheti el a pusztaságot, a bárka nem kerülheti el a szalmát, a szabad ember nem kerülheti el a kötelező munkát”.³² Végso soron tehát ez volt az ár, amit Geme-Eninnunak meg kellett fizetnie a szabadságáért cserébe.

Jegyzetek

- 1 A di tila-korpuszt legelőször Adam Falkenstein gyűjtötte össze, és fordított le 230 szöveget: Falkenstein 1956–57 (NSGU). Az azóta eltelt évtizedekben azonban újabb di tila-szövegek kerültek elő, így a korpusz folyamatosan bővült. A legújabb szövegekhez lásd: Sollberger 1976; Sigrist 1995; Molina 2004; Molina 2008.
- 2 E korszak igazságszolgáltatási rendszeréhez lásd Falkenstein 1956–57/I; Westbrook–Lafont 2003; Culbertson 2009; Csitári 2022.
- 3 Steinkeller 2015a, 7, a 12-es jegyzettel.
- 4 Von Dassow 2010, 211–214.
- 5 Gelb 1973, 81; Steinkeller 2015a, 7–9.
- 6 A korszak negyedik uralkodója, Šu-Suen például arról ír feliratában, hogy a férfi hadifoglyokat megvakította és kertekben dolgoztatta őket, míg a nőket a szövőházban helyezte el. Ehhez lásd Frayne 1997, 301–306, Šu-Sin 3: iv 15–22.
- 7 Falkenstein 1956–57/I, 85–86; Culbertson 2011, 36–40.
- 8 Gelb 1973, 87–90.
- 9 Von Dassow 2011, 208–211.
- 10 NSGU nos. 30, 31, 74, 75, 77, 78, 99, 169, 177, 178, 186, 205 és AOAT 025, 438 BM 19356. Utóbbihoz lásd Sigrist 1995, 610–611.
- 11 Von Dassow 2011, 208–211.
- 12 A korszak összes szövege elérhető online formátumban a CDLI (<https://cdli.mpiwg-berlin.mpg.de>), valamint a BDTNS (<http://bdtns.filol.csic.es/>) oldalakon. Minden szövegnek van egy egyedi CDLI száma, mely segítségével könnyen megtalálható a két online adattárban. A tárgyalt szöveg CDLI száma: P135748. A tanulmány további részében a CDLI szám minden szöveg esetében végjegyzetben kerül megemlítésre.
- 13 Az életkor mellett előfordul, hogy a szolga szakértelem is befolyásolja az értékét. Egy másik di tila-szövegben, az NSGU 207-ben (P110793) két kovács egymás között ad kölcsön egy szolgát, akinek az ára meglepően magas: 16 giğ ezüst (kb. 134 gramm). A feltételezés szerint azért ilyen magas ennek a szolgának az ára, mert kovácsinas, és magas szaktudással rendelkezik. Ehhez lásd Falkenstein 1956–57/II, 348–351; Neumann 2000, 129–130.
- 14 P135644.
- 15 Falkenstein 1956–57/II, 293–294, P110806.
- 16 Falkenstein 1956–57/II, 293–294; Lafont 2000, 67.
- 17 Kraus 1970, 367–371.
- 18 Steinkeller 1993, 112–113, a 9. jegyzettel.
- 19 Westbrook 2003, 333; Koslova 2008, 167–173.
- 20 Von Dassow 2011; Steinkeller 2013; Steinkeller 2015.
- 21 Koslova 2008, 152–153.
- 22 Falkenstein 1956–57, 293–294.
- 23 Több mezopotámiai név esetében könnyen eldönthető, hogy az illető férfi-e vagy nő, a Dide név esetében azonban ez már bizonyultabb. Maga a név itt rövidített alakban szerepel. Más szövegekben olyan formában fordul elő a név, mint Utu-dide vagy Niğir-dide, amelyek férfinevek. Azonban ismert az Ama-dide forma is, ami viszont már női név. Mivel nem eldönthető, hogy Dide Geme-Eninnunak az apja vagy az anyja-e, ezért a tanulmányban csak „szülőként” fogok hivatkozni rá.
- 24 Roth 1995, 13–22; Wilcke 2002; Civil 2011.
- 25 Az utolsó mondat kapcsán nincs egyetértés Wilcke és Civil között a tekintetben, hogy a sumer lugal szót „királynak” vagy „gazdának” kell-e fordítani. Wilcke úgy véli, a király beleegyezésére van szükség, így ő „királynak” fordítja a szót (Wilcke 2002, 312–313), Civil azonban „gazdának” értelmezi (Civil 2011, 246). Figyelembe véve a kontextust és a mezopotámiai társadalomról való tudásunkat, Wilcke javaslata az elfogadhatóbb.
- 26 P113475.
- 27 Steinkeller 1982.
- 28 A korábbi szakirodalom a sumer še-ba kifejezést még „fejadagnak” (angolul *ration*) értelmezte. Ez a fordítás azonban egyrészt negatív konnotációval bír, másrészt a legújabb kutatások azt bizonyítják, hogy a še-ba a munkáért járó fizetség volt, ami akár növekedhetett is az évek folyamán. Emiatt a „fejadag” fordítás már nem tartható, és a še-ba-t ma már inkább „fizetség”-ként értelmezi a szakirodalom. Ehhez lásd Prentice 2010, 91–95.
- 29 A malomház a korszakban egy több épületet magába foglaló komplexum volt. Grégoire összesen 12 különböző funkciójú épületet azonosított a malomházon belül, amelyek közül a sörfőző volt az egyik. Ehhez lásd Grégoire 1999.
- 30 Steinkeller 2015a, 5–6.
- 31 Von Dassow 2011, 211–214; Steinkeller 2015b, 141–142.
- 32 Alster 1997/I, 147: 6.5.

Bibliográfia

- Alster, B. 1997. *Proverbs of Ancient Sumer I-II. The World's Earliest Proverb Collections*. Bethesda.
- AOAT 25: L. Eichler et al. (szerk.): *Kramer Anniversary Volume. Cuneiform Studies in Honor of Samuel Noah Kramer*. (Alter Orient und Altes Testament 25.) Neukirchen-Vluyn.
- Civil, M. 2011. „The Law Collection of Ur-Namma”: A. R. George (szerk.): *Cuneiform Royal Inscriptions and Related Texts in the Schøyen Collection*. (Cornell University Studies in Assyriology and Sumerology 17.) Atlanta, 221–286.
- Csitári P. 2022. „Pereskedés és igazságszolgáltatás a Kr. e. 21. századi Mezopotámiában”: *Ókor* 21/1, 3–11.
- Culbertson, L. 2009. *Dispute Resolution in the Provincial Courts of the Third Dynasty of Ur* (PhD dissertation). University of Michigan.
- Culbertson, L. 2011. „A Life-Course Approache to Household Slaves in the Late Third Millenium BC”: L. Culbertson (szerk.): *Slaves and Households in the Near East*. (Oriental Institute Seminars 7.) Chicago, 33–48.
- von Dassow, E. 2011. „Freedom in Ancient Nears Eastern Societies”: K. Radner – E. Robson (szerk.): *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*. Oxford, 205–224.
- Falkenstein, A. 1956–57. *Die neusumerischen Gerichtsurkunden*. I–III. München.
- Frayne, D. R. 1997. *Ur III Period (2112–2004 BC)*. (The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Early Periods Volume 3/2.) Toronto–Buffalo–London.
- Gelb, I. J. 1972. „The Arua Institution”: *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale* 66, 1–32.
- Gelb, I. J. 1973. „Prisoners of War in Early Mesopotamia”: *Journal of Near Eastern Studies* 32, 70–98.
- Grégoire, J. P. 1999. „Major Units for the Transformation of Grain. The Grain-grinding Households (e-ĜAR-ĜAR) of Southern Mesopotamia at the End of the Third Millennium BCE”: P. C. Anderson (szerk.): *Prehistory of Agriculture. New Experimental and Ethnographic Approaches*. Los Angeles, 223–237.

- Koslova, N. 2008. „Bezeichnungen der Arbeitskräfte in Umma der Ur III-Zeit”: S. J. Garfinkle – J. C. Johnson (szerk.): *The Growth of an Early State in Mesopotamia. Studies in Ur III Administration. Proceedings of the First and Second Ur III Workshops at the 49th and 51st Rencontre Assyriologique Internationale, London July 10, 2003 and Chicago July 19, 2005.* (Biblioteca del Proximo Oriente Antiguo 5.) Madrid, 149–206.
- Kraus, F. R. 1970. *Sumerer und Akkader, ein Problem der altesopotamischen Geschichte.* (Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 33/VIII.) Amsterdam.
- Lafont, B. 2000. „Les textes judiciaires sumériens”: F. Joannès (szerk.): *Rendre la justice en Mésopotamie. Archives judiciaires du Proche-Orient ancien (IIIe – Ier millénaires avant J.-C.).* Saint-Denis, 35–68.
- Maekawa, K. 1976. „The erin people in Lagash of Ur III times”: *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale* 70, 9–44.
- Molina, M. 2004. „Some Neo-Sumerian Legal Texts in the British Museum”: H. Waetzold (szerk.): *Von Sumer nach Ebla und Zurück. Festschrift Giovanni Pettinato zum 27. September 1999 gewidmet von Freunden, Kollegen und Schülern.* (Heidelberger Studien zum Alten Orient 9.) Heidelberg, 175–184.
- Molina, M. 2008. „New Ur III Court Records Concerning Slavery”: P. Michalowski (szerk.): *On the Third Dynasty of Ur. Studies in Honor of Marcel Sigrist.* (The Journal of Cuneiform Studies Supplemental Series 1.) Boston, 125–143.
- Neumann, H. 2000. „Staatliche Verwaltung und Privates Handwerk in der Ur III-Zeit: Die Auftragsstätigkeit der Schmiede on Girsu”: A. C. V. M. Bongenaar (szerk.): *Interdependency of Institutions and Private Entrepreneurs. Proceedings of the Second MOS Symposium (Leiden 1998).* (MOS Studies 2.) Istanbul, 119–133.
- Prentice, R. 2010. *The Exchange of Good and Services in Pre-Sargonic Lagash.* (Alter Orient und Altes Testament 368.) Münster.
- Roth, M. T. 1995. *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor.* (Writings from the Ancient World 6.) Atlanta.
- Sigrist, M. 1995. „Some di-til-la Tablets in the British Museum”: Z. Zevit et al. (szerk.): *Solving Riddles and Untying Knots. Biblical, Epigraphic, and Semitic Studies in Honor of Jonas C. Greenfield.* Winona Lake, 609–618.
- Sollberger, E. 1976. „Some Legal Documents of the Third Dynasty of Ur”: B. L. Eichler et al. (szerk.): *Kramer Anniversary Volume. Cuneiform Studies in Honor of Samuel Noah Kramer.* (Alter Orient und Altes Testament 25.) Neukirchen-Vluyn, 435–450.
- Steinkeller, P. 1982. „On the Reading and Meaning of igi-kar and gurgum (IGI.GAR)”: *Acta Sumerologica* 4, 149–151.
- Steinkeller, P. 1989. *Sale Documents of the Ur-III-Period.* (Freiburger Altorientalische Studien 17.) Stuttgart.
- Steinkeller, P. 2013. „Corvée Labor in Ur III Times”: S. J. Garfinkle – M. Molina (szerk.): *From the 21st Century B.C. to the 21st Century A.D. Proceedings of the International Conference on Sumerian Studies Held in Madrid, 22–24 July 2010.* Winona Lake, 347–424.
- Steinkeller, P. 2015a. „Introduction. Labor in the Early States. An Early Mesopotamian Perspective”: P. Steinkeller – M. Hudson (szerk.): *Labor in the Ancient World.* (International Scholars Conference on Ancient Near Eastern Economies 5.) Dresden, 1–36.
- Steinkeller, P. 2015b. „The Employment of Labor on National Building Projects in the Ur III Period”: P. Steinkeller – M. Hudson (szerk.): *Labor in the Ancient World.* (International Scholars Conference on Ancient Near Eastern Economies 5.) Dresden, 137–236.
- Westbrook, R. 2003. „A Sumerian Freedman”: W. Sallaberger et al. (szerk.): *Literatur, Politik und Recht in Mesopotamien. Festschrift für Claus Wilcke.* (Orientalia Biblica et Christiana 14.) Wiesbaden, 333–339.
- Westbrook, R. – Lafont, B. 2003. „Neo-Sumerian Period”: R. Westbrook (szerk.): *A History of Ancient Near Eastern Law. I–II.* Leiden–Boston, 183–226.
- Wilcke, C. 2002. „Der Kodex Ur-Namma (CU). Versuch einer Rekonstruktion”: T. Abusch (szerk.): *Riches Hidden in Secret Places. Ancient Near Eastern Studies in Memory of Thorkild Jacobsen.* Winona Lake, 291–333.
- Wilcke, C. 2014. „Gesetze in sumerischer Sprache”: N. Koslova et al. (szerk.): *Studies in Sumerian Language and Literature. Festschrift Joachim Krecher.* (Babel und Bibel 8.) Winona Lake, 455–616.

Pintér Anna Krisztina (1992) assziriológus, az ELTE BTK Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszékének tudományos munkatársa. Kutatási területe a sumer irodalom.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
A sumer sukkal- és kapuőrző istenek narratológiai szerepkörei (2019/3).

Retorikai és figuratív elemek óbabilóni levelekben

Pintér Anna Krisztina

Bár a legtöbb ókori mezopotámiai levélnek kötött a formája, és a fogalmazás is sokszor lényegre törő, időnként meglepő nyelvi fordulatokat is lehet bennük találni. Maga a korpusz is elég változatos: a szövegek közel 2000 évet fednek le időben.¹

A jelen cikk a 2. évezred íbabilóni (Kr. e. 2000–1500, főleg 18. század körüli)² akkád levelek retorikai fordulataival és a bennük található hasonlatokkal foglalkozik. A levelek többsége Babilóniából került elő, bár nem mindegyik levélnek ismert a pontos keletkezési ideje és helye. A nagy térbeli eltérések ellenére számos hasonló formával lehet találkozni különféle lelőhelyek szövegeiben: az Anatóliában talált óasszír kereskedők leveleinek (Kr. e. 1935–1720) hasonlatai és képi elemei,³ valamint az ókori Mari városából, Észak-Mezopotámiából előkerült levelek (kb. Kr. e. 1800–1760) figuratív nyelvezete is sok párhuzamot mutat az itt következő példákkal.⁴

A levelek megfogalmazása sémákat követ, és a szerzőik tipikus formulákat használtak.⁵ Minden levél ugyanazzal a formulával kezdődik: „X személynek mondd, így (szól) Y”. Ezt követően üdvözlő formulák következnek, amelyekben a címzettnek leggyakrabban az istenek áldásával kísérve jó egészséget és hosszú életet kívánnak. A levél feladója érdeklődhet a címzett hogyléte felől, és gyakran megírják azt is, hogy a feladó hogy van. Ennél a pontnál néha szemrehányást tesznek a címzettnek, hogy miért nem írt, és ezt követi a levél témájának tárgyalása. A téma bevezetésénél utalhatnak korábbi eseményekre, vagy idézhetik, hogy mások mit mondtak az adott ügygel kapcsolatban. Attól függően, hogy mi a téma, utasításokat adhatnak, vagy kéréseket közölhetnek. Záróformulával nem szükséges ellátni a leveleket.

A levelek egyik érdekessége, hogy bár a levelek megfogalmazásának fix formulái vannak, a szerző egyéni stílusa mégis tükröződhet az adott levélben.⁶ Ez a szövegcsoporth így értékes forrásanyagot szolgáltat az ókori beszélt, hétköznapi nyelv kutatásához.⁷

A levelek meglehetősen változatos körökből származnak. Tisztviselők, királyok levelei mellett üzletemberek, átlagemberek és nők levelezései is fennmaradtak. A legtöbb levél üzleti ügyeket tárgyal: földek művelésével, fejadagokkal, kifizetésekkel, vásárlásokkal, tartozásokkal vagy elmaradt munkákkal kapcsolatban írnak.

Hasonlatok, metaforák és közmondások nem kifejezetten gyakori elemei átlagemberek leveleinek, ám ha mégis használják őket, akkor rendszerint akkor fordulnak elő, mikor a levél küldője erős érzelmeket próbál kifejezni.⁸ A leggyakoribb érzelem a düh, a felháborodottság és a félelem. További tipikus csoportot alkotnak azok a levelek, amelyekben valaki valakitől akar valamit, vagy az illető személyek rokonok: ilyenkor gyönyörű áldásformulákat és dicséreteket olvashatunk a levelekben, és magasztos hasonlatokat fűznek a szövegbe.

A következő példákban a levelek küldőinek a problémái négy fő csoportba oszthatók: elmaradt fejadagot kérnek, bizonyos rágalmak felzaklatták őket, az elvégzett munka minőségén vagy éppen valamilyen el nem végzett munkán háborodtak fel, esetleg valaki kellemetlen helyzetbe kerül mások miatt.

Hiányzó járulék és éhezés: felháborodott kérések

Az AbB 2, no. 83 levél íróját, Bēlšunut börtönbe zárták, és már öt hónapja van fogságban.⁹ Bēlšunu éheznek, ezért könyörög, hogy küldjenek neki ételt és ruhát. A kérését egy érzékletes közhellyel nyomatékosítja: „ha a küldött üres kézzel jön, a kutyák megesznek” (27–28. sorok). Alantas és nyomorult helyzetek gyakori figuratív eleme a kutya; a megvetettség, a hullák eltakarítása vagy a megalázkodás kontextusában fordul elő irodalmi szövegekben és királyfeliratokban is.¹⁰

Ugyanígy kutyához hasonlítja magát Etel-pî-Sîn (AbB 5, no. 160 Bēltāninak), aki panaszkodik, hogy nem kap ételmet, lefogyott, ruhája sincs, és úgy bánnak vele, mintha kutya lenne (hátoldal 6. sor):

kīma kalbi daḥti ūl tašāli

mintha megvert kutya volnék, rám se rántasz

A könyörgését több szívbe markoló frázissal nyomatékosítja: „el van dobva” (hátoldal 1–2. sorok), a „zokogása érjen (a címzett) elé” (hátoldal 7. sor), és mire segítenének neki, addigra már talán meg is hal (hátoldal 9. sor).

Kiszolgáltatott helyzetekben, illetve ha valakivel lekezelően bánnak, a gyerek metaforája is többször előfordul.¹¹ Az AbB 2, no. 150 levél írója szintén felháborodott, hogy a járulékát csökkentették (lásd a szöveget a margón). A retorikai kérdésében, amelyet az apósának címzett, nemcsak egy gyerekhez hasonlítja magát, hanem még egy figura etimológiát is sikerült belefűznie a mondanivalójába (6–9. sorok):

ana šuḥrīya atūr-ma kurumṁāti iṣṣeḥir

Visszafejlődtem gyerekké, hogy az adagom lecsökkent?

Azaz a fejadag igéjének (*šeḥērum*, 'lecsökkent') gyökei a gyerek (*šuḥrum*) szóval rimelnek.

További példák ki nem utalt adagokra: „még X mennyiségnyi adagot sem” formulák

A „még ennyit sem” típusú formula gyakran előforduló kifejezés olyan levelekben, ahol a levél küldője nem kapott meg valamit, amire szüksége lett volna.

Az AbB 11, no. 124 levél eleje hiányzik, mindenesetre miután a küldő fél megírja, hogy eddigi elfoglaltságai miatt csak most jelentkezik, a címzettnek megjegyezi (5–6. sorok), hogy „még annyit sem tettél értem, mint amennyi egy kenyér elhozása”. Ezt követően utasítja a címzettet, hogy menjen és vegyen neki teheneket.

Be nem tarott ígélet kontextusában az AbB 2, no. 82 levél írója az apjának¹² tesz szemrehányást: az apja megígérte, hogy küld öt mina (kb. 2,5 kg) gyapjút és egy birkát, de ebből semmi sem érkezett meg (lásd a szöveget a margón). A csalódott levélírónak három üzenetére sem válaszolt az apja, és ahogy írja: „de te, apám, még egy sékel áranyit sem küldtél” (27–28. sorok).

Ibni-Aurum Hammurapihoz, a királyhoz címzett levelében (AbB 13, no. 4)¹³ beszámol arról, hogy a földjeit elvesztette, az ügyet sehogy sem tudta elintézni, még a küldöttjét is meg akarták verni, és most éheznek (hátoldal 13–14. sorok):

Még egy véka gabonát se adtak, éhezem, és az aratásnál a családomnak még egy gur (kb. 240 liter) gabonát se hoztak.

AbB 2, no. 150

Bēliának mondd, így szól Niši-īnišu: az Uram és az Ūrnōm éltesselek. Talán ismét gyerek lettem, hogy ennyire lecsökkent az adagom? Bēlti-ešišti anélkül, hogy megkérdezett volna, eljött hozzád, adtál neki egy adag gabonát, és ő ezt elvitte. Azt mondta neked: „A menyed utál, és semmit sem adott nekem.” Ezt mondta! Nem írok neked a múlt év óta folyamatosan? Küldjél ennivalót!

AbB 2, no. 82

Az apámnak mondd, így szól Elmēšum: Šamaš és Marduk éltesse örökké apám. Apám, jó egészséget neked, légy jól, az őrzőistened gondoskodjon rólad, hogy a legjobbakban részesülj. Azért írtam, hogy érdeklődjem apám hogyléte felől. Tartson örökké apám jóléte Šamaš és Marduk előtt. Mióta apám nevét Sîn-Amurum kimondta, én is hálaimát (?) mondtam (?) érte. Apám, te azt mondtad: „Amikor Dūr-Ammišadūqába megyek, ami a Šarkum-csatorna partján van, küldetek neked egy szolgálóval egy kost és 5 mina gyapjút.” Apám, te ezt mondtad nekem. Ezt annyira vártam, de te semmit sem küldtél. Azóta, apám, Tāribunak küldtél küldeményt, és én is küldtem az apámnak levelet. Te viszont, apám, nem is foglalkoztál a levelemmel. Háromszor is írtam apámnak, de te, apám, még egy sékel ezüstöt sem küldtél – mint a bátyádnak. Ahogy Marduk és Sîn-Amurum megáldják az apám, én is figyelek. És apám, szíveskedjen elküldeni (ezeket), nehogy megharagudjak. Šamaš és Marduk előtt imádkozni fogok az apámért.

AbB 2, no. 133

Apilumnak és Ḥattārumnak mondd, így szól Ili-atanah: Šamaš éltesse titeket. Ember fiához méltó viselkedés, amit tettél? A következőképp javasoltam nektek: „Amint elmentek, az egész ügyről írjatok nekem.” Azon túl, hogy még írtam is nektek, és semmit sem csináltatok, még 2 gur [kb. 480 liter] búzát is rátok költöttem. Ti viszont nem vettétek át. Amit tettetek velem, az olyan, amit ember emberrel szemben még soha nem látott!

AbB 9, no. 206

Lu-igisának mondd, így szól Nūr-Sîn: *Šizānum fia sem a szavaimmal, sem a parancsaimmal nem törődött, és elment anélkül, hogy megkérdezett volna. Vagdod fel, mint a nádat! Légy szíves.*

AbB 6, no. 1

A nővéremnek mondd, így szól Marduk-nāšir: *Šamaš és Marduk éltesse örökké a kedvéért! Legyen jó az egészséged, legyél jól, éljél örökké! Az őrzőistened gondoskodik rólad, hogy a legjobbakban részesülj. Csak azért írok, hogy megkérdezzem, hogy vagy. Šamaš és Marduk előtt tartson örökké a jóléted. Az Urad és az Ūrnőd őrizzenek a kezükben, mint egy pénztárcát.*

Ami azt az 1/3 mina és 6 sékel ezüstöt illeti, amiről a nővérem írt nekem: „1/3 mina ezüstöt tényleg elküldtél, de 6 sékel még hiányzik”. 1/3 minát és 13 sékel ezüstöt Mannašival elküldtettem, [két sor töredékes] Még 6 sékel maradt nálam. Még akkor ezzel az 1/3 mina ezüsttel kapcsolatban mondtam Mannašinak: „Add vissza!”. És (azt, hogy ez még hiányzik), csak most láttam a nővérem üzenetében! Esküszöm neked, elfelejtettem! Amikor szolgálatban voltam, a nővérem levele és küldeménye nem érkezett meg. Az ezüstöt így nem pakoltam be és nem küldtem el. De épp most, hogy a nővérem írt nekem, mit is küldhetnék a nővéremnek? Jelenleg elég sok problémám van, a nővérem nem hallotta még? Amint Marduk, aki megáld téged, megszán engem is, és visszakerülhetek a szolgálatba, az összes ezüstöt, amiről a nővérem írt, elküldöm a nővéremnek. Alázatos szolgád vagyok, nem tudtat?

Pintér Anna Krisztina fordítása

Valaki tettén felháborodik a levél írója

A levelek írói meglehetősen változatos dolgokon háborodhatnak fel, a jelen példákban üzlettel, küldeményekkel kapcsolatos dolgok, illetve el nem végzett vagy nem megfelelő munkák zaklatták fel a levelek küldőit.

Az AbB 2, no. 133 levél egy 17 soros szidalom amiatt, hogy a címzettek nem a küldő fél elképzelése szerint jártak el (lásd szöveget a margón). A levél küldője így szóközi kérdést tesz fel: „Amit tettél, az emberi viselkedés?” (5–6. sorok). Végül az ügy rövid tárgyalása után levonja a negatív konklúziót (16–18. sorok):

Amit tettél, az olyan, amit ember emberrel szemben még soha nem látott!

A „nem emberi viselkedés” valószínűleg az *awīlum* szónak azon jelentésére is utal, amely magába foglalja az óbabilóni szabad jogú polgároktól, úriemberektől” elvárható etikus magatartást, szemben a félszabad jogállásúakkal, a *muškēnumokkal*.¹⁴

Az AbB 11, no. 34-es levél írójával, Ša-Šamaš-damqával valami olyan szörnyűség történt, amire ezzel a retorikai fordulattal reagál: „gyerekkorom óta ilyet még nem láttam!” (5–6. sorok). A levél sajnos töredékes, így nem lehet tudni, mi volt a probléma, de nyilvánvalóan a címzett tehetett vele valamit (2’–3’: „miért teszed ezt velem?”). Felzaklatottságát a következő szavakkal érzékelteti (7. sorok): „meztelen vagyok, mint egy eksztatikus”. A hasonlat alkalmazása elég erős zaklatottságára utal, hiszen az eksztatikusok kinézete és viselkedése extrém képzeteket idéz (homokot szórnak magukra, és olykor az öncsonkítás is előfordul).¹⁵

Az AbB 2, no. 115 levél írója az apjának panaszkodik Nabium-atpalamra, aki igazságtalanul bánt a szolgájával, és még róla is rágalmakat mondott. A rá mondott rágalmat úgy jellemzi, mint ami „bűdös” (13. sor): *ana ešēnim lā naṭā*, azaz, szó szerint, „szaglásra nem megfelelő”.

A mások mulasztásán és nemtörődömségén felháborodott szerzők stílusára nem minden esetben jellemző a fenti példák stílusa, udvariasabb megfogalmazással is találkozhatunk, ahol az illető saját magát jellemzi. Az AbB 5, no. 93 levél írója (Atar-[..]) segíteni próbál Sîn-bēl-aplimnak, Atašunak és Nidnušának, de ők nem foglalkoznak az üggyel. Közben ő tartja a hátát; ahogy mondja: „Miért az én fejemre esik az eső?”¹⁶, illetve „én vagyok az, akire minden nap esik az eső!” (22–23. sorok).

Az AbB 2, no. 154-es levélben egy gazdaság problémái kerülnek elő. Itt a levél írója szintén felrója a címzettnek, hogy nem igyekszik segíteni, pedig a saját háztartásáról van szó (20–21. sorok): „Idegen vagy? Ez talán nem a ti házatok?” A levél írója továbbá kéri, hogy engedje el a szolgálólányt, akit elvittek és bezártak biztosítékként, és egy szolást¹⁷ fűz a szövegbe: „nincs értelme még vizet önteni a csatornába” (12–13. sorok). Ez utóbbinak talán valami olyasmi lehet a jelentése, hogy „miért kell még egy lapáttal rátenni?”, azaz ne rontsanak tovább a helyzeten.¹⁸

Engedetlen vagy rossz munkát végző beosztottak

Hogy mit tegyenek az engedetlen beosztottal, aki elment, azt Nūr-Sîn levelében olvashatjuk (AbB 9, no. 206; lásd a szöveget a margón), aki utasítja Lu-igisát, hogy „Vagdod fel (a fiút), mint a nádat!”¹⁹ Nem ritka hasonlat a nád eltörése vagy felvágása, amely gyakran utal az ellenség megsemmisítésére.²⁰

Šamaš-hāzir is leszidja Bēlšunut (AbB 9, no. 274),²¹ hogy miért nem művelte meg a szezámföldeket, és ezt egy metaforával folytatja: „Adagját zabáló szolgánő!” (hátoldal 3. sor), valószínűleg a címzetre vonatkoztatva.

A „kikészítesz”, „halálba küldesz”, „taccsra vágysz” típusú metaforikus kifejezések, figuratív elemek, közhelyek elég nagy csoportot alkotnak. Mind az akkád, mind a sumer nyelvben nagyon sok metaforikus kifejezésben szerepelnek testrészek²² – a jelen példákban a „torok elvágása”,²³ vagy azt mondják (szó szerinti fordítás), hogy „kiütsz az életből”.

Bēlšunu gabonáját (AbB 3, no. 38), 16 gurt (kb. 3840 liter) a beosztottja három hónap alatt elfogyasztotta, mire Bēlšunu leszidja, hogy „mindig elvágod a torkom” (21. sor), ami annyit jelent, hogy az illető nehéz helyzetbe hozta.²⁴

Az AbB 6, no. 53 levélben Zikir-ilišu ír Asīrumnak: gabonát kellene küldenie, nagyok az elvárások, és Asīrumnak nem kellene visszatartania a mennyiséget. Majd utolsó mondatként hozzáteszi, hogy „teljesen ellehetetlenítesz” (szó szerint „kiűtsz az életből”).²⁵

Családtagok²⁶ közötti levelezés, kérések

Ha a levél címzettjének és a küldőnek jó a viszonya, akkor gyakran elragadó hasonlatokat írnak annak a személynek, akit dicsérni akarnak.

Igaz, a következő példa kissé ambivalens. Marduk-nāšir a húgának ír (AbB 6, no. 1; lásd a szöveget a margón). Azon túl, hogy valószínűleg rokonok, még egy további oka is van arra Marduk-nāširnak, hogy udvarias legyen: pénzzel tartozik a húgának. A késlekedésére kifogásnak azt írja, hogy megfélekezett róla. A levél elején a szokásos áldásformulához (mely istenek áldják meg és éltessek soká) nagyon szellemesen hozzáteszi, hogy hűgát az „ura és úrnője őrizték a kezükben, mint egy pénztárcát” (11–12. sorok).

Akatiya szintén a bátyjának, Sīnninek ír (AbB 09, no. 228) rendkívül választékos stílusban. A levél végén tér ki a problémájára, hogy a nevelt fiára egy kereskedő igényt tart. Előtte megírja, hogy örülne, ha újra látná a fivérét (7–10. sorok):

Átszúrta a kezem a (sok) füstölő, (amit) annak az istennek (adok), aki megláttatná velem az arcod.

Továbbá napnak, cédrusfának nevezi a címzettet (16–20. sorok):

Te vagy a nap, hadd melegedjek a fényedben, te vagy a cédrusfa, az árnyadban a hő ne égessen meg.

Jegyzetek

- 1 Oppenheim 1967, v; a 3. évezredben: Michalowski 2011, 14.
- 2 Sallaberger 1999, 4–5.
- 3 Veenhof 1987; Michel 2010.
- 4 Heimpel 1996; Miglio 2019a; Miglio 2019b.
- 5 A levelek formájához lásd Sallaberger 1999; az udvariassági formulákhoz külön: Sallaberger 2003.
- 6 Michel 2010, 350: „személyiséget tükrözik a levelek”.
- 7 Sallaberger 1999, 2–3; Durand 2006; Michel 2010, 347, 349–350.
- 8 Michel 2010, 350: „érzelmeikkel teli” levelekben; Durand 2006, 8–9: felzaklatott helyzetben közmondások idézése.
- 9 AbB 2, no. 83; Reid 2016, 105–106.
- 10 Kutya: Durand 2006, 11–12; Michel 2010, 371–372: „megalázkodás”, „alárendeltség”; vö. Kramer 1969, 7.
- 11 Más levélben is panaszkodásnál „gyerek vagyok?”, „mint egy gyereket kezelnek” hasonlatot használnak. Törött a kontextusban: AbB 5, 46–47, no. 113; Durand 2006, 29: Māri hercegnője panaszkodik, hogy tehetetlen és gyerekhez hasonlítja magát. Durand 2006, 34: naivitására is utal.

Egy *nadītum*-papnő, KA-Aya a levelében gabonát kér a bátyjától (AbB 10, no. 4). Az üzenetében kifejti, hogy a legutóbbi találkozásukkor nem szólt neki, holott problémái vannak. A levél bevezetőjében a találkozásuk örömét ahhoz hasonlítja, mint amikor Aya istennő elé járulhat (7–12. sorok):

Most, hogy láttalak, úgy örültem, mint amikor a szentélybe (gagūm) belépve az úrnőmet látom.

Az állapota azonban nem volt jó, mikor írt (22–25. sorok):

Három napja, mint a vihar, olyan vagyok, se kenyeret, se vizet nem veszek magamhoz.

Családtagok közötti levelezésben a mások iránti aggodalom érzése is megjelenhet. Huzalatum, egy aggódó anya ír a lányának, Bēltāninak. Az anya jóshoz és álmofejtőhöz is akar menni, és előtte egy toposzt használ nyugtalanságának kifejezésére: *itti ilappatanni-ma*, amit a szakirodalomban többnyire úgy fordítottak le, hogy ’viszket a szépségfoltom’, azaz „rád gondolok”, „aggódom”.²⁷ Valószínűbb azonban, hogy a kifejezés fordítása egyszerűbb: ha az *ittu* szó ’jel’ értelmét és a *lapātum* szintén ómenekre vonatkoztatott értelmét vesszük,²⁸ akkor inkább úgy lehetne mondani, hogy „az (ómen- vagy elő) jelek piszkálnak”.²⁹

Az előbbi példákat összegezve, a vihar hasonlata máshol, óasszír levelekben is felbukkan,³⁰ és a nap és a cédrusfa is elterjedt toposz, különösen irodalmi szövegekben. Ugyanigy többször előforduló kifejezés a „jel” is. Arra egyelőre nem találtam párhuzamot, hogy valakit – akinek éppen tartozik egy illető – pénzeszsákhoz hasonlíttanak, így lehetséges, hogy ez a levél írójának humorát tükrözi.

Ahogy a bevezetőben említettem, viszonylag kevés hasonlat található óbabiloni magánszemélyek leveleiben. Az itt összegyűjtött példákat több ezer levél közül válogattam ki. Az udvari, különösen a királyok által küldött levelek stílusa már sokkal szofisztikáltabb,³¹ de ez egy további tanulmány tárgyát képezné.

- 12 Kivéve, ha nem az apja, hanem az *abī* („apám”) csupán megszólítási forma: lásd Sallaberger 1999, 60–62 és Sallaberger 2003.
- 13 Személyekhez lásd AbB 13, 5.
- 14 A *mār awīli*, *awīlum* kifejezésekhez lásd van Dijk 1953, 23–24; Sallaberger 2003, 72: „gentleman”; Steinert 2012, 83–85.
- 15 CAD sub. *zabbu*; Nissinen 2017, 175–176.
- 16 CAD sub. *zanānu*, 41.
- 17 A problémához, hogy egy kifejezés igazi közmondás-e vagy csak szólásszerű frázis, lásd Durand 2006, 10: „proverbe”, vagy „expression proverbiale”.
- 18 Deller 1966, 118: „Ist es geziemend, einem, der bereits große Verluste erlitten hat, noch weitere Verluste zu verursachen?”. További elemzés: Sallaberger 1999, 255.
- 19 AbB 1, no. 37-ben is.
- 20 CAD sub. *qanū*, lex és 1c: hasonlatokban ellenséget eltörlik, mint a nádat. Lásd Streck 1999, 177.
- 21 A személyekhez lásd Földi 2014, 319.
- 22 Lásd Oppenheim 1941.

- 23 Bővebben a testrészekkel kapcsolatos idiómákhoz levelekben lásd Oppenheim 1941; Steinert 2012, 274–275, 282, levelekben: 288–293.
- 24 AbB 8, no. 152-ben is.
- 25 CAD sub. *napištum* 1b.
- 26 A „bátyám” és „nővérem” kifejezésekhez mint udvariassági formákhoz, és nem feltétlenül rokoni szálak jelöléséhez lásd Sallaberger 1999, 62–63; Sallaberger 2003, 72.
- 27 AbB 6, 17, 22. jegyzet; Held 1961, 18; CAD sub. *ittu* 1.3’.
- 28 CAD sub. *lapātum* 4.
- 29 <http://oracc.museum.upenn.edu/dcclt/P227765.14#P227765.9:19–20>. sorok: „my signs trouble me”.
- 30 Michel 2010, 369.
- 31 Durand 2006, 3.

Bibliográfia

- AbB 1: Kraus, F. R. 1964. *Briefe aus dem British Museum (CT 43 und 44)*. Leiden.
- AbB 2: Frankena, R. 1966. *Briefe aus dem British Museum (LIH und CT 2-33)*. Leiden.
- AbB 5: Kraus, F. R. 1972. *Briefe aus dem Istanbuler Museum*. Leiden.
- AbB 9: Stol, M. 1981. *Letters from Yale*. Leiden.
- AbB 10: Kraus, F. R. 1985. *Briefe aus kleineren westeuropäischen Sammlungen*. Leiden.
- AbB 11: Stol, M. 1986. *Letters from Collections in Philadelphia, Chicago, and Berkeley*. Leiden.
- AbB 13 van Soldt, W. H. 1994. *Letters in the British Museum*, 2. Leiden – New York – Köln.
- CAD: *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*.
- Deller, K. 1966. „Sapienza babilonese. Raccolta di testi sapienziali tradotti dagli originali by Giorgio R. Castellino”: *Archiv für Orientforschung* 21, 117–118.
- van Dijk, J. J. A. 1953. *La sagesse suméro-accadienne. Recherches sur les genres littéraires des textes sapientiaux*. (Commentationes Orientales 1.) Leiden.
- Durand, J.-M. 2006. „Dictons et proverbes à l’époque Amorrite”: *Journal asiatique* 294, 3–38.
- Durand, J.-M. – L. Marti 2003. „Chroniques du Moyen-Euphrate 2. Relecture de Documents d’Ekalte, Émar et Tuttul”: *Revue d’assyriologie* 97, 141–180.
- Földi Zs. 2014. „Samas-házir: Egy dél-babilóniai hivatalnok archívumának rekonstrukció lehetőségei”: Bárány T. et al. (szerk.): *A megértés mint hivatás. Köszöntő kötet Erdélyi Ágnes 70. születésnapjára*. Budapest, 311–326.
- Heimpel, W. 1996. „Euristic Dog Behaviour”: *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires* 45, 39–40.
- Held, M. 1961. „A Faithful Lover in an Old Babylonian Dialogue”: *Journal of Cuneiform Studies* 15, 1–26.
- Kramer, S. N. 1969. „Sumerian Similes. A Panoramic View of Some of Man’s Oldest Literary Images”: *Journal of the American Oriental Society* 89, 1–10.
- Michalowski, P. 2011. *The Correspondence of the Kings of Ur. An Epistolary History of an Ancient Mesopotamian Kingdom*. (Mesopotamian Civilizations 15.) Winona Lake.
- Michel, C. 2010. „Le langage figuré dans les lettres paléo-assyriennes: expressions relatives à l’homme et à la nature”: L. Kogan et al. (szerk.): *Language in the Ancient Near East. Proceedings of the 53e Rencontre Assyriologique Internationale, Vol. 1, Part I-II*. (Babel und Bibel 4.) Winona Lake, 347–376.
- Miglio, A. 2019a. „Authority and Persuasion. Repetition and Paronomasia in the Mari Letter ARM 26.5”: *Clarusculo* 18, 1–13.
- Miglio, A. 2019b. „Chutzpah in a Letter Intended for the King of Yamhad”: *Aula Orientalis* 37, 99–104.
- Nissinen, M. 2017. „Prophecy and Ecstasy”: *Ancient Prophecy. Near Eastern, Biblical, and Greek Perspectives*. Oxford, 171–200.
- Oppenheim, A. L. 1967. *Letters from Mesopotamia*. Chicago–London.
- Reid, J. N. 2016. „The Birth of the Prison. The Functions of Imprisonment in Early Mesopotamia”: *Journal of Ancient Near Eastern History* 3, 81–115.
- Sallaberger, W. 1999. *Wenn du mein Bruder bist. Interaktion und Textgestaltung in altbabylonischen Alltagsbriefen*. (Cuneiform Monographs 16.) Groningen.
- Sallaberger, W. 2003. „How to Avoid Misbehavior in Everyday Communication: Aspects of Politeness in Old Babylonian Letters from Mesopotamia”: S. Groll – I. Shirun-Grumach (szerk.): *Papers for Discussion. Presented by the Department of Ancient Near Eastern Studies/Egyptology*. Jerusalem, 69–86.
- Steinert, U. 2012 *Aspekte des Menschseins im Alten Mesopotamien (Eine Studie zu Person und Identität im 2. und 1. Jt. v. Chr.)*. (Cuneiform Monographs 44.) Leiden–Boston.
- Streck, M. P. 1999. *Die Bildersprache der akkadischen Epik*. (Alten Orient und Altes Testament 264.) Münster.
- Veenhof, K. R. 1987. „Dying Tablets’ and ‘Hungry Silver’... Elements of Figurative Language in Akkadian Commercial Terminology”: M. Mindlin – M. J. Geller – J. E. Wainsbrough (szerk.): *Figurative Language in the Ancient Near East*. London, 41–75.

Árvai Tamás (1978) a PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskolájában szerzett fokozatot, lelkész. Kutatási területe az asszír ideológia és propaganda.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Az asszír Münchhausen báró kalandjai. II. Sarrukín egy hadjárata az asszír propaganda szemszögéből (2010/2).

Meseszerű és ritualisztikus elemek II. Aššur-nāšir-apli királyfelirataiban

Árvai Tamás

Bevezetés

A térben és időben tőlünk távoli szövegek értelmezése nem egyszerű feladat. A szavak és mondatok egy, a miénktől teljesen eltérő *asszociációs háló* struktúrájába ágyazódnak bele.¹ Ha ezt olvasás közben nem tudatosítjuk, félreért-hetjük a szöveget és annak világát. Úgy járhatunk, mint az egyszerű idős hívő, aki a virágvasárnapi történetet hallgatva fölsóhajtott: „Szegény Jézusnak csak egy számár jutott!” A számár (és a ló) különböző pozíciót töltött be a 21. századi hívő és a bibliai író asszociációs hálójában – ennek figyelmen kívül hagyása pedig a szöveg értelmezésének torzulásához vezetett.²

Ugyanezt a szakadékot kell tudatosítani a (poszt)modern olvasó és az asszír királyfeliratok ókori írnokai között is. A szöveghez való radikálisan különböző viszonyulás sok tényező függvénye, amelyek közül az egyik legjelentősebb az írás helye a társadalomban. Míg számunkra az asszír királyfeliratok egy széles réteg számára hozzáférhető, több ezer példányban megjelent, nyomtatott szöveggyűjteményben találhatóak, s csak egy a választható olvasmányok százai közül, addig az ókori Mezopotámiában ugyanezek a szövegek egy alapvetően orális társadalom csupán vékony rétege számára hozzáférhető „faldíszítő” elemek voltak.³ Nem tudjuk, hogy fölolvasták-e ezeket, s ha igen, kinek (a királynak és az előkelőknek, esetleg a város lakosságának?) és mikor (vallási ünnepségek alkalmából, diadalmenetek során?).⁴ Témám szempontjából a legfontosabb szempont a feliratot megalkotó írnok orális közege, melynek hatása alól ő maga sem vonhatta ki magát. Az asszír királyfeliratok két, a szóbeli szövegekre jellemző sajátosságot hordoznak magukon: az ismétlést és a strukturáltságot.

Az ókori – és egyben szóbeli – társadalmak szövegeire a szavak, frázisok, mondatok nagyfokú ismétlése jellemző. Ez teljesen idegen a mi fogalmazási szokásainktól, hiszen számunkra az számít kifinomultnak és választékosnak, ha minél jobban kerüljük az ismétléseket és tautológiákat. A premodern társadalmak azonban egészen máshogy viszonyultak az ismétlésekhez. Nehezen kiismerhető, sőt sok esetben veszélyeket rejtő környezetük az ismétlések által vált befogadhatóvá. Azok az impulzusok, ingerek, események, melyek kivételesek, vagy csak igen ritkák, a félelem érzését keltik, óvatosságra intenek és éberré tesznek, fölkészítve az ismeretlen jelenség mögött esetlegesen meghúzódó veszély kivédésére. Ezzel szemben az ismétlődő és ezáltal megszokottá váló ingerek és események a biztonság forrásaivá válnak.⁵ Ezt a természetben elsajátított megfigyelést hosszabbították meg és vitték be az emberek a saját kultúrájukba, létrehozva az ismerős jelek redundanciájának egész sorát, kezdve a használati tárgyak és ruhák díszítőelemeitől⁶ a népdalok motívumain,⁷ az építészet formáin,⁸ továbbá a személyközi kommunikáción⁹ át egészen a szakrális szövegekig¹⁰ – hogy csak néhány példát említsek. Ebben az összefüggésben értékelendő az asszír királyfeliratok szavainak, frázisainak nagyszámú ismétlődése is.

Másrészről a repetíciók nem kuszan, ömlesztve jelentek meg, hanem jól megfogható szerkezetekben kristályosodtak ki. A jelenség ismét egy ősi emberi tapasztalathoz kötődik. A világ csak egy „konceptuális keret”¹¹ segítségével ragadható meg – más-különbözően értelmezhetetlen jelek össze nem függő sokaságára hullik szét.¹² A szerkesztettség érzése tehát – azáltal, hogy kidobja a lényegtelen ingereket és emlékké

alakíthatóvá teszi a lényegeseket – befogadhatóvá, értelmezhetővé teszi az észlelt világot. Ez a strukturáltság köszön vissza premodern kultúrák szövegeiben. Erre elsőként talán Vlagyimir Propp (1895–1970) orosz népmesekutató világított rá az 1920-as évek végén. Az eredetileg szóbeli szövegek – függetlenül a történetek sokszínűségétől – mindig ugyanabba a mintázatba rendeződtek:

A cár ad a vitéznek egy sast. A sas elviszi a vitézt egy másik birodalomba.

A nagyapó ad Szucsenkónak egy lovat. A ló elviszi Szucsenkót egy másik birodalomba.

A varázsló ad Ivánnak egy csónakot. A csónak elviszi Ivánt egy másik birodalomba.

A cárkisasszony ad Ivánnak egy gyűrűt. A gyűrűt szolgáló vitézek elviszik Ivánt egy másik birodalomba.¹³

Az orosz népmesék vizsgálata során tehát nem a változó komponensek (a cár, a nagyapó, a varázsló, a cárkisasszony stb.) a fontosak, hanem a változó komponensekhez funkcionálisan kapcsolódó változatlan igék.

Hasonló jelenséget más szóbeli kultúra szövegeiben is megfigyeltek,¹⁴ és olybá tűnik, az asszír királyfeliratok hadjáratleírásai sem kivételek ez alól – legalábbis az általam átvizsgált 600 éves periódusban (Kr. e. 13. század első felétől a Kr. e. 8. század végéig).¹⁵ Jelen cikkben azonban lehetetlen volna a teljes korszak ismertetése. Ehelyett egy király egyetlen feliratának hadjáratleírását választom ki, mely – részben terjedelméből (a leghosszabb ismert királyfelirat), részben pedig kivételes sértetlenségéből kifolyólag – jól reprezentálja az igéknek az egész időszakra jellemző repetícióját és strukturálódását. II. Aššur-nāšir-apli (Kr. e. 884–859) *Annales*-éről van szó.¹⁶

Repetíció és struktúra

Az elemzés kiindulási pontja a II. Aššur-nāšir-apli *Annales*-ének hadjáratleírásaiban szereplő igék ismétlődése. A szövegben szereplő verbumokat négy csoportra lehet osztani (1. táblázat):

- (1) Lehetnek repetitív igék, melyek funkcionálisan és strukturálisan mindig ugyanazt a pozíciót töltik be a szövegben (pl. *maḥāru*, 'fogad'). Táblázatban való jelölése R-F (= repetitív-funkcionális).
- (2) A második csoport olyan igéket foglal magába, melyek repetitívek ugyan, de nem rendelkeznek funkcionalitással, tehát strukturálisan egymástól független helyeken bukkannak föl (pl. *nadû*, 'odadob, letesz'). Jelölése R-NF (= repetitív-nem funkcionális).
- (3) Vannak olyan igék, melyek ismétlődése alacsony, vagy esetleg csak egyszer fordulnak elő, tehát nem repetitívek, a szó szemantikája és a struktúrában betöltött helye alapján mégis funkcionálisnak tekinthetők (pl. *kānu*, 'igaznak, hűnek, egyenesnek lenni'). Rövidítve NR-F (= nem repetitív-funkcionális).
- (4) Végül pedig szórványosan előfordulnak olyan igék is, melyek se nem repetitívek, se nem funkcionálisak (pl. *balātu*, 'él'), ezeket NR-NF-ként jelölöm (= nem repetitív-nem funkcionális).

	Repetitív igék	Nem repetitív igék
Funkcionális igék	(1) R-F: <i>maḥāru</i>	(3) NR-F: <i>kānu</i>
Nem funkcionális igék	(2) R-NF: <i>nadû</i>	(4) NR-NF: <i>balātu</i>

1. táblázat

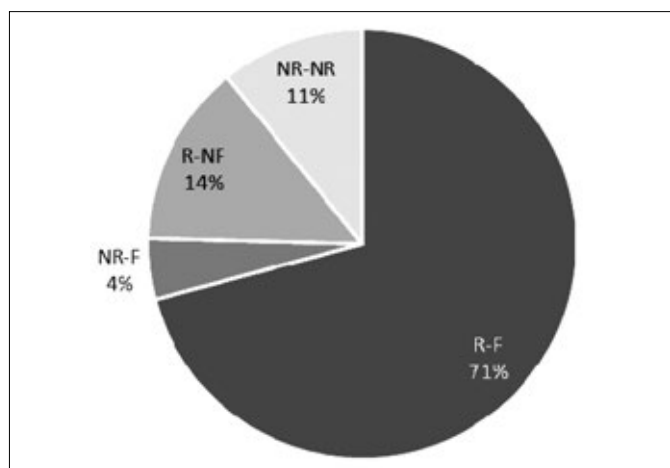
Bizonyos igék egyszerre több kategóriában is jelen lehetnek. A csavarhúzóát általában szerszámként használom, de bizonyos esetekben más összefüggésbe is kerülhet, például rámutathatok vele a táblára. Ugyanígy, egy ige egy adott pozícióban funkcionálisnak tekinthető, kivételes esetekben azonban, más jelentésárnyalattal, funkcionális szempontból üresen jelenik meg. A *šabātu* ('megragadni') kifejezés funkcionálisan 11 alkalommal jelenik meg II. Aššur-nāšir-apli *Annales*-ében az ellenség behódolásának képénél (*šēpīja iṣbatū*, az ellenség „megragadta a lábam” [hogy megcsókolja azt]);¹⁷ de amikor az író mellékesen megjegyzi, hogy a lázadó Halziluha városába a király egyik elődje, II. Šulmānu-ašarēdu (Kr. e. 1031–1019) telepített (*ušašbitušūnu*) annak idején embereket, nem funkcionális módon használja az igét (i 103). Az egyébként, hogy egy ige nem funkcionális, nemcsak a szerkezetben betöltött, illetve nem betöltött helye, hanem az igetörzs (Š, műveltető) és az ige alanya alapján is megítélhető. A szöveg a Halziluha kapcsán megjelenő deklinációs formában soha nem használja a *šabātu* igét a behódolás funkcionális kifejezésére. Nyelvtani elemzésünk szempontjából tehát ugyanarról az igéről van szó mindkét esetben, de a nyelvtani alak jelzi, hogy a hozzá kapcsolódó asszociációs háló egészen különböző – és ebben a szemantikai értelemben akár két különböző szóról is beszélhetünk.

Ha ezeket a kategóriákat II. Aššur-nāšir-apli *Annales*-ével kapcsolatban diagramra vetítjük, akkor szembevetünk (1. ábra), hogy a funkcionális és repetitív (1) elemek dominálnak a szöveg igéi között. Az összes előforduló igék 70,8%-át a repetitív funkcionális igék teszik ki. Ha ehhez hozzávesszük azokat az igéket, melyek nem repetitívek ugyan, de a struktúrában meghatározott helyük alapján funkcionálisnak tekinthetők (3), akkor azt látjuk, hogy a szövegező által használt igék valamivel több mint a háromnegyede (75,4%) ideológiailag terhelt asszociációkat hívtak elő az asszír társadalomban.

Az „ideológiailag terhelt ige” annyit tesz, hogy egy verbum az asszír elmék asszociációs hálójában strukturálisan ugyanazt a helyet foglalta el, mindenkinek ugyanaz jutott róla az eszébe. Ahogy már említettem, nem lehet biztosat mondani arról, hogy maguk a szövegek milyen mértékig voltak hozzáférhetők az asszír társadalomban, de az leszögezhető: ha az asszír királyfeliratok nem is voltak az ideológia formálói, mindenképpen az ideológia kifejezői voltak. Ezekben belül pedig a funkcionális igék reprezentálták az asszírok számára azt a „konceptuális keretet”, melyen keresztül nézve a világ értelemmel telítődik.

A repetitív funkcionális (1) és nem repetitív, de funkcionális (3) igék mentén olvasva a hadjáratleírásokat kirajzolódik a szöveg szerkezete, mely témákra és altémákra bomlik. A témákat az ellenség és az asszír király tevékenységének váltakozása jellemzi:

- (1) Ellenség 1: Az ellenség lázadása.
- (2) Asszír király 1: Az asszír király útja A pontból B pontba.
- (3) Ellenség 2: Az ellenség fölfuvalkodottsága.

1. ábra. Az *Annales* ige típusainak aránya

- (4) Asszír király 2: Az asszír király győzelme és hódítása.
 (5) Ellenség 3: Az ellenség válasza az asszír király győzelmére (menekülés vagy behódolás formájában).
 (6) Asszír király 3: Az asszír király betagolja a meghódított tartományt.

A témákat tagoló altémák az adott szereplő cselekvési lehetőségeit részletezik. Ez a rendszer alkotja a szövegek makrostruktúráját. Emellett bizonyos altémákban belül mikrostrukturális rendszerek is kikristályosodnak. Leglátványosabban ez az *Asszír király 3* egység *Ajándékfogadás* altémájában érhető tetten, ahol a listák determinisztikus szekvenciákba szerveződnek.¹⁸ A makrostruktúra tehát mondatokból tevődik össze, me-

lyeket – az akkád nyelvtan szabályai szerint – minden esetben egy verbum zár. (Lásd a 2. táblázatot, amelyben az altéma funkcionális igei ábécésorrendben, a leggyakoribb ige pedig félkövéren szedve szerepelnek.)

Ezeket a témákat és altémákat fűzi föl az *Annales* szövegezője 102 hadjárat kapcsán ugyanennyi cselekményszálra. Az író persze nem használ fel minden egyes hadjáratnál minden lehetséges ige. A munkáját sokkal inkább úgy lehet elképzelni, mintha egy festő hatalmas palettájáról válogatná össze a művéhez szükséges színeket. A színhasználat sorrendjének megvan ugyan a konvencionális menete, de önkényesen dönt arról, milyen árnyalatot használ, vagy melyeket hagyja ki. Így az asszír királyfelirat írója számára is adott a kötelező szekvenciasor, de ha valami miatt úgy látja jónak, kihagyhatja az első témát, az *Ellenség lázadását*, és kezdhet rögtön az *Út* bemutatásával. Ugyanezen az alapon válogathat az altémák között is. Az út bemutatásánál kimaradhat az *Isteni segítség* igénybevétele vagy a *Mustra*, és a hadjárat kezdődhet rögtön az *Indulással* is, de a szövegező ezek után már nem térhet vissza egy hadjáraton belül ezekhez az altémákhoz, tehát indulás után már nem kérheti az istenek segítségét. A leírás sorrendje tehát rögzített, de az elemek – a palettáról válogató festőhöz hasonlóan – szabadon választhatók.

A 2. táblázatban a leggyakrabban használt altémák igei (félkövéren kiemelve) alapján a következőképpen rekonstruálható egy ideális hadjáratleírás szerkezete:

„Hír érkezett hozzám (*tāru*), hogy az ellenség áthágta (*nabalkutu*) az isteneknek tett esküt. Aššur isten támogatásával (*ina tukulti Aššur*) seregszemlét tartottam (*dekū*), és elindultam (*namāšu*) saját országból, mentem (*alāku*),

Téma	Altéma	Funkcionális ige	Darab	Százalék	Összesen
Ellenség 1	Lázadás	<i>kalū</i> , „visszatart” (adót)	1	8,3%	12 (100%)
		<i>nabalkutu</i> , „áthág” (esküt)	6	50,0%	
		<i>tāru</i> , „visszajut” a hír a lázadásról	5	41,7%	
Asszír király 1	Isteni segítség	<i>ina qibit Aššur</i> , „Aššur parancsára”	2	22,2%	9 (100%)
		<i>ina rešūte Aššur</i> , „Aššur segítségével”	2	22,2%	
		<i>ina tukulti Aššur</i> , „Aššur támogatásával”	5	55,6%	
	Mustra	<i>dekū</i> , „förlállít” (sereget)	5	100,0%	5 (100%)
	Indulás	<i>namāšu</i> , „elindul”	54	100,0%	54 (100%)
	Út	<i>alāku</i> , „megy”	12	14,5%	83 (100%)
		<i>arādu</i> , „(le)megy”	11	13,3%	
		<i>ašū</i> , „(ki)jön”	2	2,4%	
		<i>ebēru</i> , „(át)kel”	18	21,7%	
		<i>derū</i> , „megy”	2	2,4%	
		<i>elū</i> , „(fö)l)megy”	3	3,6%	
		<i>erēbu</i> , „(be)lép”	10	12,0%	
		<i>etēqu</i> , „(át)vág”	4	4,8%	
		<i>nabalkutu</i> , „(át)hág” (hegyen)	3	3,6%	
		<i>nakāšu</i> , „(át)vág” (sziklát, hogy utat csináljon)	2	2,4%	
		<i>naqāru</i> , „(össze)tör” (sziklát, hogy utat csináljon)	2	2,4%	
		<i>šabātu</i> , „megragad” (utat)	14	16,9%	
	Érkezés	<i>qerēbu</i> , „közeledik”	22	100,0%	22 (100%)
Ellenség 2	Hamis bizalom	<i>lā šabātu</i> , „nem ragadta meg” a lábamat a hódolat jeléül	2	16,7%	12 (100%)
		<i>takālu</i> , „bizik” a falakban/seregében	7	58,3%	
		<i>tebū</i> , csatára „emelkedik”	3	25,0%	

2. táblázat

<i>Téma</i>	<i>Altéma</i>	<i>Funkcionális ige</i>	<i>Darab</i>	<i>Százalék</i>	<i>Összesen</i>
Asszír király 2	Ostrom	<i>lamû</i> , „körülvesz”	11	100,0%	11 (100%)
	Harc	<i>maḥāšu</i> , „megver”	4	33,3%	12 (100%)
		<i>napāšu</i> , „szétver”	4	33,3%	
		<i>šakānu</i> , „(rá)rak, (rá)mér” (vereséget)	4	33,3%	
	Hódítás	<i>kašādu</i> , „meghódít”	36	90,0%	40 (100%)
		<i>šabātu</i> , „megragad”	4	10,0%	
	Öldöklés	<i>dāku</i> , „(meg)öl”	27	60,0%	45 (100%)
		<i>maqātu</i> , „levág”	18	40,0%	
	Fosztogatás	<i>šabātu</i> , „megragad”	21	41,2%	51 (100%)
		<i>šalālu</i> , „kifoszt”	30	58,8%	
	Kegyetlenkedés	<i>akālu</i> , „megemészt” (hullákat a szakadék)	5	9,1%	55 (100%)
		<i>alālu</i> , „fölkaszt” (embereket fára)	2	3,6%	
		<i>ḫalāpu</i> , „kiterít” (hullákat)	5	9,1%	
		<i>kāšu</i> , „megnyúz”	5	9,1%	
		<i>malû</i> , „megtelik” (a völgy hullákkal)	2	3,6%	
		<i>nakāsu</i> , „levág” (fejeket)	8	14,5%	
		<i>rašāpu</i> , „halmot rak” hullákból/fejekből	7	12,7%	
		<i>šarāpu</i> , „vörösre festi” a tájat a vér	4	7,3%	
		<i>šarāpu</i> , „eléget”	9	16,4%	
		<i>tabāku</i> , „fölhalmoz” (hullákat)	3	5,5%	
		<i>zaqāpu</i> , „karóba húz”	5	9,1%	
	Zsákmány	<i>arādu Š</i> , „hozat”	1	12,5%	14 (100%)
		<i>nāšu</i> , „elvisz”	2	25%	
		<i>tāru</i> , „visszahoz”	5	62,5%	
	Pusztítás	<i>napālu</i> , „elpusztít”	26	29,5%	88 (100%)
		<i>naqāru</i> , „szétrombol”	25	28,4%	
		<i>šarāpu</i> , „föléget”	30	34,1%	
		<i>tāru</i> , „visszaforgat” a káoszba	7	8,0%	
	Terror	<i>saḫāpu</i> , „ledönt” a félelmetes ragyogás	5	71,4%	7 (100%)
		<i>tabāku</i> , „kiárad” a terror	2	28,6%	
Ellenség 3	Ijedelem	<i>adāru</i> , „sötét félelem fogja el”	2	9,5%	21 (100%)
		<i>ana šuzub</i> , „hogy mentsék életüket”, elmenekültek	9	42,9%	
		<i>garāru</i> , „megijed”	4	19,0%	
		<i>palāḫu</i> , „félelem fogja el”	6	28,6%	
	Menekülés	<i>ašû</i> , „kimegy” a hegyekbe	1	4,8%	21 (100%)
		<i>elû</i> , „fölmegy” a hegyekbe	7	33,3%	
		<i>maqātu</i> , „(vissza)esik”	1	4,8%	
		<i>ašāru D</i> , „(el)menekül”	1	4,8%	
		<i>naparšudu</i> , „(el)menekül”	5	23,8%	
		<i>šabātu</i> , „megragadja” a menekülés útját	6	28,6%	
		<i>arādu</i> , „(el) megy” a királynak	4	26,7%	
	Behódolás	<i>šabātu</i> , „megragadja” a király lábát	11	73,3%	15 (100%)
		<i>abālu</i> , „elvisz, deportál”	3	25,0%	
Asszír király 3	Deportálás	<i>nasāḫu</i> , „kitép”	6	50,0%	12 (100%)
		<i>šabātu Š</i> , „letelepít”	3	25,0%	
		<i>biādu</i> , „eltölt” (éjszakát)	23	46,9%	
	Táborozás	<i>šakānu</i> , „föllállít” (tábort)	23	46,9%	49 (100%)
		<i>tāru</i> , „visszatér” a táborba	3	6,1%	
		<i>maḫāru</i> , „fogad”	41	93,2%	
	Ajándék	<i>abālu</i> , „hoz”	3	6,8%	44 (100%)
		<i>emēdu</i> , „ráhelyez”	3	15,8%	
	Teher	<i>kānu D</i> , „bevezet, megalapít, meghatároz” (adót)	1	5,3%	19 (100%)
		<i>šakānu</i> , „beiktat” (adót, helytartót)	15	78,9%	
	Toborzás	<i>nasāqu</i> , „kiválogat”	6	100,0%	6 (100%)
		<i>epēšu</i> , „készít” (áldozatot, sztlét)	8	32,0%	
	Szakrális	<i>bānu</i> , „épít” (sztlét)	1	4,0%	25 (100%)
		<i>izzizzu</i> , „(fö)állít” (sztlét)	6	24,0%	
		<i>šakānu</i> , „elhelyez” (sztlét)	2	8,0%	
		<i>šaḫāru</i> , „(fö)lír” (hőstetteket)	7	28,0%	
		<i>zaqāpu</i> , „(fö)állít” (sztlét)	1	4,0%	

2. táblázat (folytatás)

átkeltem (*ebēru*) egy folyón, közeledtem (*qerēbu*) az ellenséges országhoz. Az ellenség saját várának falaiban bízott (*takālu*). Megostromoltam (*lamū*) a várat. Az ellenséget megvertem (*maḥāšu*), seregét szétszórtam (*napāšu*), és vereséget mértem rá (*šakānu*). Meghódítottam (*kašādu*) az ellenséges országot. Vérengzést rendeztem (*dāku*) az ellenség sorai között. Kifosztottam városát (*šalālu*). A foglyokat elégettem (*šarāpu*). A zsákmányt hazavittem (*tāru*). A várost elpusztítottam (*napālu*), szétromboltam (*naqāru*) és felégettem (*šarāpu*). Félelmetes ragyogásom elborította őket (*saḥāpu*). Az ellenség megijedt (*palāhu*), és hogy mentse életét (*ana šuzub*), fölmenekült (*elū*) a hegyekbe / a hódolat jeléül megragadta a lábam (*šabātu*). A népet kitelepítettem (*nasāhu*). Tábornokként állítottam (*šakānu*), és ott töltöttem az éjszakát (*biātu*). Ajándékokat fogadtam (*maḥāru*) a környező népektől. Adót vettem ki rájuk (*šakānu*). Az ellenség legjobb katonáit besoroztam a seregembe (*nasāqu*). Egy szélét készítettem (*epēšu*), amelyre fölírtam (*šaṭāru*) hőstetteimet, és fölállítottam azt (*izuzzu*)."

Az írrok tehát egy ehhez hasonló ideális hadjáratleírás „palettájából” állította össze a szöveget. Ismernie kellett a témák és altémák szekvenciáját, azt, hogy mikor használhat kizárólag egy funkcionális igét, illetve, ha variálási lehetősége van egyes szintaktikai egységeken belül, akkor milyen halmazból meríthet; ismernie kellett tehát az összes lehetséges funkcionális igét (R-F és NR-F). Így tulajdonképpen minden funkcionális ige egyben potenciális repetitív ige is. Hogy végül statisztikailag melyik bizonyult repetitív igének, csupán attól függött, az író éppen akkor melyik igét használta véletlenszerűen többször.

Két egymást követő hadjárat leírása – a szekvenciasor szabályait betartva – egészen különbözőnek tűnhet. Az egyik lehet rövid, csak néhány elemet fölhasználó (például Ištarâte meghódítása Kr. e. 879-ben, ii 86–87), míg az azt követő lehet hosszú, majdnem minden témát magában foglaló (Matiatu meghódítása, ii 87–91). Így állapítható meg az a paradox kettősség az asszír királyfeliratokkal kapcsolatban, hogy egyrészt – mind tér, mind idő szempontjából – színes variációk sokaságát nyújtják (első olvasatra elrejtve a mögöttes szigorú szerkezetet), ugyanakkor strukturálisan nézve minden individualitást nélkülöző, monoton és sablonos alkotások.¹⁹ A paletta színeinek összeválogatását részben a tényleges hadjáratról szerzett információk, részben pedig az írói szabadság befolyásolhatta. A domborművek ábrázolásai jól ismert, hogy az asszír sereget írrok is elkísérték hadi vállalkozásaikon.²⁰ Így akár elsődleges szemtanúként is jelen lehettek az ostromoknál és csatákban. Ugyanakkor – a szerkesztés szigorú szabályaiból kiindulva – az is elképzelhető, hogy az asszír királyfeliratokat elkészítő írrok csak másodkézből, esetleg a hadjáraton részt vevő írrok kollégák elbeszéléseiből értesültek az eseményekről, és ezeket a kapott információkat szorították be a sémák által nyújtott lehetőségek keretei közé. Akárhogy is volt, a szövegezőnek egy rendkívül komplex rendszert kellett észben tartania, és minden egyes hadjáratleírásnál alkalmaznia.

Látjuk tehát, hogy a funkcionálisan repetitív igék kirajzolják egy hadjárat menetét. Említettem már a bevezetőben a repetíció és a strukturáltság jelenségét. Ezen a ponton azonban érdemes elmélyíteni a fenomenon jelentőségét. Ha a premodern kultúrák profán kommunikációjában megfigyelhető az ismétlés és szerkesztettség, akkor ez hatványozottan van jelen a szakrális diskurzusban. A régi ember a mágia segítségével szorította gondolkodási keretébe az általa fizikálisan befolyásolhatatlan tényezőket (időjárás, betegség, jövő stb). A mágikus rituálé pedig éppúgy, sőt még jobban épít az információs jelek redundanciájára, mint a profán üzenettovábbítás. A biztonság keresése a szent jelenlétében hangsúlyosabb, mint a hétköznapi ügyletek elintézése során. Ennek tudatában pedig érthető, miért olyan fontosak az asszír királyfelirat írrokai számára a ciklikus ismétlések. Az asszír társadalomban ezek a szövegek mágikus jelentőséggel rendelkeztek.²¹

A Ninurta-templom felirata¹

Aššur-iddin limmu évében² [Kr. e. 881]

ii 23b–25a Aššur-iddin limmujában hírt kaptam róla, hogy Nūr-Adad, Dagara ország sejkje (nasiku) fellázadt, egész Zamua összegyűlt. Egy falat építettek Babbit város hágyójában, harcot és csatát kezdeményeztek ellenem.

25b–27a Aššur, a nagy úr, az én uram és az előttem vonuló isteni jelvény segedelmével, Aššurnak, uramnak ddáz fegyvereivel (felszerelve), szemlét tartottam a fegyverek (és) a csapatok felett, és a Babbit városánál fekvő hágyóhoz vonultam.

27b–29a Az ott lévő csapatok tömegében bízva csatát vállaltak ellenem. Az előttem vonuló isteni jelvény hatalmas erejének (segítségével) megütöttem velük, vereséget mértem rájuk, soraikat megbontottam. Harcosaik közül 1460 embert vágtam le a hágyóban.

29b–31a Uzē, Berutu és Lagalaga városokat, erődített városait az őket övező 100 kisebb várossal együtt elfoglaltam, foglyaikat, vagyonukat, marháikat, juhaikat elzsákmányoltam. Nūr-Adad, hogy életét mentse, a magas hegyek közé (menekült), 1200 harcosát elragadtam.

31b–33a Dagarából továbbindulva Bāra városához értem. Bārát elfoglaltam, 320 harcosukat fegyverrel leöltem, marháikat, juhaikat és minden értéküket elhajtottam, 300 harcosukat elragadtam.

33b–35a Tišri (VII.) hónap 15. napján elindultam Kalzi városából, és Babbit hágyóján átkeltem. Babbitból továbbindulva a Nimuš-hegyhez értem, amit lullu nyelven Kiniba-hegynek neveznek. Elfoglaltam Bunāsit, az erődített várost – ahol Mušasina (uralkodott) – és a körülötte fekvő 30 kisebb települést. A harcosok megijedtek, és a magas hegyre menekültek.

35b–37a A hős Aššur-nāšir-apli madárként repült utánuk, (és) tetemeiket halomba hordta a Nimuš-hegyen. Levágta 326 harcosát, (Mušasínát) megfosztotta lovaitól. Maradékukat elnyelték a hegy szakadécai és vízmosságai.

37b–38 A Nimuš-hegyen elfoglaltam hét várost, amelyeket korábban megerősítettek. Tömegével mészároltam őket, foglyaikat, vagyonukat, marháikat és juhaikat elhurcoltam, (majd) felégettem a városokat. (Ezután) visszatértem táboromba, (és) ott töltöttem az éjszakát.

39–43 Ebből a táborból kiindulva a Nimuš-hegy körüli síkság városai ellen vonultam, e városokat korábban senki sem látta. Elfoglaltam Larbusut, az erődített várost – ahol Kirtiāra

¹ A kalhui Ninurta-templom falait borító orthostatos lapokon futó szöveg az egyik leghosszabb asszír királyfelirat. A szöveg újabb kiadása a korábbi szakirodalom felsorolásával: RIMA 2, A.0.101.1.

² Asszíriában az egyes éveket egy-egy magasrangú hivatalnokról nevezték el, az adott évnek nevet adó hivatalnok (akkád *limmu* vagy *limu*, görögül *eponymos*) nevével kezelve a szövegeket.

(uralkodott) – a körülötte fekvő nyolc kisebb településsel együtt. A harcosok megijedtek, és egy magas hegyre menekültek. A hegy oly meredek volt, mint a kard hegye. A király a csapataival (mégis) utánuk mászott. Tetejüket ledobáltam a hegyről, 172 harcosukat levágtam, a hegy szakadékait megtöltöttem katonáikkal. Foglyaikat, vagyonukat, marháikat és juhaikat elhurcoltam, (majd) felégettem a városokat. (A levágott) fejeket a hegy fáira aggattam, serdületlen fiaikat és lányaikat megégettem. Visszatértem táboromba, és ott töltöttem az éjszakát.

^{44–47} Ebben a táborban maradtam. A Larbusu, Dūr-Lullumu, Bunisu és Bāra városokhoz tartozó 150 település (lakóit) tömegével megszároltam, elragadtam foglyaikat, e településeket leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem. Bāra város 50 harcosát csatában vágtam le a síkságon. Ekkor Aššurnak, uramnak féltelmes ragyogása elborította Zamua királyait, megragadták lábamat. Lovat, ezüstöt (és) aranyat vettem át (tőlük). Az egész országot egyesítettem, ló, ezüst, arany, gabona és szalma adót, valamint közmunkaszolgáltatást vettem ki rájuk.

^{48–49a} Tukultī-Aššur-ašbat¹ városából elindultam, a Nispi-hegy lába felé vettem az irányt. Egész éjjel menetelve a Gamru és az Edinu hegyek között fekvő távoli városokhoz értem, (amelyeket) Nūr-Adad megerődített. Elfoglaltam Berutu városát, és felégettem azt.

Miqtī-adur limmu évében [Kr. e. 880]

^{ii 49b–53a} Miqtī-adur limmujában (éppen) Nini-vében voltam, amikor híre jött, hogy Ameka (és) Araštua visszatartják az adót, és nem teljesítik Aššurnak, uramnak közmunkaszolgáltatást. Aššur, a nagy úr, az én uram és az előttem vonuló isteni jelvény parancsára Sivan (III.) hónap első napján harmadjára indultam hadba Zamua ellen. Harci kocsisaimra és (többi) csapatomra nem várván, elindultam Kalzi városából, átkeltem az Alsó-Záb folyón, beléptem a Babitu-hegy hágóján. Átkeltem a Radānu folyón, (és) az egész napot a Simaki-hegy lábánál töltöttem. Átvettem Dagara ország adóját: marhát, juhot és bort.

^{53b–56a} A Simaki-hegy lábától magammal vittem erős harci kocsisaimat, lovasságomat és elit csapataimat. Egész éjjel meneteltem, átkeltem a Turnat-folyón, és a nap első fényénél megérkeztem Ammalihoz, Araštua (király) erődített városához. Gyalogos rohammal támadtam, a várost elfoglaltam, 800 harcosát fegyverrel leöttem. Tetemükkel megtöltöttem a város utcáit, házait vörösre festettem vérük-

¹ Egyértelműen asszír név, jelentése: „Bizalmamat Aššur (istenbe) vettem”. A várost a helyiek nyelvén Arrakdinak hívják (ii.77. sor), és ezen a néven említik a II. Šarrukīn kori adminisztratív szövegek is. A várost úgy tűnik, Aššur-nāšir-aplinak nem kellett elfoglalnia, s a település neve alapján talán egy asszír enklávén lakhatta.

Meseszzerűség és rituálészzerűség

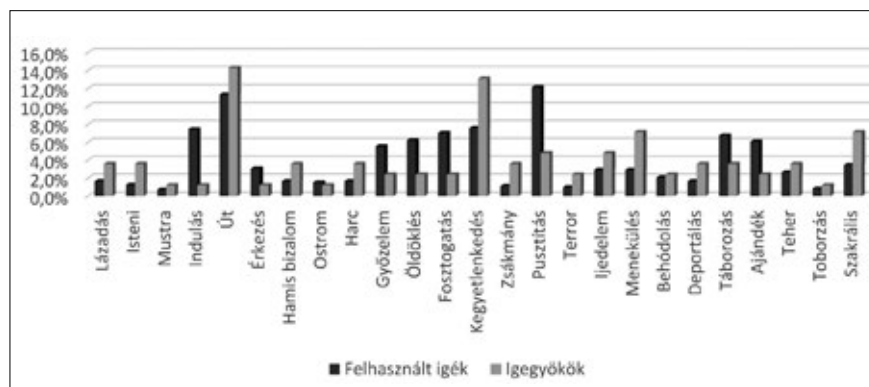
Az eddig ismertetett megfigyelések mellett fontos azt is megjegyezni, hogy az ismétlődések jelensége az elemzett szövegben nem érvényesül mindenütt maradtalanul. Az asszír királyfeliratokban ugyanis – ahogy fentebb már említettem – nem minden funkcionális ige repetitív. Ezen a ponton érdemes elgondolkodni azon, hogy vajon hol és miért ragaszkodik a II. Aššur-nāšir-apli *Annales*-ének szövegezője bizonyos képeknél ugyanahhoz a szófordulathoz, más esetben pedig miért alkalmazza a hasonló jelentésű igék egész csokrát. Miért használja az *Utazás* témájában mindig ugyanazt a két igét az indulás és az érkezés kifejezésénél (*namāšu* – *qerēbu*), és miért variálja az igéket a kettő közé szerkezetileg beékelődő út bemutatásánál? Olybá tűnik, mintha a szövegnek meglenne a sarokpontjai, melyek mágikus dimenzióját kívánta volna az írnok a legjobban hangsúlyozni (ezeket nevezhetjük ritualisztikus altémáknak). Más esetben pedig a szerző – némileg engedve a rituális nyelvezet kötött szorításából – mintegy elmeséli az események menetét (kézenfekvő, hogy ezeket meseszzerű altémákként jelöljük).²² Bár ilyenkor is ragaszkodik a struktúra nyújtotta kerethez – és ebből a szempontból egyik esetben sem szakad el teljesen a mágikus szférától –, de szinonimákkal tölti föl a megkövetelt pozíciót. Ezekben az esetekben nem annyira a szó szerinti, hanem inkább a kép szerinti ismétlés elve érvényesül.

Hogy megállapítsuk, mely altémákat hangsúlyoz leginkább az írnok, meg kell néznünk, hogy mely szintaktikai egységek igéi szerepelnek a szövegben a leggyakrabban. A *Mustra* altéma igéje (*dekū*) 5 alkalommal ismétlődik II. Aššur-nāšir-apli *Annales*-ében, az *Indulást* kifejező *namāšu* azonban 54-szer. Ez a két szám csak akkor összehasonlítható egymással, ha az összes funkcionális ige arányában fejezzük ki. A kérdés tehát, hogy az összes funkcionális igéből (az *Annales* esetében 725-ből) hány százalékot tesz ki a *dekū* 5 referenciája, és hány százalékot a *namāšu* 54 előfordulása. Az így kapott két százalékos érték már összehasonlítható lesz (2. ábra).

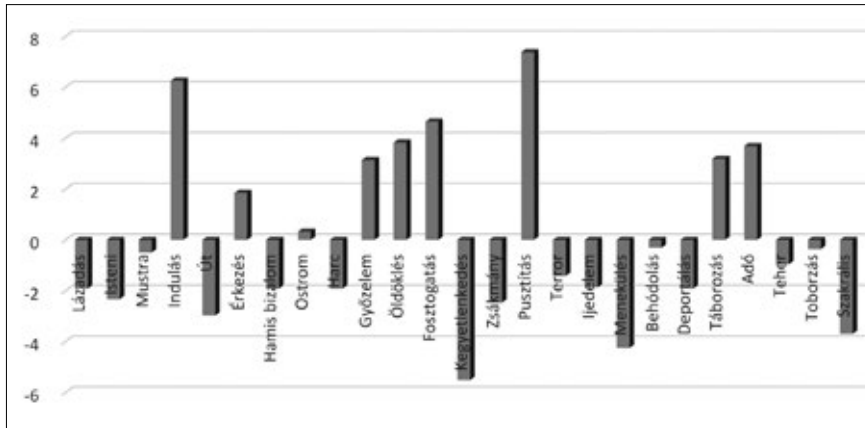
Az ábra sötétszürke oszlopai azt mutatják be, hogy az összes előforduló funkcionális igéből (tehát az előbb említett 725-ből) az adott altémák igéi hány százalékot érnek el. Az eredményből kiderül, hogy a szövegező az *Indulás* (7,4%), az *Út* (11,3%), a *Győzelem* (5,5%), az *Öldöklés* (6,2%), a *Fosztogatás* (7%), a *Kegyetlenkedés* (7,6%), a *Pusztítás* (12,1%), a *Tábor* (6,8%) és az *Adó* (6,1%) igéinél időz el a legszívesebben – ezek haladják meg a kritikus 4%-ot.

Az ábra világosszürke oszlopai az adott altémában használt igeigék számát mutatják be. Tehát magas az oszlop, ha sok igeigéket használ, például az *Útleírás* esetében (14,3%); illetve alacsony, ha kevés, vagy csak egy igeigéket ismétel, mint az *Indulás* igéi esetén (1,2%).

Minél magasabb az első oszlop, annál többször beszél a szöveg az adott altémáról, és minél alacsonyabb a második oszlop, annál kevesebb igével oldja ezt meg. Azt, hogy mely altémák ritualisztikusak, és melyek meseszzerűek, tehát hol használ kevés igét sokszor, és hol variálódnak az igék, azt a sötét- és a világosszürke oszlopok közötti különbség mutatja be. Ez matematikailag úgy mutatható ki, ha

2. ábra. Az *Annales* altémáinak százalékos aránya

3. ábra. Az Annales altémainak standard deviációi

az összes felhasznált igék százalékos értékéből kivonjuk az igegyökök százalékos értékét. A kapott szám matematikai értelemben nem százalék (bár két százalék különbségből deriválódik), hanem egy arányszám. A statisztika ezt az arányszámot standard deviációnak, azaz a zéró ponttól való eltérésnek nevezi. Ha egy oszlop a zéró ponttól lefelé növekszik, akkor meseszerű altémáról beszélhetünk. Ha a standard deviáció pozitív irányban növekszik, akkor ritualisztikus altémáról van szó (3. ábra).

Nézzünk meg néhány példát! A *Lázadás* altémája II. Aššur-nāšir-apli *Annalese* esetében -1,9-et kap, ami azt jelenti, hogy – habár 12 alkalommal beszél róla – a három váltakozó igegyök (*kalú*, 'visszatart'; *nabalkutu*, 'áthág'; *tāru*, 'visszajut' a hír a lázadásról), ami ennek a képnek a kifejezésére hivatott, „mínuszba húzza” az altéma rituális jellegét. Így a lázadást a szövegező úgymond elmeséli. Az *Indulás*-nál azonban csak egy igét találunk (*namāšu*), amit 54-szer ismételt a hadjáratok során, ezért az arányszám értéke magas, 6,3. Így e szakasz jellege tipikusan rituális. A *Győzelem* (+3,1), *Öldöklés* (+3,8) és *Fosztogatás* (+4,7) szintaktikai egységeinél kettő, sőt a *Pusztítás*-nál (+7,4) négy igegyök kerül használatba (*napālu*, *naqāru*, *šarāpu*), ezeket azonban olyan sokszor ismétli a szövegező, hogy az altéma jellege – a több igegyök ellenére is – erősen ritualisztikussá válik.

Az altémák egy része tehát a szavak szó szerinti repetícióját, míg másik része a kép szerinti ismétlést részesíti előnyben. Persze kép és szó nem válik olyan radikálisan külön az ősi társadalmakban, mint a Kant utáni, pláne a „nyelvi fordulat” utáni európai és észak-amerikai gondolkodásban, sőt archaikus társadalmakban mondhatni mágikus azonosság áll fenn a kettő között.²³ Tehát nem érdemes a két kifejezési forma radikális szétválasztásról beszélni. A királyfeliratok képei és szavai egyaránt az asszírok számára létező világ befolyásolását szolgálták. A rendszer következetességét mindemellett nem szabad figyelmen kívül hagynunk. Az ábra eredményei alapján – óvatosan – kijelenthető, hogy az asszírok szemében az *Utazás* (*Indulás*, *Érkezés*, valamint a *Táborozás*), a *Hódítás* (*Ostrom*, *Győzelem*, *Öldöklés*, *Fosztogatás*, *Pusztítás*) és a *Betagozás* (*Ajándékok fogadása*) olyan események voltak, melyek mágikus támogatása szó szerinti ismétlést követelt meg. A többi képben (az ellenség tevékenységében a *Lázadás*, a *Hamis bizalom*, a *Menekülés*; az asszír király esetében pedig elsősorban az *Út*, a *Kegyetlenkedés* és a *Szakrális aktus*) is jelen van valamilyen formában a ritualisztikus jelleg, de valamiért – a konkrét szavak helyett – a képek ismétlése iránti igény erősödik föl.

Következtetések

Mi következik e bonyolult matematikai elemzésből? Először is: az asszír királyfeliratok – ahogyan azt az állandó ismétlésekből láttuk – szorosan kapcsolódnak a mágia világához. Hiszen az ellenség legyőzése nemcsak stratégiai és logisztikai, hanem mentális feladat is, amit az ókori ember a mágia gyakorlásával biztosított. Az asszír királyfeliratok ilyenén értelmezése vizuális emlékekkel is alátámasztha-

kel. Sok katonáját élve fogtam el. Leromboltam, elpusztítottam (és) felégettem a várost.

56b–60a Elfoglaltam Hudun városát a körülötte fekvő 30 településsel együtt. Tömegével mészároltam őket, elragadtam foglyaikat, marháikat (és) juhaikat, e településeket leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem. Serdületlen fiaikat és lányukat megégettem. Elfoglaltam Kiširtut, Šabīni (király) erődtett városát a körülötte fekvő 10 településsel együtt. Tömegével mészároltam őket, elragadtam foglyaikat. Leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem Bāra városát, valamint a Durā és Bunāsi városok felett uralkodó Kirtiāra településeit, egészen a Hašmar-hegy hágójáig. Leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem (ezeket a városokat).

60b–65a Az Araštua (által uralt) városoktól továbbindulva átkeltem a meredek, a harci szekerek és a csapatok számára járhatatlan Lāra és Bidirgi hegyek között húzódó hágón. Zamruhoz, a zamuai Ameka királyi városához értem. Ameka fegyvereim látványától és csatám erős (zajától) megijedvén, egy magas hegyre menekült. Palotájának javait (és) harci szekereit elragadtam. Zamruból továbbindulva átkeltem a Lallū-folyón. Az Etini-hegyre, nehéz terepre, amely a harci szekerek és a csapatok számára járhatatlan, s amelyen királyi elődeim közül senki nem járt, bizony felmentem. A király a csapataival együtt felment az Etini-hegyre. Elragadtam (Ameka) minden vagyonát: bronzeszközeit, bronzkádjait, bronzedényeit, bronztáljait és bronzserpenyőit, palotája és raktárai minden kincsét. Visszatértem táboromba, s ott töltöttem az éjszakát.

65b–72a Ebből a táborból továbbmenve, Aššur és Šamaš, támogató isteneim segítségével (Ameka) után eredtem. Az Edir-folyón bizony átkeltem, sokukat lemészároltam a hatalmas Sū és Elaniu hegyek között. Elragadtam minden vagyonát, bronzkádjait, bronzserpenyőit, bronzedényeit, bronzdézsait, rengeteg bronzeszközét, egy arannyal díszített tálat, marháit és juhait, megannyi értékét gyalog vittem el az Elaniu-hegyről. Megfosztottam őt lovaitól. Ameka – hogy életét mentse – felmászott a Sabua-hegyre. Leromboltam, elpusztítottam és tűzben felégettem Zamru, Arasidku, Ammaru, Parsindu, Ititu és Suritu erődtett városokat, a körülöttük fekvő 150 településsel együtt romhalommá változtattam őket. Míg Parsindu városánál jártam, lovasaimmal és sorvagyalságommal kelepcét állítván egy tisztáson megöltem Ameka 50 katonáját. Levágtam a fejüket, és a palotájának udvarán álló fákra aggattam őket. 20 harcosa élve került a kezemre, őket a palotája falára feszítettem fel.

72b–76a Zamru városából (csupán) a lovasaimat és sorvagyalságomat vittem magammal. Azokhoz a városokhoz vonultam, amelyek felett az Arzizu városából származó Ata uralkodott, s ameddig királyi elődeim közül még senki nem jutott el. Bevettem Arzizu (és) Arsindu

erődített városokat a körülöttük fekvő tíz településsel együtt, amelyek a meredek Nispi-hegyen feküdtek. Tömegével mészároltam (a lakosokat). Leromboltam, elpusztítottam és tűzben felégettem (a városokat), (majd) visszatértem táboromba. Ekkor vettem át a hajukat nők módjára viselő Sipirmena ország lakóinak adóját: bronzból készült tabbilu,¹ bronzszegeket, bronztömböket.²

^{76b-84a} Zamru városából továbbindulván, a harci szekerek és a csapatok számára járhatatlan Lāra-hegyen vasfejszével vágtam, bronzcsákánnyal dörgöltem az utat. (Így) továbbhaladhattam harci szekereimmel (és) csapataimmal. Lementem Tukultī-Aššur-ašbat városába, amit lullu nyelven Arrakdinak hívnak. Fegyvereim ragyogásától és uralmam nagyságától megijedvén, Zamua valamennyi királya megragadta lábamat; adót és kihallgatási ajándékot: ezüstöt, aranyat, önt, bronzot, bronzserpenyőket, színes ruhákat, lovakat, marhákat, juhokat és bort, a korábbinál nagyobb mértékben vettem ki rájuk. Munkaszolgálatukat Kalhuban teljesítik. Míg Zamuában voltam, Aššurnak, uramnak félelmes ragyogása elborította Hudunu, Hartišu, Hubušku és Gilzānu (országok uralkodóit), színem elé hozták adójukat és kihallgatási ajándékukat: ezüstöt, aranyat, lovakat, színes ruhákat, marhákat, juhokat és bort. Utánaeredtem a fegyvereim elől elmenekülőeknek, akik a hegyekbe menve az Aziru és a Simaki hegyek között elrejtőztek, Mesu városát megerődítették. Leromboltam és elpusztítottam az Aziru-hegyet, hulláikat a Simaki-hegytől a Turnat folyóig halomba raktam. Lemészároltam 500 harcosukat, (vagyonukat) gazdag zsákmányként elragadtam, a városokat felégettem.

^{84b-86a} Ekkor Zamuában elenyészett és rommá lett Atlila városa, amit (annak idején) még Sibir,³ Babilón királya is elfoglalt. Aššurnāšir-apli, Asszíria királya újjáépítette. Fallal kerítettem, egy palotát építettem királyi rezidenciámnak, minden eddiginél fényesebben díszítettem. Felhalmoztam belsejében a (környező) vidékről származó gabonát és szalmát. Dūr-Aššurnak⁴ neveztem el.

Vér Ádám fordítása⁵

1. kép. A balawati kapupánt részlete
(Schachner 2007, 56–59, 10. tábla 49–52 nyomán)

tó. Épp egy ilyen mágikus rituálét láthatunk a balawati kapupántok egyik bronzfrízén (1. kép).²⁴ Jól kivethető a meghódított ellenséges területen készülőfélben lévő sztélé vagy szikladombormű (*šalmu*),²⁵ mely mögött egy barom szakrális fölaldozása zajlik. Írás és rituálé szorosan összekapcsolódik egymással.²⁶

Másrésről: a szó szerinti (ritualisztikus) és a kép szerinti (meseszerű) ismétlések arról is árulkodnak, hogy az asszír királyfeliratok hadjárat-narrációi szóban hagyományozódtak az asszír társadalomban. Nem azért, mert fölolvasták a királyfeliratokat, és így ismertté vált az emberek előtt a tartalmuk (bár mint lehetőség ez sem kizárható); épp ellenkezőleg: mivel a hadjáratok elbeszélésének struktúrája eleve megvolt az asszír társadalomban, az írások nem tettek mást, mint hogy beemelték azt a királyfeliratokba. Így bár az asszír királyfeliratok nyilvánvalóan írástudók alkotásai, keletkezésükre a társadalom alapvetően szóbeli jellege nyomta rá a bélyegét.

A harmadik és egyben utolsó megjegyzésem nem következtetés, inkább kérdés, mely a kutatás további irányát határozhatja meg. Az, hogy mikor és miért használ ritualisztikus, más esetben pedig meseszerű megjelenítést egy ilyen szöveg, nehezen megválaszolható. Tisztán kirajzolódik ugyan a következetes rendszer, de a pontos okok rejtve maradnak. Annyi azonban bizonyos, hogy a megoldáshoz – meglátásom szerint – még sok királyfeliratot, palotadomborművet és mágikus szöveget kell elemeznünk, és jobban meg kell értenünk az asszír ember – a miénktől radikálisan különböző – gondolkodásmódját, asszociációs hálóját, amihez rokon tudományok – a vallástudomány, az antropológia – bevonása, no és persze egy nagy adag intuíció szükségeltetik még.

¹ A *tabbilu* szó hapax, a teljes akkád nyelvű corpusban egyedül itt szerepel, nemigen lehet megmondani, mit jelenthet.

² A ZABAR *ša-ri-a-te* szó hapax, jelentését az arámi *šārītā* szó alapján adja meg a chicagói akkád szótár (CAD Š/2, sub. *šārītū*).

³ Sibir talán azonos Simbar-Šipak (Kr. e. 1024–1007) babilóni uralkodóval.

⁴ Az akkád név jelentése: „Aššur erődje/fala”.

⁵ A fordítás első megjelenése: Vér 2018, 231–235.

Jegyzetek

- 1 Az „asszociációs háló” jelenségét különböző kifejezésekkel próbálják megragadni a kutatók: „cognitive environment”, „intertextual echo”, „common Wortfeld”, „patterns of meaning”, „matrix of associations” stb. Bővebben lásd Walton 2007, 21.
- 2 Ha végigszkenneljük a ló és a számár bibliai referenciáit, akkor azt látjuk, a fogalmak a mienkéhez képest épp fordítva vannak bekötve a héber ember asszociációs hálójába. A számár okos, kitartó, megbízható és nemes állat (Gen 49:14; Lev 22:23; Zak 9:9); ezzel szemben a ló megbízhatatlan, vad, harcias és buta (Ex 15:1; Deut 17:16; Zsolt 32:9). Vö. Szigeti 1966.
- 3 A szóbeli és írásbeli társadalmak gondolkodásmódja közötti különbséghez lásd Ong 2010. Az ókori Mezopotámia orális jellegéről: Russel 1991, 254–255; Árvai 2014b.
- 4 A témához lásd Oppenheim 1960; Russel 1991, 238–240.
- 5 Kahneman 2013, 80–82.
- 6 Kalla 2003. Bár ő nem kifejezetten a mintázatok ismétlődésével foglalkozik, de azzal, hogy hangsúlyozza a társadalmi rang vagy etnikum egységes öltözködési szokásait, indirekt módon mégis utal erre.
- 7 Ez persze ókori társadalmak esetén nem, vagy csak igen korlátozott mértékben kutatható, de meglete bizonyosnak mondható. Győzelmi énekek szövege azonban olykor ismert. Vö. Vér 2020, 37.
- 8 Dūr-Šarrukīn példáján illusztrálva a jelenséget lásd Árvai 2014b, 29–31.
- 9 Az ókori Mezopotámiában ismét nehezen kutatható téma. Általánosságban ehhez lásd Tannen 2007, 48–62.
- 10 Vogelzang 1996, 168–169; Veldhuis 1999.
- 11 Crystal 1998, 205; Lévi-Strauss 2001, 29.
- 12 Eliade 1998, 11.
- 13 Propp 2005, 27–28.
- 14 Több bibliai könyv esetében is – bár számunkra írásos formában ismertek – visszakövetkeztethető az oralitásból fakadó strukturált-ság. Ruth könyvéhez lásd: Hongisto 1985; a Prédikátor könyvéhez: Árvai 2012; a Jelenések könyvéhez: Szigeti 2007, 54–67. A belga születésű francia antropológus, Claude Lévi-Strauss (1908–2009) számos premodern mítosz szerkezetét tárta föl, melyek segítségével a strukturalizmus elméleti keretébe ágyazta azokat, vö. Lévi-Strauss 2001, 164–183.
- 15 Árvai 2021, 26–30.
- 16 A szöveg filológiai kiadását lásd Grayson 1991, A.0.101.1.
- 17 A hódoló csók (*našāqu*) momentuma ebben a korban még nem kerül kifejezésre (III. Tukultī-apil-Ešarránál és II. Šarrukīnnál jelenik meg először), de későbbi feliratokból visszakövetkeztethetünk, hogy erről a ceremóniáról van szó: „Adóját: díszes lószerszámokkal járomba fogatolt lovakat, szarvasmarhákat és juhokat elém hozván, a lábamat megcsókolta” (*iššiq šēpīja*). Niederreiter 2019, 131, 36.
- 18 A mikrostrukturális rendszerről részletesen lásd Árvai 2022.
- 19 Ebből a szempontból a királyfeliratok formája (morfológiája) a mesék szerkezetével mutat rokonságot, melyekről Propp (2005, 28) ugyanezt állapítja meg: „egyfelől bámulatos szingazdagság, változatosság és tarkaság, másfelől viszont hihetetlen egyöntetűség és monotonia jellemzi őket”.
- 20 Bleibtreu 1983.
- 21 Árvai 2014a, 15–18.
- 22 Fontos megjegyezni, hogy a címben is szereplő „meseszerű” és „ritualisztikus” jelzők félrevezetők lehetnek. Nem meséről van szó abban a szűkebb értelemben, amely egy népi történetet mondana el. Másrésztől azonban a jelenség épp Propp kutatásával mutat rokonságot, aki orosz népmeséket elemzett. Ráadásul ha nem is a népmese értelmében, de az asszír királyfeliratok esetében is valamiféle narratívával van dolgunk, melynek gyökerei éppenséggel visszanyúlhattak népi eredetre is. Vö. Árvai 2021, 229–238.
- 23 Benczik 2006, 13; Ong 2010, 71.
- 24 Vö. Vér 2020, 19–26.
- 25 A *šalmu*-k funkciójáról lásd Colbow 2000.
- 26 Shafer 2007.

Bibliográfia

- Árvai T. K. 2012. „A repetíció funkciója a Prédikátor könyvében”: *Theologiai Szemle* 55, 68–83.
- Árvai T. K. 2014a. „Asszíria határain túl. Az ellenség képe az újasszír királyfeliratokban”: Buhály A. – Reszler G. – Szoboszlai Gy. (szerk.): *Falak és választóvonalak a történelemben*. Nyíregyháza, 15–31.
- Árvai T. K. 2014b. „A redundancia információs funkciója az újasszír társadalomban”: *Világtörténet* 36/4, 27–51.
- Árvai T. K. 2021. *Redundancia és struktúra az asszír királyfeliratok hadjáratleírásaiban*. Doktori disszertáció. Pécs.
- Árvai T. K. 2022. „Adó- és zsákmánylisták az Újasszír Birodalom első felének királyfelirataiban”: *Belvedere Meridionale* 34/2, 33–44.
- Benczik V. 2006. *Jel, hang, írás. Adalékok a nyelv medialitásának kérdéséhez*. Budapest.
- Bleibtreu, E. 1983. „Kulthandlungen im Zeltlager Sanheribs”: I. Seybold (szerk.): *Meqor Hajjim. Festschrift für Georg Molin zu seinem 75. Geburtstag*. Graz, 43–52.
- Colbow, G. 2000. „Anbringungsorte neuassyrischer Felsreliefs – Bedeutsame Räume in der Königspropaganda?»: *Iranica Antiqua* 35, 1–19.
- Crystal, D. 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest.
- Eliade, M. 1998. *Vallási hiedelmek és eszmék története I*. Budapest.
- Grayson, A. K. 1991. *Assyrian Rulers of the Early First Millennium B C I (1114–859 BC)*. (RIMA 2.) Toronto.
- Hongisto, L. 1985. „Literary Structure and Theology in the Book of Ruth”: *Andrews University Seminary Studies* 23, 19–28.
- Kahneman, D. 2013. *Gyors és lassú gondolkodás*. Budapest.
- Kalla G. 2003. „Mezopotámiai öltözködés”: *Ókor* 2/4, 13–22.
- Lévi-Strauss, C. 2001. *Strukturális antropológia I*. Budapest.
- Niederreiter Z. 2019. „»Assurnak, az istenek atyjának, a nagy úrnak...« II. Sarrukín beszámolója a VIII. hadjáratról (Kr. e. 714) (Bevezetés és fordítás)”: *Antik Tanulmányok* 63, 115–144.
- Propp, V. J. 2005. *A mese morfológiája*. Budapest.
- Ong, W. J. 2010. *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technológizálása*. Budapest.
- Oppenheim, A. L. 1960. „The City of Assur in 714 B.C.”: *Journal of Near Eastern Studies* 19, 133–147.
- Szigeti J. 1966. „A ló művelődéstörténeti képe a Szentírásban”: *Theologiai Szemle* 9/7–8, 224.
- Szigeti J. 2007. *A Jelenések könyve. Az ítélet hírnöke vagy a remény üzenete?* Budapest.
- Russell, J. M. 1991. *Sennacherib's Palace without Rival at Nineveh*. Chicago–London.

- Schachner, A. 2007. *Bilder eines Weltreiches. Kunst- und kulturhistorische Untersuchungen zu den Verzierungen eines Tores aus Balawat (Imgur-Enlil) aus der Zeit von Salmanassa III., König von Assyrien.* (Subartu 20.) Turnhout.
- Schafer, A. 2007. „Assyrian Royal Monuments on the Periphery. Ritual and the Making of Imperial Space”: J. Cheng – M. H. Feldman (szerk.): *Ancient Near Eastern Art in Context. Studies in Honor of Irene J. Winter by her Students.* (Culture and History of the Ancient Near East 26.) Leiden–Boston, 133–159.
- Tannen, D. 2007. *Talking Voices. Repetition, Dialogue, and Imagery in Conversational Discourse.* Cambridge et al.
- Veldhuis, N. 1999. „The Poetry of Magic”: T. Abusch – K. van der Toorn (szerk.): *Mesopotamian Magic. Textual, Historical, and Interpretative Perspectives.* Groningen, 35–48.
- Vér Á. 2018. *Az Újasszír Birodalom keleti tartományai.* (Ókor – Történet – Írás 6.) Budapest–Pécs.
- Vér Á. 2020. *A triumphus Assziriában.* Budapest.
- Vogelzang, M. E. 1996. „Repetition as a Poetic Device in Akkadian”: M. E. Vogelzang – H. L. J. Vanstiphout (szerk.): *Mesopotamian Poetic Language. Sumerian and Akkadian.* (Cuneiform Monographs 6.) Groningen, 167–182.
- Walton, J. H. 2007. *Ancient Near Eastern Thought and the Old Testament. Introducing the Conceptual World of the Hebrew Bible.* Nottingham.

Buhály Attila (1972) a Nyíregyházi Egyetem Történettudományi és Filozófiai Intézetének főiskolai docense. 2006-ban szerzett PhD-fokozatot az ELTE Történettudományi Doktori Iskolájában. Kutatási területe Urartu története és kultúrája.

Egy birodalom formaváltozásai

Az urartui állam Kr. e. 714 előtt és után

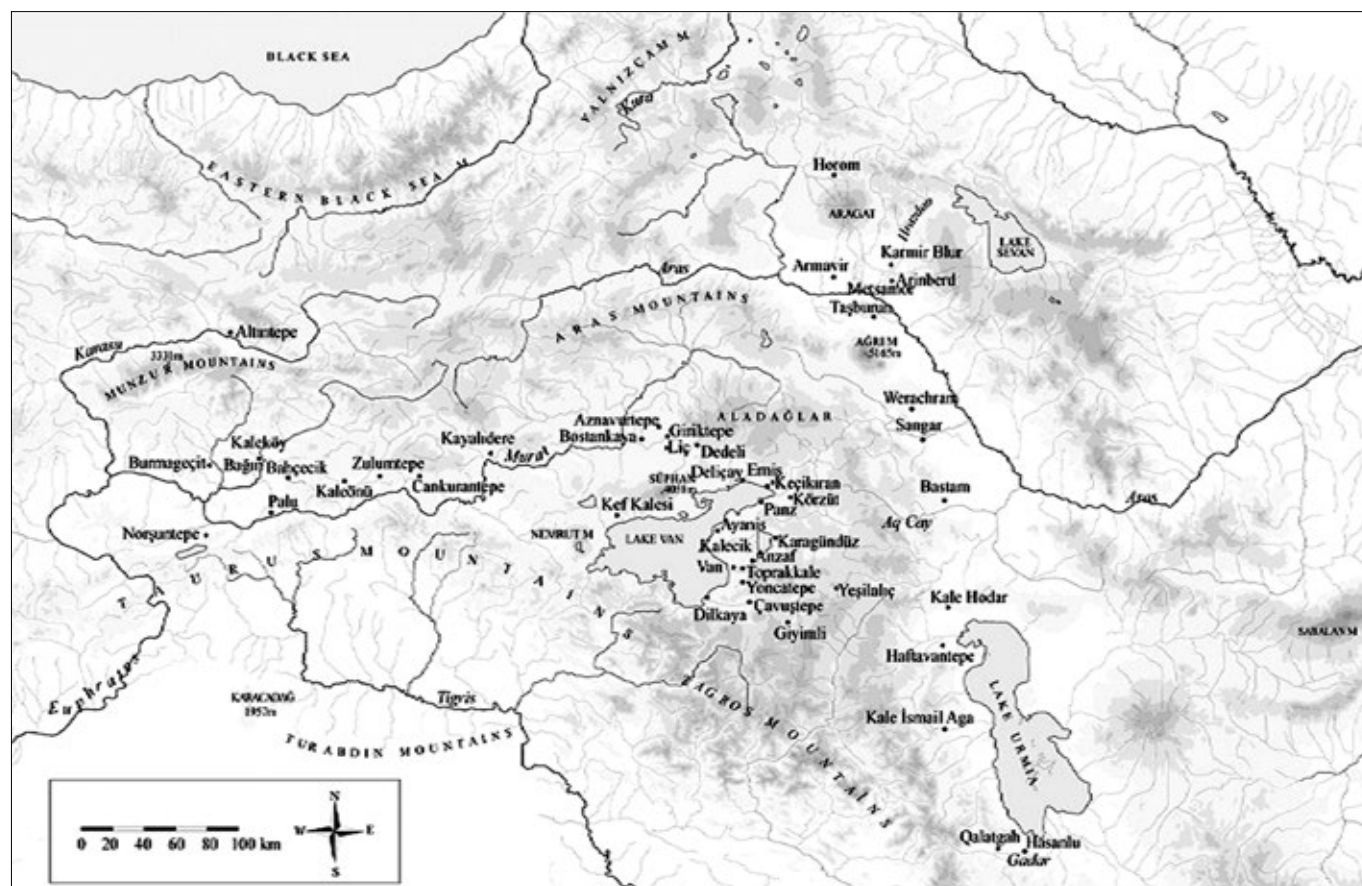
Buhály Attila

Urtu az ókori Közel-Kelet egyik legjelentősebb állama volt a Kr. e. 9–7. század között. Központja a kelet-törökországi Van-tó keleti partján levő Tušpa (ma: Vankale) volt, és a birodalom legnagyobb kiterjedése idején területe nyugati irányban az Euphratés folyó anatóliai szakaszáig tartott, északon magába ölelte a transzkaukázusi régiót, keleti irányban pedig az Urmia-tavat. A déli határ a Taurus hegylánca volt; attól délre már a rivális nagyhatalom, az Asszír Birodalom helyezkedett el, amely ebben az időben, III. Šulmānu-ašarēdu (Kr. e. 859–824) és III. Tukultī-apil-Ešarra (Kr. e. 745–727), illetve a Szargonida dinasztia uralkodói idején (Kr. e. 722-től) az utolsó nagy fénykorát élte (1. kép). Történetére, az állam működésére nézve a legfontosabb források azok a szikla- és stéléfeliratok, amelyeket az uralkodók vésettek, készíttettek birodalomszerte.¹

Az állam korai történetéről alapvetően asszír forrásokból vannak adataink; III. Šulmānu-ašarēdu hadjáratai során értesülünk a legyőzött királyok esetében Aramuról,² majd Siduriról³ mint Urartu uralkodóiról. Utóbbi már „saját jogon” is ismert mint I. Sarduri (kb. Kr. e. 835–825), aki már saját feliratában demonstrálja királyi hatalmát, mint „Nairi” (értsd: Urartu) királya, Tušpa ura.⁴ Nem tudjuk, hogy I. Sarduri uralma térben meddig terjedt, de utódai, Išpuini (kb. Kr. e. 825–805) és Minua (kb. Kr. e. 805–790) kiterjesztik a fennhatóságukat keleti irányban az Urmia-tóig, nyugati irányban pedig az Euphratés anatóliai szakaszáig, a mai Malatya területéig. A következő uralkodó, I. Argišti (kb. Kr. e. 790–760) a terjeszkedést a transzkaukázusi régió irányába folytatja.

Urartu terjeszkedésével egy időben az Asszír Birodalom éppen egy válságosabb periódusát éli; III. Tukultī-apil-Ešarra trónra lépésével (Kr. e. 745) azonban újra magához tér, és amikor I. Argišti utóda, II. Sarduri (kb. Kr. e. 760–734) által az urartui terjeszkedés már a közvetlen asszír érdekszférát veszélyezteti Észak-Szíriában, az asszír király közbelép, és visszaszorítja az urartui térnyerést. Egy nemzedéknyivel később, II. Šarrukīn korában történik meg azonban az egyik „leglátványosabb” asszír siker Urartu felett: az asszír király Kr. e. 714. évi nyolcadik hadjáratában az Uauš-hegyi csatában az asszír erők hatalmas győzelmet aratnak, majd a hadjárat végén kifosztják az urartui főisten, Haldi mušasiri templomát is. A vereség hatására az urartui király, I. Rusa öngyilkos lesz – legalábbis a hadjáratról szóló bőbeszédű forrás, az ún. „Aššur-levél” szerint, amelyben az asszír király részletesen beszámol a hadjárat lefolyásáról Asszíria vezető istenségének.⁵

Ez a bizonyos Kr. e. 714. év sajátos prizma szerepét tölti be az urartui állam működése és felépítése tekintetében. Korábban az asszír–urartui konfliktust úgy képzelték el, mint két nagyhatalom áthidalhatatlan és kölcsönösen minden erőforrást felemésztő párharcát, amelyben szükségszerűen végül csak az egyik maradhat talpon. E paradigma alapján rekonstruálta az asszír király hadjáratát Thureau-Dangin⁶ – és az ő nyomdokain még sokan.⁷

1. kép. Az Urartuval kapcsolatos legfontosabb régészeti lelőhelyek (Çifçi 2017, Map 1 nyomán)

Az urartui állam „életszakaszai”

Az Aššur-levél publikációja és II. Šarrukīn hadjáratának Thureau-Dangin-féle rekonstrukciója nyomán Urartu történetét a kutatók alapvetően két részre osztották: egy Kr. e. 714 előtti „fénykorra” és az azt követő, az Asszír Birodalomnak való alávetettség időszakára.

A 20. század második felének régészeti és epigráfiai kutatásai, az iráni Bastam,⁸ a kelet-törökországi Ayanis⁹ erődjének feltárásai azonban jelentősen módosították ezt a képet. A Kr. e. 7. század eleje és közepe, különösen III. (Argišti fia) Rusa¹⁰ (illetve a hozzá kötött) építkezések, az említett Bastam, Ayanis, továbbá a korábban feltárt Karmir-blur¹¹ anyagi kultúrája egy megújuló Urarturól tettek tanúbizonyságot. Az újabb értelmezésekben a 714. évi asszíroktól elszenvedett vereség megmarad jelentős korszakhatárnak, azonban Urartu története tekintetében már három főbb korszakot határoznak meg a kutatók: egy expanzív/formatív szakaszt, egy válságperiódust, valamint – a korábbi paradigmától eltérően – az újjáépítés korszakát.¹²

Az expanzív/formatív szakasz

Az epigráfiai és a régészeti források tanúsága szerint az urartui terjeszkedés, az állam érdekkörébe vont területek meghódítása és pacifikálása nem csak katonai úton történt. Az elfoglalt területeken minden uralkodó kiterjedt infrastrukturális beruházásokat kezdeményezett, amelyek nemcsak erőd- és

városalapításokat foglalnak magukban, hanem különböző mezőgazdasági létesítmények, szántók, gyümölcsösök, valamint különböző vízellátó rendszerek (csatornák, gátak) létrehozását is. Erebuni¹³ (I. Argišti) vagy Çavuştepe¹⁴ (II. Sarduri) alapítása talán a leglátványosabb példái ennek a folyamatnak, vagy éppen a Van-tótól keletre levő hegyekből Tušpába vizet szállító, mintegy 35 km hosszú ún. „Minua-csatorna”, amely a főváros vízellátását volt hivatott kiszolgálni¹⁵ (1–2. ábra). A város- és erődalapításokat pedig nagyfokú népességmozgás is kísérte azáltal, hogy sok esetben a különböző hadjáratok célja vagy eredménye volt – deportálások formájában – megfelelő számú népesség biztosítása a termővé tett földterületek megműveléséhez.¹⁶

Feltehetőleg a kialakuló urartui állam stabilitása volt a célja a különböző létesítmények létrehozását kísérő és követő rituális gyakorlatoknak is. Išpuini és Minua (és feltételezhetően ezt követően a többi urartui király is) bőséges ajándékkal vonul be Mušasirba Haldi isten elé abból a célból, hogy biztosítsa hatalmának isteni legitimitációját.¹⁷ Szintén ők hozzák létre Tušpa közelében az ún. Meher Kapısı-feliratot, amely egy bőséges isten- és áldozatlista formájában az urartui rituális gyakorlat rögzítője, vagy legalábbis valamiféle lenyomata (2. kép).¹⁸

Urartu történetének ez az első időszaka, a Kr. e. 9. század második felének közepétől Kr. e. 714-ig (vagy talán Kr. e. 743-ig, a III. Tukultī-apil-Ešarrától elszenvedett vereséig?) tartó korszak egyértelműen az expanzió időszaka, melyben a következő tényezőket figyelhetjük meg (vagy éppen sejtethetjük a végbement történések és az azokról szóló a források alapján):

- (1) az állam területi terjeszkedése;
- (2) ezzel kapcsolatban az uralkodói legitimitáció erősödése – nem csupán az expanziós sikereknek köszönhetően, hanem a belső társadalmi folyamatok, például a rituális gyakorlatok szociokulturális következményei folytán is;
- (3) a területi terjeszkedéssel, az ezzel együtt járó katonai sikerekkel és azok dokumentációjával, a forrásokban megtalálható zsákmánylistákkal összefüggésben az állam bevételi (adószedési?) forrásainak bővülése.

A válságperiódus

Ez a sikerfolyamat törik meg a Kr. e. 714. évvel, illetve azzal az eseménysorral, amelyet ez az esztendő jelképez Urartu története szempontjából:

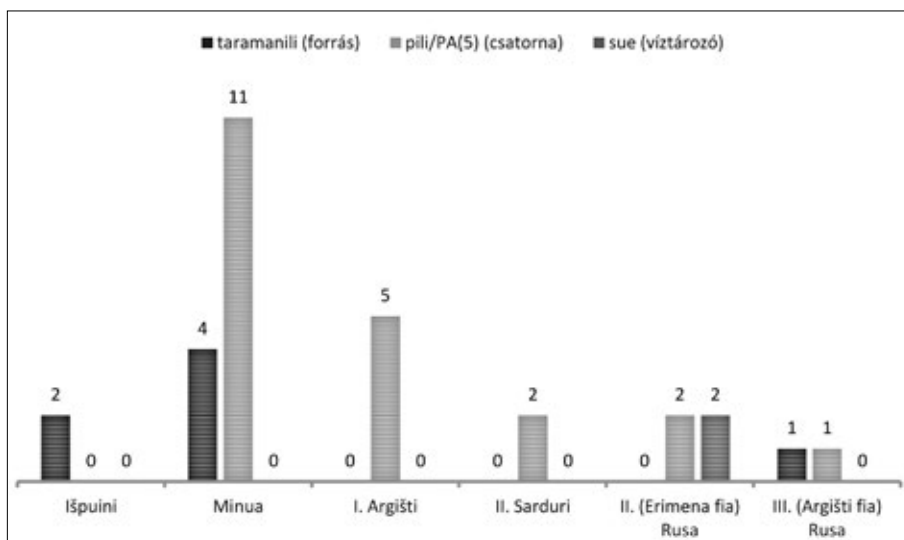
- (1) katonai vereség a betörő kimmerektől és az asszír II. Šarrukīntól;¹⁹
- (2) az asszír források (kémjelentések) szerint a vereségeket jelentős belső hatalmi feszültségek, konfliktusok kísérik vagy követik, egyrészt az uralkodócsalád és a tartományi kormányzók között, de talán az uralkodócsaládon belül is;²⁰
- (3) ezek a vereségek és feszültségek feltehetően többé-kevésbé együtt járnak különböző, akár korábban létrehozott infrastruktúrák (mezőgazdasági létesítmények, csatorna- és gátrendszerek) pusztulásával és az ebből következő gazdasági és egzisztenciális problémákkal.

Az újjáépítés időszaka

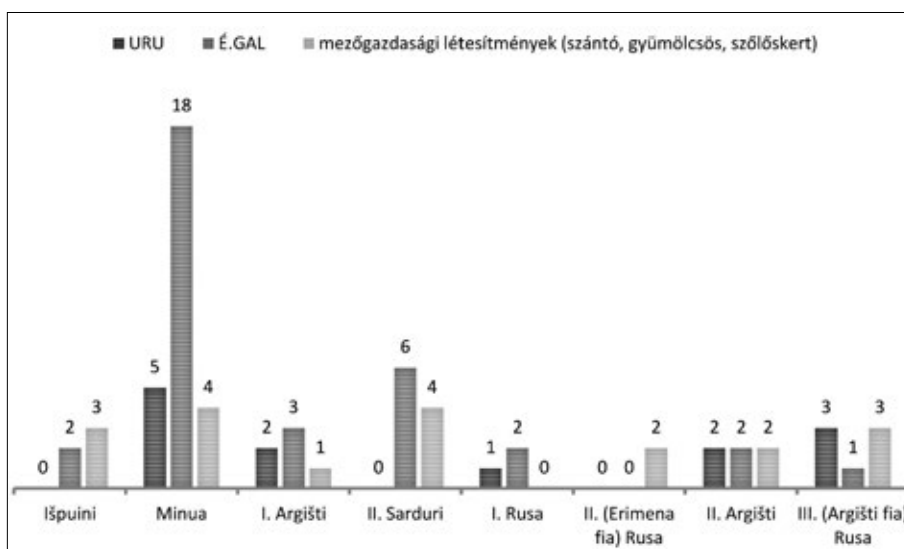
Urartuban, ahogy az látható is a 2. ábrán, nem volt olyan uralkodó, aki ne építtetett vagy alapított volna legalább egy erődöt. Ez a folyamat nem törik meg Kr. e. 714 után, sőt, különösen III. (Argišti fia) Rusa uralkodása idején láthatólag új lendületet vesz. III. Rusa ugyanis négy erődöt épít:

- (1) Ayanist (Rusahinili Eidurukai – azaz az Eiduru-heggyel szembeni Rusahinili);²¹
- (2) Bastamot (Rusai URU.TUR – „Rusa kis[ebb] városa”);²²
- (3) Karmir-blurt (Teišebai URU – azaz „Teišeba [a viharisten] városa”)²³
- (4) és Adilcevaz Kefkalesit (Haldiei URU – „Haldi városa”).²⁴

Ha ehhez még hozzászámoljuk a II. (Erimena fia) Rusa által feltehetőleg szintén 714 után alapított Toprakkalét (*Rusahinili Qilbanikai* – „a Qilbani-heggyel szembeni Rusahinili”),²⁵ akkor nagyfokú építkezési aktivitást látunk ebben az időben. Az

1. ábra. Az urartui királyok által alapított vízellátóhelyek említése különböző szövegekben (Çifçi 2017, Tab. 2 alapján)

2. ábra. Városok (URU) és erődök (É.GAL), valamint mezőgazdasági létesítmények alapítása urartui szövegekben (Çifçi 2017, Tab. 6, 20 és 21 alapján)

ekkor megjelenő, vagy legalábbis az ekkor már adatolt agyagtábla-írásbeliség Karmir-blurban, Bastamban, Ayanisban és Toprakkaléban²⁶ pedig a központi adminisztráció, az államigazgatás szerkezetének a megújítását is jelzik: ezek a központok immár biztosan nem csupán katonai központok, amelyek szerepe a térség pacifikálása, hanem egyben adminisztrációs központok is.

Mind Urartu kialakulása, mind – utóbb – a Kr. e. 7. század eleji megújódása tekintetében fontos kérdés volt a kutatás számára, hogy társadalmi, gazdasági szempontból hogyan épült fel az urartui állam. Milyen belső folyamatok vezettek el az állam kialakulásáig, megszilárdulásáig, az „expanziós szakasz” során az uralkodói legitimitáció elfogadásáig Kelet-Anatóliában, ahol a történeti néprajzi források, információk eleve rendkívül szegmentált, szinte már kaleidoszkóp-szerű törzsi társadalmak és etnikai viszonyok képét mutatják? Hogyan „birkózik meg” ez a politikai szerkezet az olyan kihívásokkal,

2. kép. A Meher Kapısı (a szerző felvétele)

mint például a kimmer és az asszír támadás? Valamint – továbbmenve – mi az oka annak, hogy végül *nem* tud megbirkózni olyan kihívásokkal, amelyek az állam pusztulását okozzák valamikor a Kr. e. 7. század második felében?²⁷

Teoretikus szempontok

Az Urartu-kutatás az állam felépítése tekintetében különböző hangsúlyokkal bár, de alapvetően két, egymással ellentétes modellt állított fel. Ezek közül nagyon sokáig egy hierarchikus modell volt az általános és az egyeduralkodó; az utóbbi időkben azonban, többé vagy kevésbé ennek a hierarchikus modellnek az árnyalása céljából, többször megfogalmazódott valamiféle „hálózatos” modell.

Érvek pro és kontra

Urartu mint redisztributív rendszer

A 20. század folyamán Urartu régészetének és történetének vizsgálatában jelentős szerepet játszottak a szovjet kutatók. Az 1950-es években valósult meg talán az első urartui vonatkozású szisztematikus régészeti feltárás az akkor a Szovjetunióhoz tartozó Örményországban (Karmir-blur).²⁸ Később G. A. Melikišvili,²⁹ majd I. M. D’jakonov³⁰ szövegkiadásai váltak széles körben elterjedtekké; utóbbi széles körű elméleti munkásságáról is ismert. A szovjet kutatók alapjaiban véve egy hierarchikusan felépülő, az uralkodó (illetve a palota) irányításával működő hatékony redisztributív rendszerként tekintettek az urartui állam működésére.³¹ Szerintük Urartu egy, az ókori Kelet palotagazdaságaiba illeszkedő tipikus „osztálytársadalom”, élén a különböző szolgálatokat és beszolgáltatásokat előíró és működtető uralkodóval és „uralkodó osztállyal”.

A második világháború után színre lépő török kutatók szintén az urartui állam hierarchikus felépítésének bizonyítékait látták az általuk feltárt régészeti forrásokban. Különösen Çavuştepe feltárása adott lehetőséget egy olyan interpretációra, amely szerint az urartui gazdaság (és ezáltal a társadalom) alapvető-

en az állam által szervezett és irányított volt, és az urartui erődök raktározási gyakorlata, az ott talált hatalmas méretű hombárok és tárolóhelyiségek ennek az abszolút redisztributív gyakorlatnak a nyilvánvaló bizonyítékai.³²

Urartu mint „parancsuralmi rendszer”

A szélsőséges centralizációs elméletek kritikáját először Paul Zimansky fogalmazta meg az 1980-as években megjelent monográfiájában. Szerinte ezek a modellek nem veszik figyelembe azoknak a területeknek, régióknak a földrajzi, éghajlati viszonyait, amelyekben Urartu kialakult, illetve amelyeket ellenőrzése alá vont.³³ Mégis, maga Zimansky is alapvetően egy hierarchikus modell mellett teszi le a voksát, amikor megfogalmazza azt az állítást, ami szerint Urartu (pontosabban

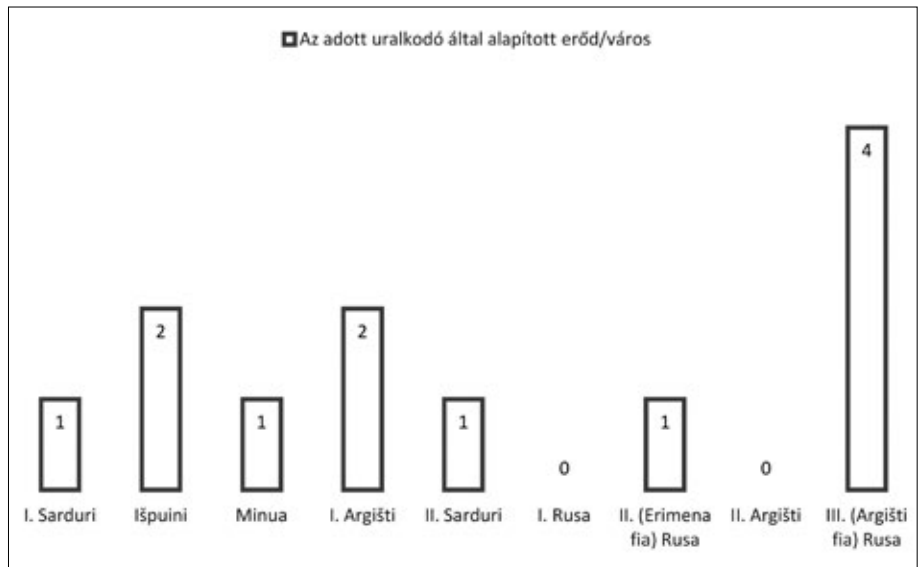
az uralkodó személye és dinasztiája körül kialakult struktúra) valójában nem más, mint egy „parancsuralmi rendszer” (*command structure*), abban az értelemben legalábbis, hogy az állami struktúrák létrehozása, menedzselése alapvetően az uralkodói rendeleteknek és azok végrehajtásának függvénye.³⁴

A földrajzi környezet mint szempont

A hierarchikus, extrém redisztributív felépítést árnyalva mutatnak rá többen olyan tendenciákra és jelenségekre, amelyek az urartui államnak inkább a hálózatos, egyfajta „network”-típusú működését valószínűsítik.

- (1) Paul Zimansky hangsúlyozta először (ahogy arra fentebb már utaltunk), legalábbis az urartológia vonatkozásában, hogy egy régió gazdasági, társadalmi felépítése, működése alapvetően az adott régió topográfiai és klimatikus viszonyainak a függvénye. Urartu a kelet-anatóliai és a transzkaukázusi régió magas hegyek által tagolt részén terül el, ahol a megélhetés forrását a hegyek által körbezárt völgyek (már ahol ennek megfelelően a vízellátás természetes vagy mesterséges úton biztosított), illetve a magas-hegyi legelőkön (a *yaylákon*) folyó transzhumáló állattartás jelentik.
- (2) Az oszmán kori Anatóliában Kelet- és Délkelet-Anatólia népessége a magas hegyek által elzárt völgyekben él, egymástól elszigetelt, vagy egymáshoz csak lazán kapcsolódó törzsekből (*aşiretekből*) állt. Ezek a törzsek alapvetően patriarchális berendezkedésűek voltak, klánszerűen működtek, sajátos, alapjában véve a vérségi leszármazási rendszeren alapuló törzsi identitásokkal, ugyanakkor az egész térségre vonatkoztatva rendkívül sokszínű etnikai, nyelvi, vallási jellegzetességekkel.³⁵ Ez a rendszer sok helyütt még mind a mai napig fennáll, és nincs okunk feltételezni azt, hogy ne így lett volna akár már a régmúltban, például a Kr. e. 9–7. század között, vagy azelőtt is.
- (3) Sajátos forráscsoportot képeznek az Urarturól szóló asszír írott források, leginkább a Kr. e. 714, II. Šarrukīn hadjárata

idején keletkezett kémjelentések.³⁶ Ezek a jelentések elsősorban az urartui csapatmozgásokról, illetve az azokra adott lehetséges asszír reakciókról szólnak, azonban közvetett módon informatívak az urartui állam berendezkedése, működése szempontjából is. Ezek az asszír források sajátosan árnyalják az Urarturól mint hierarchikusan felépülő birodalomról alkotott képünket. A jelentések szerint az urartui előkelők (tartományurak) önálló csapattestek felett diszponálnak, önállóan kezdeményezhetnek és hajthatnak végre csapatmozgásokat, akár – bár ez az információ nyilvánvalóan Urartu történetének egy válságeseeményére utal – még az uralkodóval vagy a feltételezhető trónörökösrel is konfrontálódva.

3. ábra. Urartui uralkodók által alapított város (URU) és/vagy erőd (É.GAL) (Çifçi 2017, Tab. 1 alapján)

Vizsgálható és vizsgálandó szempontok

A teoretikus szempontok tekintetében az eddig említetteken túl számos egyéb vizsgálható és vizsgálandó szempont jöhet szóba. Az erőd- és/vagy városalapításokkal kapcsolatos kérdések, a szervezőerő, az erőforrásokhoz (a munkaerőhöz?) való hozzáférés kérdése és azok kihívásai például fontos tényező lehet az állam teherbíróképessége, közvetetten az uralkodói legitimitáció ereje tekintetében. Az urartui állam Kr. e. 714 utáni „megújulóképeségének” igazolásában fontos érv volt a III. (Argišti fia) Rusa által épített öt (valójában négy) erőd kivitelezése – mindenesetre akár négy, akár öt erődöt épített is fel Rusa, az mindenképpen jóval több, mint amennyi a korábbi uralkodók idejében épült (3. ábra).

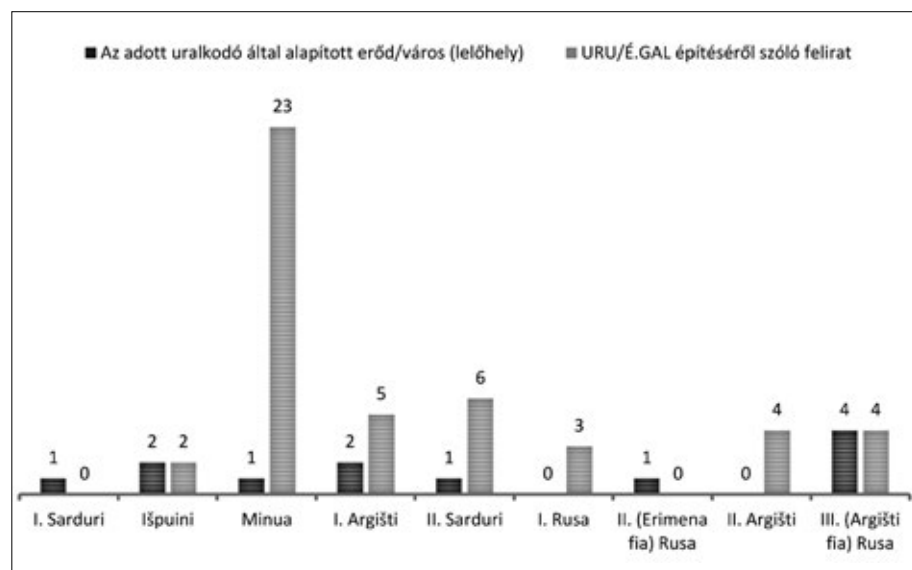
Ha azonban összehasonlítjuk a 3. ábránkat a korábbi másodikkal, érdekes tendenciákra lehetünk figyelmesek. Abból a szempontból tűnik egyfajta „fordulópontnak” a Kr. e. 714. esztendő, hogy míg az az előtti uralkodók, különösen Minua, I. Argišti és II. Sarduri kevesebb erődöt építtetett, mint III. (Argišti fia) Rusa (1, 2, illetve 1), de mégis többet *beszélnek róla*: a legkirívóbb eset Minuáé, aki a felirataiban ötször szól URU és tizennyolcszor É.GAL építéséről, miközben mindössze egy konkrét városalapításról tudunk az ő esetében (4. ábra). Minua „bőbeszédűsége” ugyanakkor más tekintetben is feltűnő: neki van a legtöbb olyan szövege, amelyik valamilyen szentély alapításáról szól (4 *suse*, azaz templom és 14 „kapu” [KÁ], azaz olyan sziklába vésett alajtó, amelyet valamilyen istenségnek, általában Haldinak szentelnek) (5. ábra). Mindezt nem lehet pusztán csak azal magyarázni, hogy az urartui szövegkorpusz jelentős része eleve Minuához köthető. Úgy tűnik, hogy ha még csak a szövegek (ill. az „említések”) darabszámát nézzük is, a korábbi, jellemzően Minuához köthető íráshasználatban sokkal több a redundáns elem, mint a későbbi, jellemzően III. (Argišti fia) Rusáéban. Ebből azonban még csak az urartui íráshasználat változásai tekintetében vonhatunk

le bizonyos következtetéseket, amelyek azonban az állam felépítésében, működésében végbemenő változások tekintetében még túl messzire vezetnének.

Kr. e. 714 még egyszer: tényleg olyan fontos korszakhatár?

Zárasképpen térjünk vissza még egyszer a Kr. e. 714. esztendőhöz. Ahogy láttuk, a kutatás korábbi interpretációja szerint az asszíroktól ekkor elszenvedett vereség véglegesen megtörte Urartu nagyhatalmi státuszát a térségben. Azt a rendelkezésre álló források alapján már eddig is tudtuk, hogy asszír–urartui viszony a Kr. e. 9. század közepétől kezdve ellenséges: feltehetőleg az urartui állam kialakulásában is komoly szerepe volt az asszír uralkodók térségbe vezetett hadjáratainak, illetve az azok által kiváltott helyi védelmi szerveződéseknek.³⁷ Abban azonban már jelentős változás történt az Urartu-kutatás során, hogy hogyan is képzeljük el ennek az ellenségeskedésnek a dimenzióit. Korábban az asszír–urartui konfliktust két nagyhatalom áthidalhatatlan és kölcsönösen minden erőforrást felemészítő párharcaként képzelték el, amelyben szükségszerűen végül csak az egyik maradhat talpon. Ez alapján rekonstruálta Thureau-Dangin – és az ő nyomdokain még sokan – II. Šarrukīn Urartu elleni hadjáratát Kr. e. 714-ben. Mára azonban már világossá vált, hogy a konfliktus tétje a Felső-Euphratés vidéke, az észak-szíriai térség és az azon keresztülfutó kereskedelmi útvonalak, a két állam közötti ütközőállamok és az Urmia-tótól délre-délnyugatra eső területek ellenőrzése volt.³⁸

A korábbi monográfiákkal és összefoglalásokkal összehasonlítva az utóbbi évtizedekben elindult egy változás az Urartu-kutatásban az eseménytörténet és az asszír–urartui konfliktus értékelésének tekintetében. Jellemző, hogy a 2011-ben megjelent *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia* Urartu-összefoglalójában szinte észrevétlenül el-

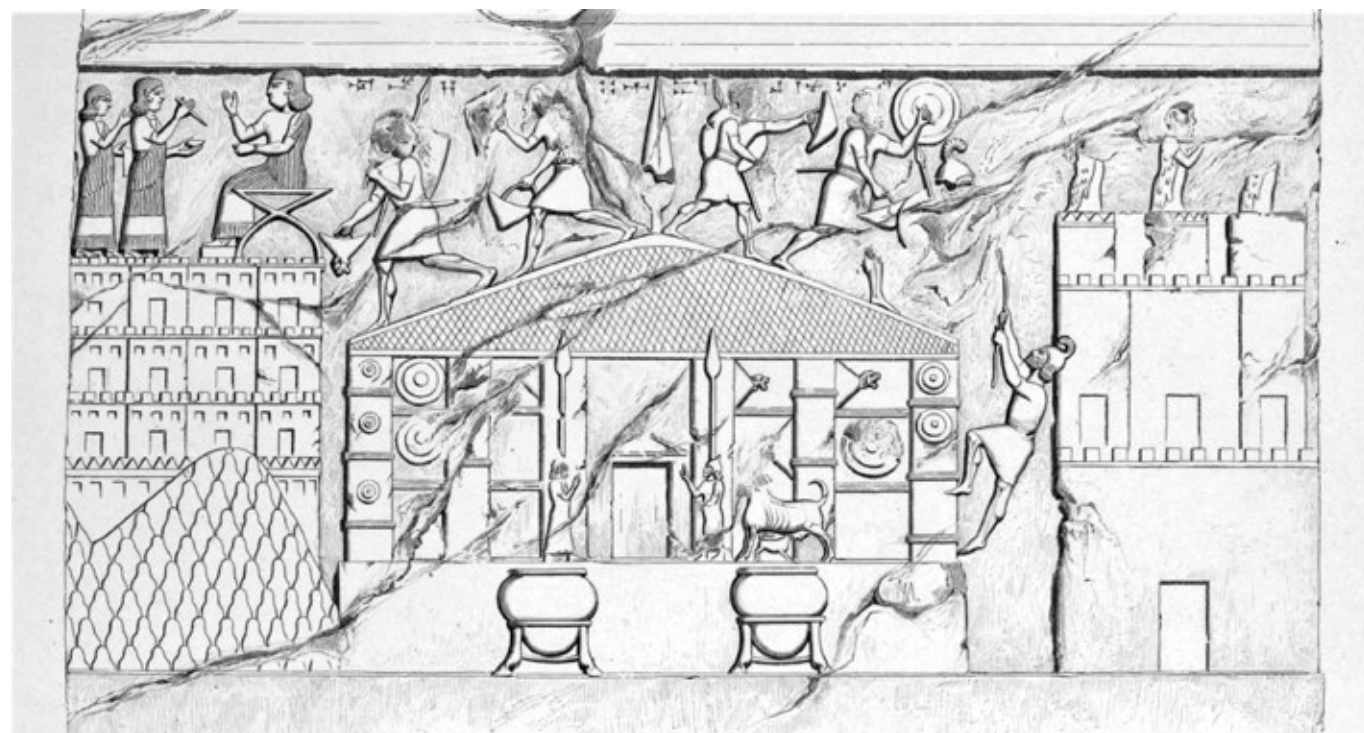

4. ábra. Ismert urartui erődök/lelőhelyek, illetve URU/É.GAL építéséről szóló felirat (Çifçi 2017, Tab. 1, 20 és 21 alapján)

tűnt, okozatait és következményeit tekintve súlytalanná vált II. Šarrukīn Urartu elleni hadjárata.³⁹ Korábban ezt az eseménysort tartották Urartu és az asszír–urartui viszony fordulópontjának; ahogy fentebb már volt róla szó, oly módon, hogy két olyan térségbeli „szuperhatalomról” van szó, amely között valamiféle antagonisztikus ellentét feszül, és egymás kölcsönös elpusztítására törekednek. Mára már kiderült, hogy erről egyáltalán nincs szó: pusztán csak a befolyási övezetek, a kontaktzónák ellenőrzése lehetett a konfrontáció tétje.

arról az építményről vagy erődről szólnak, amelyben megtalálhatóak (Karmir-blur vagy Ayanis szentélyfeliratai – CTU A 12-1; A 12-2).

(3) Feltűnő továbbá, és ez összefügghet az első pontban említett tendenciával, hogy Minua feliratai és információi között kiemelkedő mennyiségben fordul elő „kapu” (KÁ) alapítása. Itt – ahogy erre már fentebb utaltunk – olyan, általában város-on kívüli szent helyről van szó, amelyet általában a főistennek, Haldinak emelnek, és valamilyen komplex rituális cselekmény helyszínei, vagy arról tudósítanak⁴⁰ – lásd például a Yeşilaliç-

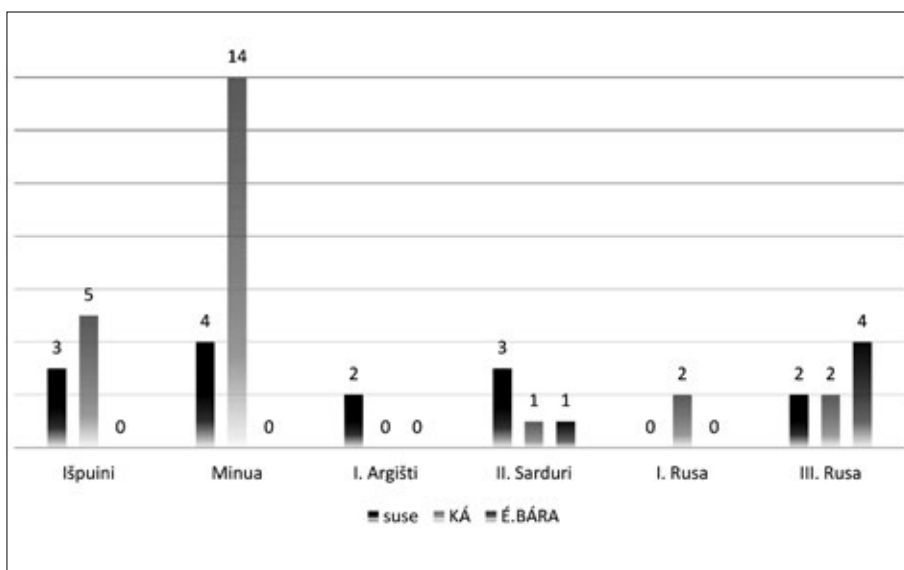

3. kép. Asszír katonák kifosztják az urartui főisten, Haldi templomát Muşasir városában Kr. e. 714-ben. II. Šarrukīn palotadomborműve a horszábádi palota XIII. terméből (a rajz P. E. Botta – E. Flandin: *Monument de Ninive. Tome II.* Paris, 1849, Pl. 141 nyomán)

(CTU A 3-2) vagy a Meher Kapısı-feliratokat (CTU A 3-1). Ez bizonyára összefügghet a királyi hatalom legitímációjának szakrális megalapozásával Urartu „formálódó” korszakában.

(4) III. (Argišti fia) Rusa felirataiban viszont megjelenik az É.BÁRA-szentély fogalma (pl. CTU A 12-1. 117) – talán az ekkor igencsak megerősödő asszírízáló tendenciákkal összefüggésben?

Ne feledjük, az urartui írásos források elsősorban az uralkodók intenciói alapján jöttek létre, így az azokban megmutatkozó tendenciák elsősorban arról szólnak, hogy maguk az uralkodók, még ha nem is tudatosan, de mire *használták* magát az írásbeliséget, vagy mi lehetett annak a célja az urartui állam (vagy kevésbé elvontan: az uralkodói legitímáció) működése tekintetében. Így ha nem is tudunk pusztán ezek alapján egyértelműen állást foglalni az állam szélsőségesen központosított („parancsuralmi”) vagy hálózatos („network”-szerű)

5. ábra. Szentélyek alapításáról szóló feliratok (Çifçi 2017, Tab. 23 alapján)

működését illetően, megfogalmazhatunk bizonyos jelenségeket, tendenciákat vagy éppen ezekből levont következtéseket.

Jegyzetek

A tanulmány megírásához szükséges kutatómunkát a Nyíregyházi Egyetem Tudományos Tanácsa támogatta.

- 1 A legutóbbi teljes urartui szövegkorpusz: Salvini 2008–2012. Urartu történetéről átfogó monográfia legutóbb a kilencvenes évek közepén jelent meg (Salvini 1995). Ennél újabb történeti összefoglalót nyújt a 2007-ben tartott müncheni Urartu-konferencia kötete (Kroll 2012, különösen 135–161). Az Urartu-kutatás jelen állásának jó összefoglalását nyújtja Zimansky 2011 és Radner 2011, illetve örömteli, hogy Paul Zimansky nyolcvanas évekbeli munkája után (Zimansky 1985) újra kezdenek megjelenni olyan monográfiák, amelyek különböző gazdasági, társadalmi összefüggések mentén mutatják be az urartui állam működését (Çifçi 2017).
- 2 Grayson 1996, 8, Text 1:29b–30a; lásd még 14, Text 2 i 24.
- 3 Grayson 1996, 69, Text 14:144.
- 4 Wilhelm 1986.
- 5 Magyar fordítását lásd Niederreiter 2019.
- 6 Thureau-Dangin 1912.
- 7 Albright 1917; Meissner 1922; Wright 1943.
- 8 Kleiss 1979; 1988.
- 9 Çilingiroğlu–Salvini 2001.
- 10 A szakirodalomban jelenleg komoly vita zajlik arról, hogy a két Rusa nevű uralkodó hogyan követte egymást a trónon. A probléma ott jelentkezik, hogy míg az urartui királyok a felirataikban pontosan feltüntették az apjuk (és egyben elődjük) nevét is, és ez alapján jól sorrendbe lehet állítani őket, egy uralkodónak, Erimena fia Rusának az apja, Erimena – legalábbis az eddigi ismereteink szerint – soha nem volt király, így az ő uralkodása a „levegőben lóg”. A „hagyományos” interpretáció e tekintetben a következő (Salvini 1995, 207 alapján, zárójelben az asszír kronológiai utalásokkal):

- I. (Sarduri fia) Rusa ~734 – 714/13,
- II. Šarrukīn ellenfele az asszír király hadjárata idején
- II. (Rusa fia) Argišti 713 – ? (708)
- II. (Argišti fia) Rusa (673/72)
- Erimena
- III. (Erimena fia) Rusa (652)

Az utóbbi időben többen megkérdőjelezték ezt a sorrendet, és inkább amellől érveltek, hogy *Erimena fia* Rusa uralkodása megelőzte *Argišti fia* Rusáét – ebben az esetben viszont az általunk használt sorszámozás értelemszerűen megcserélődik. A vita még nem jutott nyugvópontra (lásd Çifçi 2017, 305–310; illetve a *Bianili-Urartu*-kötet (Kroll 2012) megfelelő tanulmányait: Salvini 2012, 111–134; Fuchs 2012, 135–161; Seidl 2012, 177–181; Kroll 2012b, 183–186; Hellwag 2012, 227–241). Az érvek pontos ismertetése szétfeszítené jelen írás kereteit, így a következőkben a Çifçi (2017, 310) szerinti sorrendet követjük, zárójelben feltüntetve a *patronymikont*.

- 11 Pjetrovskij 1950; 1952; 1955.
- 12 Çifçi 2017, 12–13.
- 13 Oganessian 1961.
- 14 Erzen 1978.
- 15 Belli 1999.
- 16 Lásd Çifçi 2017, 263–267, Tab. 30.
- 17 CTU A 3–11; Çifçi 2017, 279.
- 18 CTU A 3–1; Salvini 1994.
- 19 Az urartuiak kimmerektől elszenvedett Kr. e. 714 körülre tehető vereségről asszír kémjelentések számolnak be (Deller 1984, nos. 2.1; 1.2; 1.3). A vereségekről szóló leveleket angol fordításban kiadta Parpola 1987; a szövegek elemzéséhez lásd Dezső 2004.
- 20 Deller 1984, no. 6.1.

- 21 Çilingiroğlu–Salvini 2001.
- 22 Kleiss 1979; 1988.
- 23 Pjetrovskij 1950; 1952; 1955.
- 24 Bilgiç–Ögün 1965; Salvini 1998.
- 25 Barnett 1950; 1954.
- 26 Lásd D'jakonov 1963.
- 27 Urartu pusztulását „hagyományosan” közvetlenül a méd–lyd háború előttre tették, és okozóinak a médeket tartották. C. F. Lehmann-Haupt szerint például az utolsó urartui király a médek és a lydők Halys-menti csatája idején vagy annak környékén halt meg (Lehmann-Haupt 1921, 28); vagy B. B. Pjetrovskij, aki szerint az utolsó urartui király uralmának a méd invázió vetett véget (Pjetrovskij 1969, 196–197). Bár Urartu végnapjainak eltolását egészen a méd–lyd háborúig később komoly kritika érte (Kroll 1984), újabban megjelentek olyan történelmi rekonstrukciók is, melyek az urartui államiságot kitolják II. (Nagy) Kyros hódításáig, Kr. e. 547-ig (Rollinger 2009; Rollinger–Kellner 2019, 161–171).
- 28 Lásd a már többször is említett Pjetrovskij kutatásait: 1950; 1952; 1955.
- 29 Melikišvili 1960; 1971.
- 30 D'jakonov 1963.
- 31 Melikišvili 1978, 39.
- 32 Vö. például Tarhan 1983.
- 33 Zimansky 1985, 3.
- 34 Zimansky 1995, 103.
- 35 Bernbeck 2003–2004; Batmaz 2012.
- 36 Deller 1984; Dezső 2004.
- 37 Mayer 1988.
- 38 Çilingiroğlu 1976–77, 259, 266–267; Mayer 1980, 14, 32.
- 39 Radner 2011.
- 40 Buhály 2010.

Bibliográfia

- Albright, W. F. 1917. „The Eighth Campaign of Sargon”: *Journal of the American Oriental Society* 36, 226–232.
- Barnett, R. 1950. „The Excavation of the British Museum at Toprak Kale, near Van”: *Iraq* 12, 1–43.
- Barnett, R. 1954. „The Excavation of the British Museum at Toprak Kale, near Van – Addenda”: *Iraq* 16, 3–22.
- Batmaz, A. 2012. „War and Identity in the Early History of Urartu”: A. Çilingiroğlu – A. Sagana (szerk.): *Anatolian Iron Age 7. The Proceedings of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Edirne, 19–24 April 2010*. Leuven, 23–50.
- Belli, O. 1999. „Dams, Reservoirs and Irrigation Channels of the Van Plain in the Period of the Urartian Kingdom”: *Anatolian Studies* 49, 11–26.
- Bernbeck, R. 2003–04. „Politische Struktur und Ideologie in Urartu”: *Archaeologische Mitteilungen aus Iran* 35–36, 267–312.
- Bilgiç, E. – Ögün, B. 1965. „Kef Kalesi Kazıları 1965 – Second Season of Excavation at Kef Kalesi of Adilcevaz”: *Anadolu (Anatolia)* 9, 1–20.
- Buhály, A. 2010. „...Egy juhok vágjanak le Haldinak a kapu előtt...». Az áldozatbemutató helyszínei Urartuban”: *Vallástudományi Szemle* 6/1, 47–62.
- CTU: lásd Salvini 2008–2012.
- Çifçi, A. 2017. *The Socio-Economic Organisation of the Urartian Kingdom*. Leiden–Boston.
- Çilingiroğlu, A. A. 1976–77. „Sargon'un Seferi ve Bazı Öneriler – The Eighth Campaign of Sargon II”: *Jahrbuch der Kleinasiatischen Forschungen* 4–5, 235–271.
- Çilingiroğlu, A. A. – Salvini, M. (szerk.) 2001. *Ayanis I. Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai*. (Documenta Asiana 6.) Roma.
- Deller, K. 1984. „Ausgewählte neuassyrische Briefe betreffend Urartu zur Zeit Sargons II”: P. E. Pecorella – M. Salvini (szerk.): *Tra lo Zagros e l'Urmia. Ricerche storiche ed archeologiche nell'Azerbaigiano Iranico*. Roma, 97–122.
- Dezső T. 2004. „Asszír katonai hírszerzés”: Horváth L. – Lackó K. – Mayer Gy. – Takács L. (szerk.): *GENESIA. Tanulmányok Bollók János emlékére*. Budapest, 321–350.
- D'jakonov, I. M. 1963. *Urartskie pis'ma i dokumenty*. Moskva–Leningrad.
- Erzen, A. 1978. *Çavuştepe I*. Ankara.
- Fuchs, A. 2012. „Urartu in der Zeit”: S. Kroll et al. (szerk.) 2012, 135–161.
- Grayson, A. K. 1996. *Assyrian Rulers of the Early First Millennium B.C. Vol. II (858–745 B.C.)*. (The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods 3.) Toronto–Buffalo–London.
- Hellwag, U. 2012. „Der Niedergang Urartus”: S. Kroll et al. (szerk.) 2012, 227–241.
- Kleiss, W. (szerk.) 1979. *Bastam I. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972–1975*. (Teheraner Forschungen 4.) Berlin.
- Kleiss, W. (szerk.) 1988. *Bastam II. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972–1975*. (Teheraner Forschungen 5.) Berlin.
- Kroll, S. 1984. „Urartus Untergang in anderer Sicht”: *Istanbuler Mitteilungen* 34, 151–170.
- Kroll, S. et al. (szerk.) 2012. *Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12–14 October 2007. Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12.–14. Oktober 2007*. Leuven.
- Kroll, S. 2012b. „Rusa Erimeña in archäologischem Kontext”: S. Kroll et al. (szerk.) 2012, 183–186.
- Lehmann-Haupt, C. L. 1921. „Das urartäisch-chaldäische Herrscherhaus”: *Zeitschrift für Assyriologie* 33, 27–51.
- Mayer, W. 1980. „Sargons Feldzug gegen Urartu – 714. v. Chr. Eine militärhistorische Würdigung”: *Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft* 112, 13–33.
- Mayer, W. 1988. „Die Frühgeschichte der assyrisch-urartäischen Beziehungen vom 14. bis zur 2. Hälfte des 9. Jhd. v. Chr.”: G. Mauer – U. Magen (szerk.): *Ad bene et fideliter seminandum. Festgabe für Karlheinz Deller zum 21. Februar 1987*. Kevelaer–Neukirchen-Vluyn, 199–246.
- Meissner, B. 1922. „Die Eroberung der Stadt Ulhu auf Sargons 8. Feldzug”: *Zeitschrift für Assyriologie* 34, 113–122.
- Melikišvili, G. 1960. *Urartskie klineobraznye nadpisi*. Moskva.
- Melikišvili, G. 1971. „Urartskie klineobraznye nadpisi II”: *Vestnik Drevnej Istorii* 3, 227–255; 4, 265–294.
- Melikišvili, G. 1978. „Some Aspects of the Question of the Socioeconomic Structure of Ancient Near Eastern Societies”: *Soviet Anthropology and Archaeology* 17/1, 25–72.
- Niederreiter Z. 2019. „»Aššurnak, az istenek atyjának, a nagy Úrnak...« II. Šarrukin beszámolója a VIII. hadjáratáról (Kr. e. 714)”: *Antik Tanulmányok* 63, 115–144.
- Oganesjan, K. L. 1961. *Arin-berd I. Architektura Erebumi: Po materialam raskopok 1950–1959*. Erevan.
- Parpola, S. 1987. *The Correspondence of Sargon II: Part I. Letters from Assyria and the West*. (State Archives of Assyria 1.) Helsinki.
- Pjetrovskij, B. 1950; 1952; 1955. *Karmir-blur I–III*. Erevan.
- Pjetrovskij, B. 1969. *The Ancient Civilization of Urartu*. Genève.
- Radner, K. 2011. „Assyrians and Urartians”: S. Steadman – G. McMahon (szerk.): *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*. Oxford, 734–751.

- Rollinger, R. 2009. „The Median »Empire«, the End of Urartu and Cyrus' the Great Campaign in 547 BC (Nabonidus Chronicle II 16)”: *Ancient West & East* 7, 49–63.
- Rollinger, R. – Kellner, A. 2019. „Once More The Nabonidus Chronicle (BM 35382) and Cyrus' Campaign in 547 BC”: *Ancient West & East* 18, 153–176.
- Salvini, M. 1994. „The Historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapısı”: A. A. Çilingiroğlu – D. H. French (szerk.): *Anatolian Iron Ages 3. The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6–12. August 1990*. Ankara, 205–210.
- Salvini, M. 1995. *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt.
- Salvini, M. 1998. „The Inscription of the Urartian King Rusa II at Kefkalesi (Adilcevaz)”: *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 40, 123–129.
- Salvini, M. 2008–2012. *Corpus testi dei Urartei*. Vol. I–IV. Roma.
- Salvini, M. 2012. „Das Corpus der urartäischen Inschriften”: S. Kroll et al. (szerk.) 2012, 111–134.
- Seidl, U. 2012. „Rusa Son of Erimena, Rusa Son of Argišti and Rusahinili/Toprakkale”: S. Kroll et al. (szerk.) 2012, 177–181.
- Tarhan, T. 1983. „The Structure of the Urartian State”: *Anadolu Araştırmaları* 9, 295–310.
- Thureau-Dangin, F. 1912. *Une relation de la huitieme campagne de Sargon*. (Textes cunéiformes du Louvre 3.) Paris.
- Wilhelm, G. 1986. „Urartu als Region der Keilschriftkultur”: V. Haas (szerk.): *Das Reich Urartu. Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.* Konstanz, 95–113.
- Wright, E. M. 1943. „The Eighth Campaign of Sargon II of Assyria (714 B.C.)”: *Journal of Near Eastern Studies* 2, 173–186.
- Zimansky, P. 1985. *Ecology and Empire. The Structure of the Urartian State*. Chicago.
- Zimansky, P. 1995. „Urartian Material Culture as State Assemblage. An Anomaly in the Archaeology of Empire”: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 299–300, 103–115.
- Zimansky, P. 2011. „Urartian and the Urartians”: S. Steadman – G. McMahon (szerk.): *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*. Oxford, 548–559.

Apicius

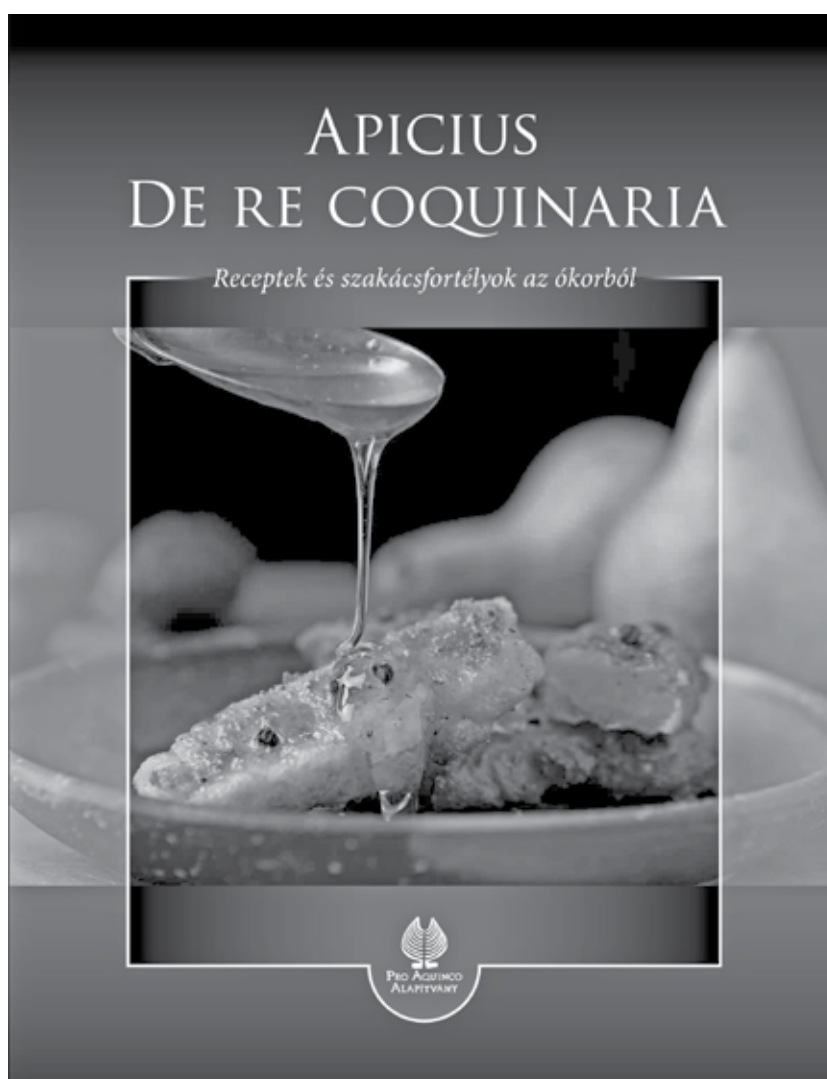
DE RE COQUINARIA

Receptek és szakácsfortélyok az ókorból

Pro Aquinco Alapítvány, Budapest, 2022

A Kr. u. 1. században élt dúsgazdag római gourmet, Marcus Gavius Apicius minden vagyonát polgárpukkasztó lakomáira, kulináris találmányaira és konyhaművészeti remekeire költötte. Tékozló életvitelével, fényűző vacsoráival és értelmetlen halálával szerzett hírnevének köszönheti, hogy neve fogalommá vált, és két receptgyűjteménye közül az egyik, ha töredékesen is, de napjainkig fennmaradt. Eredeti receptjeit az idők folyamán többször kiegészítették, bővítették vagy elhagytak belőlük részeket. A ma ismert gyűjteményt a 4–5. században állították össze. Ez az egyetlen római korból ránk hagyományozódott szakácskönyv, minden mai európai szakácskönyv antik elődje.

A fényképekkel és grafikákkal gazdagon illusztrált kötet az Apiciusnak tulajdonított közel ötszáz recept latin eredetije és annak új magyar fordítása mellett a bevezető írásokon keresztül a római gasztroarcheológia főbb témáival is megismerteti az olvasót.

Bácskay András (1970) a PPKE BTK
Ókortörténeti Tanszékének docense.
Kutatási területe az asszír-babilóni
mágia és orvoslás.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
*Jóslási és bajelhárítási rítusok az óko-
ri Mezopotámiában* (2006/3–4).

Amulettkő-listák egy későbabilóni uri magánarchívumban

Bácskay András

Bevezetés

Az amulettkő-listák a mezopotámiai vallási-mágikus szöveghagyomány egyik legfontosabb csoportját alkotják, e szövegek a démonok támadása, illetve különböző betegségek ellen használatos láncamulettek összetevőit írják le. Az amulettkő-listákat tartalmazó ékírástos táblák zöme az első évezredből származik, és általában ráolvasópapi tevékenységhez köthető tudományos könyvtárak állományának részét képezik. A jelen tanulmány a későbabilóni Urban feltárt magánarchívumokból származó négy amulettkő-listát (UET 4, 149, 150–152) mutat be. A tanulmányban tárgyalt szövegek jelentősége abból fakad, hogy a bemutatott táblák nem valamely tudományos szöveget őrző könyvtárból, hanem adminisztratív szöveget tartalmazó magánarchívumból származnak.

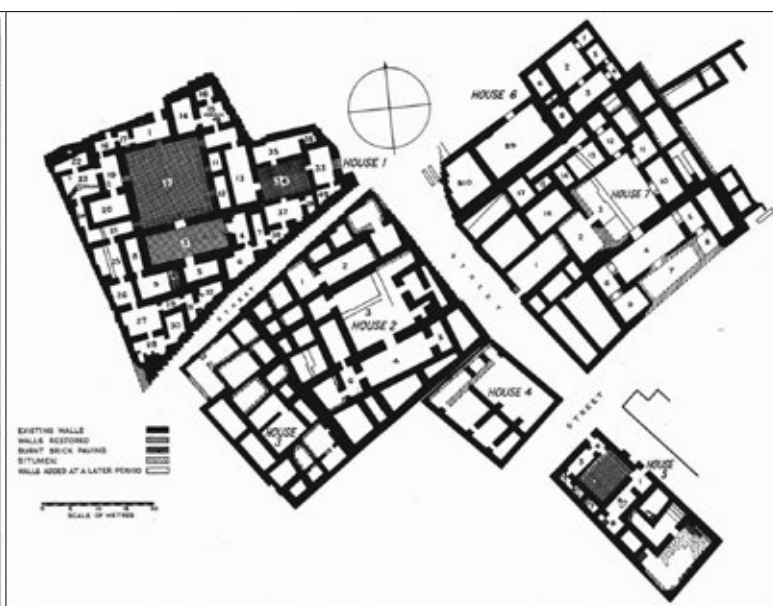
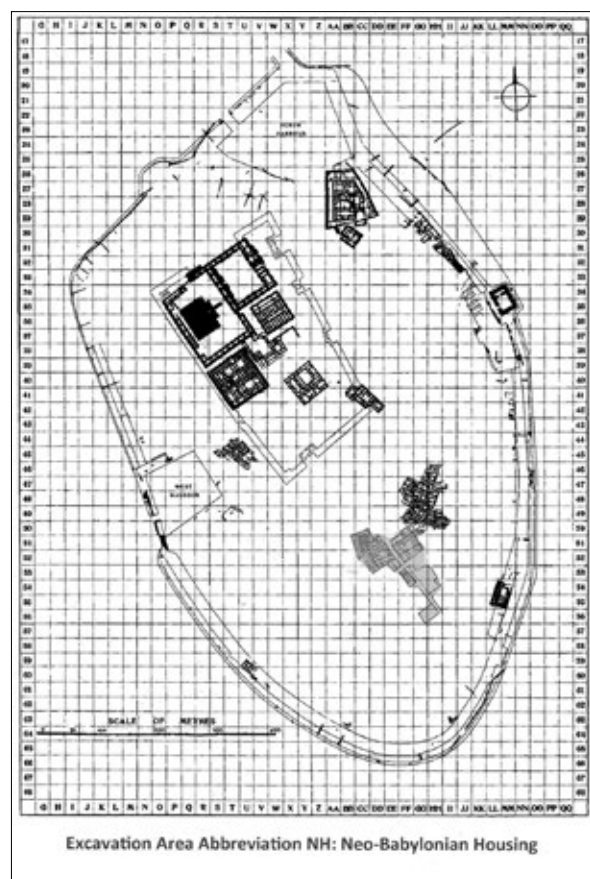
Az amulettkő-listák és láncamulettek

A szakirodalomban amulettkő-listának hívott szövegek különféle kövekből, fémekből (arany, ezüst, réz) és egyéb anyagokból (például kagyló) készített, nyakban vagy a páciens egyéb testrészén viselt gyöngysorok leírását tartalmazza.¹ A legegyszerűbb szövegek csupán a gyöngysorhoz szükséges kövek neveit, illetve a kövek számát adják meg, a legrészletesebb szövegek pedig emellett az amulett alkalmazásának célját, a recitálendő ráolvasás szövegét, valamint az amulett készítésének és alkalmazásának leírását is tartalmazzák. A szakirodalom alapján e szövegek három altípusát különböztethetjük meg:

- (1) *kunuk ħalti* („*ħaltu*-kögyöngy”) című sorozat: láncamulettek felsorolása, a sorozat címét a szöveg első amulettjén található első kő nevéől kapta;
- (2) a *kunuk ħalti* sorozat szövegéből kivonatolt szöveg: valamilyen konkrét démon, illetve betegség ellen egy vagy több amulett leírását tartalmazza;
- (3) nyakláncok (melyek több láncamulettből állnak) szerint rendezett szöveg.

Ugyancsak az amulettkő-listákhoz tartozik még további két szövegtípus: az ún. katalógusszövegek és az ún. inventárszövegek. A katalógusszövegeknek két altípusa lehet: az egyik altípus esetében a szöveg az egyes köveket felelteti meg azon démonoknak vagy betegségeknek, melyekre az adott kő alkalmazható (x kő y betegség/démon ellen); a másik altípus az egyes démonok vagy betegség ellen használatos láncamulettre szükséges kövek számát adja meg vagy (x db kő y betegség ellen). Az inventárszövegek egy-egy kőfajta szükséges darabszámát adják meg (x kőből y db).

Egy meghatározott számú és összetételű kő- és fémgyöngyöt tartalmazó láncamulett egy bizonyos betegség vagy ártó démon ellen volt hatásos, azonban ugyanazon betegség vagy ártó démonnal szemben különféle összetételű láncamuletteket is alkalmazhattak.² A gyöngyöket meghatározott sorrendben gyapjából készített fonálra fűzték fel, az egyes kövek közé gyakran csomót kötöttek. Az így elkészített, egysoros felfűzött amulettkövekből álló láncamulett (akkádul *takšīru*) képezte az amulettkő-listák legkisebb standard egységét. Emellett az amulettkő-listák

1–2. kép. Az ásatási terület alaprajza
(Woolley–Mallowan 1962, 71. és 116. táblái nyomán)

Az elemzett szövegek régészeti és archivális kontextusa

egyes szövegei a több különböző összetételű láncamulett felhasználásával elkészített ún. szalagamulett (akkád *turru*) vagy a több szalagamulettből összeállított nyaklánc (akkád *kišādu*) összetételét rögzítik.³ A láncamulettek összetételének rögzült hagyományára utal, hogy a katalógusszövegekben a szakemberek csak a felhasználandó kövek darabszámát és a betegség nevét adják meg, illetve az inventárszövegekben csak az amulettek elkészítéséhez szükséges kövek neve és a szükséges darabszám szerepel. A láncamulettre vonatkozó *takšīru* és *turru* elnevezések a 'megkötözni', 'csomót kötni' jelentésű igékből (sumer *DUR*, akkád *rakāsu* és *kašāru*) képzett főnevek, az elnevezés pedig vélhetően e mágikus tárgyak céljára, azaz a betegségek és egyéb ártó erők megkötésére vonatkozott.

A láncamuletteket a páciens általában a nyakában viselte, egyes esetekben pedig a betegséggel érintett testrészre (például a végtagokra) kötötték. Példaként álljon itt az alábbi forrás, amely a hajhullás ellen alkalmazott láncamulett elkészítését és alkalmazását írja le.

(Ráolvasás szövege) Az ehhez (a ráolvasáshoz) tartozó rituálé (a következő). *Dušu*-kő, karneol, lazúrkő, *hulālu*-kő, *papparmīnu*-kő, „halszem”-kő, *šubū*-kő, jobb oldali *šubū*-kő, bal oldali *šubū*-kő, magnetit, *muššaru*-kő, *ašgikū*-kő, *agusīgu*-kő. Fűzd fel ezt a 13 követ vörös színű gyapjúfonálra, kötdz a hajába és a kihulló haj megmarad.

Hajhullás elleni láncamulett készítése (BAM 480+ iii 29–31 // Jastrow tábla előoldal 28–29 // BAM 3 ii 21–23⁴

Az általunk vizsgált ékirásos szövegek a babilóniai Ur városának Leonard Woolley által vezetett ásatásai során az 1933–1934 ásatási szezon időszakában kerültek elő az ásatók által NH felszínnek („NH area”) nevezett városrésztől, ahol hét darab, az újbabilóni és a perzsa időszakból származó magánház került feltárássra.⁵

Az általunk vizsgált négy amulettkő-lista közül három darab (UET 4, nos. 150–152) az 5. számú lakóház közelében került elő egy kisebb táblagyűjtemény részeként, amely összesen 15 agyagtáblát tartalmazott.⁶ A három amulettkő-listán kívül a gyűjteményben egy lexikális szöveg kommentárszövege (UET 4, no. 208),⁷ valamint 11, adminisztratív szöveget tartalmazó tábla található. Az adminisztratív szövegek a Sîn-ilī család tagjaihoz köthetők, ezért a kutatás a gyűjteményt Sîn-ilī-archívumként tartja számon.⁸ Az adminisztratív szövegeket tartalmazó táblák a család három tagjához kapcsolhatók:

- Nergal-šarru-ušur, Šamaš-ahu-iddin fia, Sîn-ilī leszármazottja
- Iššūru, Šamaš-ahu-iddin fia, Sîn-ilī leszármazottja
- Nidinti-Šamaš, Nergal-šarru-ušur fia, Sîn-ilī leszármazottja

A táblák egy kivételével I. Dareios uralkodási idejére datáltak (zömében a Kr. e. 517–482 közti időszakra), csupán egy tábla (UET 4, no. 115) származik Xerxés időszakából. A táblák zöme (a 11 táblából 7 tábla) Iššūruhoz köthető.⁹ Az archívum valamennyi tábláját az Iraki Nemzeti Múzeumban őrzik. Az általunk vizsgált három amulettkő-listán és a kommentárszöveget tartalmazó táblán nem szerepel kolophón, így e táblák a család egyik tagjához sem köthetők teljes bizonyossággal.

A Sîn-ilī-archívumhoz köthető amulettkő-listát tartalmazó táblákon kívül egy további tábla (UET 4, no. 149) is amulettkőlista-szöveget tartalmaz. A Pennsylvania Múzeumban őrzött tábla régészeti kontextusa azonban nem ismert.

A szövegek

Az alábbiakban tárgyalta amulettkő-listák kópiáit H. Figulla közölte 1949-ben egy elsősorban adminisztratív szövegek kópiáit tartalmazó munkában, melyben e szövegeket „kövek és ásványi anyagok listája”-ként határozta meg.¹⁰ Figulla meghatározását a szakirodalom is átvette, így az archívumot tárgyaló M. Jursa is „kövek és gemmák listája” meghatározással hivatkozik a tárgyalta szövegekre.¹¹ Schuster-Brandis amulettkő-listákat tárgyaló monográfiája az általunk tárgyalta négy szövegből kettővel (UET 4, nos. 149 és 150) foglalkozik (lásd alább). Az alábbiakban bemutatom az egyes táblákat, melynek során közlöm a tábla szövegének magyar fordítását, majd a tábla típusát, tartalmát és párhuzamait tárgyalom.

A Sîn-ili-archívum amulett-kő listát tartalmazó táblái

UET 4, no. 150 (őrzési hely: Iraki Nemzeti Múzeum, leltári szám: U.20089.04)

Az előoldalon 10, a hátoldalon 20 sort tartalmazó, ún. portré alakú tábla. A tábla a *kunuk ħalti* sorozatból kivonatolt szövegek csoportjába tartozik. A táblán az alábbi betegségek, illetve démonok elleni láncamulettkehez szükséges amulettkő-listákat tartalmazza:

1–10 sor = halotti szellem keze és *šimmatu*-betegség (Schuster-Brandis: Kette 138).¹²

11–20 sor = bármely gonosz és halotti szellem keze (Schuster-Brandis: Kette 137).¹³

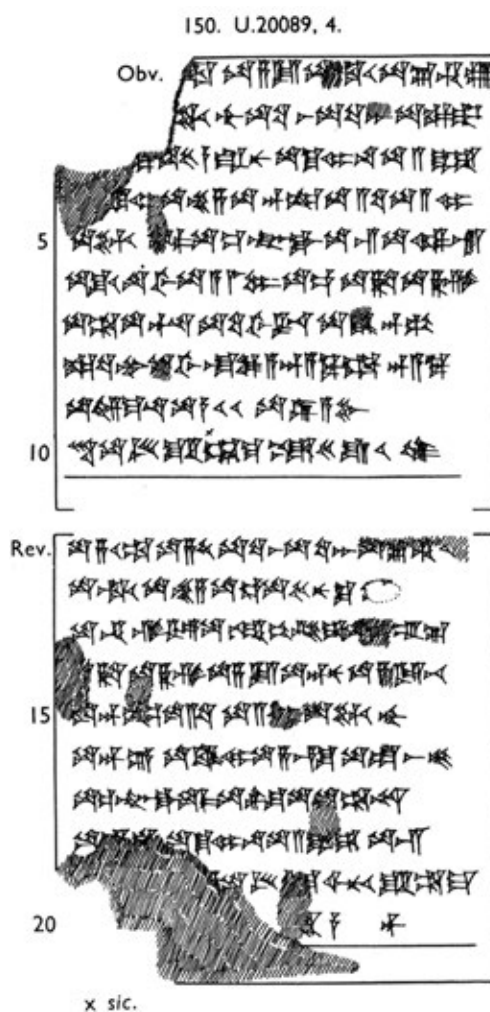
Előoldal

¹ [Lazúrkő], karneol, *hulālu*-kő, *ašpū*-kalcedon, *sahhū*-kő, ²*šubū*-kő, *muššaru*-achát, *pappardilū*-kő,¹⁴ *papparmīnu*-kő,¹⁵ sárga obszián, ³[magnetit], *kurgarrānu*-kő, *turminū*-breccsa, *turminabandū*-breccsa, ⁴ fekete obszián, *mūšu*-kő, *anzaḫḫu*-kő, *ḫuluḫḫu*-kő, *kutpū*-kő ⁵, „kigyó-kő”, ¹⁶ *ayyartu*-kagyló, *ašnugallu*-alabástrom, *ašgigū*-kő, *agusīgu*-kő, ⁶ férfi és női *šū*-kő, *alallu*-kő, *zalāqu*-kő, ezüst, arany, ⁷réz, ón, *algamešu*-szteatit, „ökörrütlék”-kő,¹⁷ ⁸korall, SAL.LA-kő, *kibrītu*-kén, ⁹*immanakku*-kő, *pallišu*-csiszoló, *sābu*-vörös kő. ¹⁰Negyvenegy kő a halotti szellem keze, valamint a kéz és a láb bénulása (ellen).

Hátoldal

¹¹Karneol, lazúrkő, *pappardilū*-kő, *papparmīnu*-kő, *sahhū*-kő, ¹²*ašpū*-kalcedon, *mūšu*-kő, *zalāqu*-kő, magnetit, [*ḫilibū*-kő] ¹³*engisū*-kő, *guhlu*-kő, *egizangū*-kő, ¹⁴ezüst, arany, AN.NU-kő, *sāsu*-kő, ¹⁵*anzaḫḫu*-kő, *ḫuluḫḫu*-kő, *kutpū*-kő, *muššaru*-achát, ¹⁶„Lamassu köve”, datolyamag, ¹⁸*šubū*-kő, *abašmū*-kő, ¹⁷*ašnugallu*-alabástrom, *ayyartu*-kagyló, *nibu*-kagyló, férfi réz, ¹⁹¹⁸fej-kő, ²⁰*turminū*-breccsa, *turminabandū*-breccsa, *ašnugallu*-alabástrom, [sárga *šubū*-kő. ¹⁹Harmincnégy] kő valamennyi gonosz (démon) és a halotti szellem keze ellen.

Helyezd (az amulettet) [a nyakába!]

A táblán szereplő mindkét amulettkő-lista a halotti szellem kezéhez kapcsolódó panaszok kezeléséhez kapcsolódó láncamulett összetevőit tartalmazza, így vélhetően az efféle eljárások kivonatolása lehetett a tábla írásának célja. A tábla utolsó sorában található utasítás vélhetően mindkét amulettre vonatkozott. Az előoldalon található amulettkő-lista szövege újasszír több kolumnás amulettkő-listákról ismert, az e szövegek egyikén fennmaradt töredékes rítusleírás szerint (BAM 345 rev. 8’–9’) a páciens bénult végtagjait cédruslével (szó

szerint ’a cédrus vérével’) kenték be, a láncamulettet pedig a végtagokra kötötték.²¹ A tárgyalta amulettkő-lista 11 kőből álló, rövidített változata egy uruki későbabiloni tábláról is ismert, amely azonban egy alternatív amulettkő-listát, valamint rítusleírást is tartalmaz (SpTU 4, 129 vi 26–340).²² A rítusleírás szerint a felsorolt köveket 7 növényel együtt egy színes gyapjúfonalra fűzték fel, az amulettet cédruslével kenték, egy sumer nyelvű ráolvasást recitáltak, majd a láncamulettet a páciens kezére kötötték.²³ A hátoldalon olvasható amulettkő-lista

szövege újasszír és újbabilóni több kolumnás amulettkő-listák-ról ismert, az e szövegek egyikén fennmaradt töredékes rítus-leírás szerint a láncamulettet a páciens nyakába akasztották.²⁴ Az általunk bemutatott uri tábla két szövegét vélhetően egy hasonló több kolumnás amulettkő-listát tartalmazó tábláról ki-vonatolhatták.

UET 4, no. 151 (őrzési hely: Iraki Nemzeti Múzeum, leltári szám: U.20089.06)

Az előoldalán 11, a hátoldalán 5 sort tartalmazó, ún. portré alakú tábla. A tábla szövege az inventárszövegek csoportjába tartozik.

Előoldal

¹Turminû-breccsa, ²mûšu-kő,
³fehér obszidián, ⁴két férfi réz,
⁵két vas ⁶egizangû-kő, ⁷engisû-kő,
⁸két pappardilû-kő, ⁹„halszem-kő”,
¹⁰„skorpió-kő”, ¹¹vérkő,

Hátoldal

¹²ón, ¹³lazúrkő, ¹⁴ezüst, ¹⁵arany,
¹⁶karneol.

A táblán lévő kőlista egy inventárszöveg, amely több láncamulett elkészítéséhez szükséges összetevőket (kő- és fémgyöngyök) összesíti. A listában 16 féle kő-, illetve fémfajta szerepel, közülük rézből, vasból és pappardilû-kőből 2-2 darabra van szükség, így a listában összesen 19 amulettkő, illetve fémfajta szerepel. Az amulettkő-listák szövege alapján egy-egy láncamulett készítéséhez legtöbbször 2–10 darab kő- és fémgyöngyöt, illetve egy-egy kő- vagy fémfajtából általában csak egy-egy darabot használnak fel.²⁵ E szempontok figyelembevételével a tárgyalt inventárszöveg vélhetően három-négy láncamulett összetevőit tartalmazza. Megjegyzendő, hogy az itt tárgyalt táblához hasonló, kis méretű, Schuster-Brandis által „feljegyzésnek” (*Notizzettel*) nevezett típusból is több darabot ismer a kutatás.²⁶ Így például az Assurból előkerült táblácskán csupán 5 kőnév, valamint mennyiségi adatok találhatók.

x sic, for UD.

1. Két fehér anzahhu-kő,
2. két fekete ditto (= anzahhu-kő),
3. két turminû-breccsa,
4. két „fej-kő”,
5. két sahhû-kő.

UET 4, no. 152 (őrzési hely: Iraki Nemzeti Múzeum, leltári szám: U.2089.07)

Az előoldalán 10, az alsó peremen és a hátoldalán további 5 sort tartalmazó ún. portré alakú tábla. A tábla szövege az inventárszövegek csoportjába tartozik.

Előoldal

¹Három muššaru-achát,
²két sangilmud-ametiszt,
³három lazúrkő, ⁴három karneol,
⁵négy pappardilû-kő,
⁶egy TU-kő, ²⁷egy „tengeri kavics”, ⁸két férfi šû-kő,
⁹két női šû-kő, ¹⁰egy zalāqu-kő,

Alsó perem

¹¹egy gišnugallu-alabástrom,

Hátoldal

¹²egy abašmû-kő, ¹³egy magnetit,
¹⁴három ...-kő, ¹⁵egy obszidián.

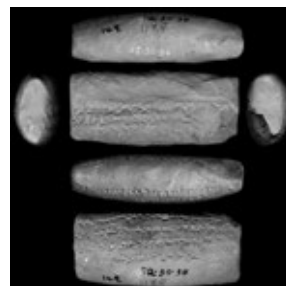
A fentebb tárgyalt UET 4, no. 151 tábla szövegéhez hasonlóan e táblán is egy vagy több láncamulett elkészítéséhez szükséges kövek felsorolása olvasható. Az UET 4, no. 151 táblával szemben a mennyiségre utaló szám minden kő esetében szerepel.²⁸ A szöveg összesen 15 féle amulettkővet (14 kőfajta és egy fémfajta) sorol fel, a listában összesen 29 amulettkő szerepel. A fentebb tárgyalt inventárszöveg (UET 4, no. 151) kapcsán tárgyalt szempontok alapján a lista vélhetően négy-öt láncamulett összetevőit tartalmazza.

UET 4, no. 149 (azonosítatlan archívumból származó, amulettkő-listát tartalmazó tábla;

őrzési hely: Pennsylvania Museum, leltári szám: UM 52-30-034, fotó CDLI P414845)

Az előoldalán 3, a hátoldalán 4 sort tartalmazó, ún. horizontális alakú tábla. A tábla az inventárszövegek csoportjába tartozik, szövege az alábbi láncamuletteket tartalmazza:

- 1–2. sor = „bármely gonosz” (Schuster-Brandis: Kette 179)²⁹
3. sor = bennu-epilepszia (Schuster-Brandis: Kette 116)³⁰
- 4–7. sor = Lamaštu (Schuster-Brandis: Kette 143)³¹

Előoldal

kitörlődött sorok

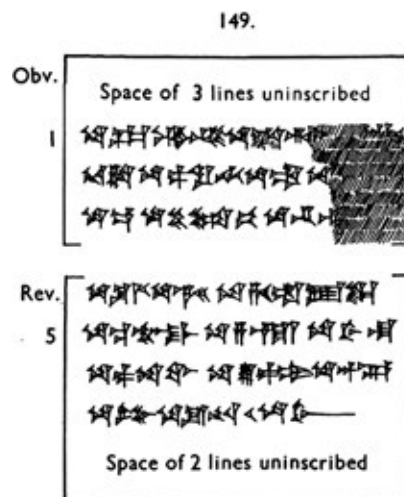
¹*Sangilmud*-ametiszt, *muššaru*-achát, *saḫḫu*-kő, ²ezüst, *parūtu*-alabástrom, réz, [*ašpū*-kalcedon.]

³*Zalāqu*-kő, *ḫilibū*-kő, *eng*[*isū*-kő.]

Hátoldal

⁴*Šū*-kő, *pallišu*-csiszológő, karneol, *kasū*-kő, ⁵*gišnugallu*-alabástrom, *šubū*-kő, SAL.LA-kő, ⁶*ayyartu*-kagyló, *pappardilū*-kő, „szamár vulva (alakú)” kagyló, „Lamassu köve”, ⁷*nību*-kő, férfi és női *šū*-kő.

kitörlődött sorok

A táblán szereplő amulettkő-lista jól reprezentálja a több kolumnás amulettkő-listákból történő kivonatolás gyakorlatát. A táblán szereplő szöveg három láncamulett összetevőit tartalmazza, melyek azonban nem egymást követően szerepelnek az amulettkő-listát tartalmazó többkolumnás gyűjteményes táblákon. A táblán szereplő mindhárom láncamulett megtalálható az egyik legjelentősebb újasszír kori tudományos könyvtárnak számító, Kişir-Aššur könyvtár táblagyűjteményéből előkerült egyik amulettkő-lista szövegében (BAM 356), amely az inventárszövegekhez hasonló módon csupán az egyes láncamulettre szükséges amulettköveket, valamint a láncamulett alkalmazási területét adja meg:

UET 4, no. 149, 1–2. sor = BAM 356 ii 1–6: „6 (kő) bármely gonosz (ellen)”

UET 4, no. 149, 3. sor = BAM 356 ii 11–13: „4 (kő) *bennu*-epilepszia (ellen)”

UET 4, no. 149, 4–7. sor = BAM 356 i 9–15: „13 (kő) Lamaštu (ellen)”

A tárgyalt tábla elkészítésének okát ugyan a szöveg nem adja meg, azonban a táblán szereplő három láncamulettből kettő tartalmilag összekapcsolható, ugyanis a szöveg első két sorában szereplő amulettkő-lista szövege egy másik későbabiloni amulettkő-listán Lamaštu elleni amulettként szerepel (BM 2920, 10–13. sor), ami felveti annak lehetőségét, hogy a táblán található három egysoros láncamulett talán egy többsoros láncamulettből álló szalagamulett elemeit alkotta.

A szövegek háttere, konklúziók

A tárgyalt amulettkő-listák a ráolvasópapi szöveghagyomány részét képezték, illetve a láncamulett készítése és alkalmazása általában valamely templomban rituális feladatokat is ellátó ráolvasópapok feladatai közé tartozott. Mint a rítusleírásokból látható, e tárgyakat meghatározott mágikus eljárás során, általában ráolvasások recitálásával kísérve készítették, illetve alkalmazták. Az amulettkő-listákat tartalmazó szövegek tehát a mezopotámiai mágikus-orvosi szöveghagyomány egyik fontos részterületét reprezentálták, e szöveghagyomány ismerete és a szöveghagyomány fenntartása pedig az említett

templomi szakemberek körében ragadható meg. A szentélyek mellett ráolvasópapok működtek a királyi udvarokban is, akiknek feladatai elsősorban a király személyére, illetve a királyi családra koncentráltak. A szövegpárhuzamként fentebb említett újasszír kori amulettkő-listák is e szakemberek tevékenységéhez köthető könyvtárakból ismertek. Az általunk vizsgált táblák készítésének időszakában a hagyományos mágikus-orvosi szöveghagyomány szövegeit hordozó agyagtáblák zömében egyes babilóniai nagyvárosok legfontosabb szentélyeiből, valamint ráolvasópapi templomi tisztséget viselő magánszemélyek könyvtáraiból kerültek elő.³²

Mint fentebb tárgyaltuk, a bemutatott amulettkő-lista szövegek részben a Sîn-ilī család archívumához köthetők, azonban e család egyetlen tagja sem volt képzett ráolvasópap, illetve arról sincs információnk, hogy bármelyikük rituális feladatokat látott volna el valamely szentélyben. Mindezen információk alapján nagy valószínűséggel kizárható, hogy e táblákat a család valamely tagja írta, illetve másolta. A korábbi szöveghagyománnyal összevetve a vizsgált négy amulettkő-listát tartalmazó szövegről az alábbi jellemzőket állapíthatjuk meg:

- szövegpárhuzamok részben jól azonosíthatók (UET 4, no. 149 és UET 4, no. 152)
- részben korábbi párhuzam nélküli szövegek (pl. UET 4, nos. 150 és 151)
- esetenként a megszokottól eltérő írásmód, pl. ^{na4}<muš>-[š]a-ri (UET 4, no. 149 első sorában) vagy ^{na4}ŠU(text: SU) NÍTA u NA₄ MUNUS (UET 4, no. 149 7. sorában)³³³⁴
- ismeretlen vagy hibásan írt könevek, pl. ^{na4}AN.NU (UET 4, no. 150 14. sorában)

A vizsgált táblák az azonosítható újasszír szövegpárhuzamok alapján egyrészt a korábbi mezopotámiai ráolvasópapi szöveghagyományt folytatják,³⁵ azonban a standard újasszír és újbabilóni szöveghagyománytól való eltérések vélhetően a lokális hagyományt reprezentálhatják. E táblák nem szakemberhez tartozó magánarchívumban való őrzése e szövegeknek, illetve a szövegek által reprezentált mágikus tudásnak a későbabiloni városi elit körében megfigyelhető magas presztízsével magyarázható.³⁶ A mágikus-orvosi szövegeket tartalmazó táblák megbecsültségét és presztízsét jól demonstrálja az

alábbi adásvételi szerződés, amely egy ráolvasásokat tartalmazó szöveg megvételét rögzíti:

Iqīšaya, Būnnānu fia, Rabbanē leszármazottja a bīt rimki [a „Fürdőház” ráolvasássorozat szövegét tartalmazó] viaszos táblát eladta Itti-Marduk-balāṭunak, Nabū-ahhē-iddin fiának, Egibi leszármazottjának 2 kur gabonáért. Iqīšaya megkapta a 2 kur gabonát Itti-Marduk-balāṭutól.

BM 30626 1–7. sor

A korszak magánarchívumainak adminisztratív szövegei között nem csupán a vizsgált amulettkő-listákhoz hasonló szövegek, hanem a mágikus-orvosi szöveghagyomány egyéb forrásai is megtalálhatók. Így például az egyik legnagyobb és legismertebb későbabiloni családi archívumnak számító

Egigbi-archívum táblái között is azonosítható néhány orvosi szöveget tartalmazó tábla.³⁷

A későbabiloni amulettkő-listákat tartalmazó szövegek fentebb bemutatott jellemzői jól illeszkednek ahhoz a változáshoz, melynek eredményeképpen a tudományos szöveghagyomány fenntartóivá a királyi könyvtárak helyett az egyes babiloniai városokban működő templomok, valamint a templomi tisztségeket is viselő városi elit családok által fenntartott tudományos könyvtárak válnak. A mágikus-orvosi táblák adminisztratív szövegeket tartalmazó magánarchívumokban való azonosítása pedig rávilágít arra, hogy a mágikus-orvosi szöveghagyomány által reprezentált hagyományos mezopotámiai tudományosság szövegei és eljárásai már nem korlátozódtak a templomokra vagy a királyi udvarra, hanem a mezopotámiai társadalom városi elitje számára is elérhetővé váltak.

Jegyzetek

- 1 Az amulettkőlistákhoz lásd Schuster-Brandis 2008; Schuster-Brandis 2012; Böck 2014; Simkó–Stadhouders 2020. Magyarul lásd Simkó 2013a; Simkó 2013b; Bácskay 2018a, 28–29.
- 2 Az egyes betegségek, illetve ártó démonok ellen alkalmazható láncamulettkekhöz lásd Schuster-Brandis 2008, 70–186.
- 3 A tárgyalt láncamulettke típusaihoz lásd Schuster-Brandis 2008, 59–62. Magyarul lásd Bácskay 2018a, 29, 198–199.
- 4 A szöveg feldolgozásához lásd Bácskay 2018b, 56 és 62 (átírás és angol fordítás).
- 5 Figulla 1949, 1. A Woolley által Ur városában folytatott ásásokhoz újabban lásd Zettler 2021. Az itt feltárt területen azonosított öt archívum tárgyalásához lásd Figulla 1949, 1–8; Pedersén 1998, 203–204; Jursa 2005, 133–137; Beaulieu 2021.
- 6 Pedersén 1998, 204 (Archive 5) és Jursa 2005, 135. Vö. Frahm 2011, 312.
- 7 A szövegnek nincs feldolgozása, a táblához lásd Frahm 2011, 312.
- 8 Az archívumhoz tartozó adminisztratív táblák felsorolásához lásd Jursa 2005, 135, 1043. jegyzet. Pedersén (1998, 204) az archívum tárgyalása kapcsán a gyűjteményt egy „archívum maradványaként” írja le.
- 9 A táblákhoz lásd <https://prosobab.leidenuniv.nl/individual/17738>.
- 10 „List of stones (chemical goods)”, Figulla 1949, 14.
- 11 „List of stones and gems”, Jursa 2005, 135, 1044. jegyzet.
- 12 Scurlock 2006, 484, 486; Schuster-Brandis 2008, 142, valamint 153, 375–376 és 385.
- 13 Scurlock, 2006, 551, 551; Schuster-Brandis 2008, 142.
- 14 A kő nevének jelentése szó szerint ’egy fehér’; az elnevezés vélhetően a sötét színű kővön megfigyelhető fehér csíkra utal (Schuster-Brandis 2008, 403).
- 15 A kő nevének jelentése szó szerint ’két fehér’; az elnevezés vélhetően a sötét színű kővön megfigyelhető két fehér csíkra utal (Schuster-Brandis 2008, 404).
- 16 Az mezopotámiai köelnevezések között külön alcsoportot alkotnak az állatok nevével összekapcsolt kőnevek, így pl. „hal-kő”, „madár-kő”, „skorpió-kő”. A „kígyó-kő” elnevezés vélhetően a kő kígyópikkelyhez hasonló kinézetére utal (Schuster-Brandis 2008, 432).
- 17 A kőnév vélhetően az orvosi szövegek receptjeiben gyógyhatású anyagként is felhasznált „ökörtürlék” megfelelője, amely egy egyelőre azonosítatlan gyógyhatású alapanyag vagy valamilyen gyógyhatású anyag fedőneve. A kőnévhez lásd Schuster-Brandis 2008, 448.
- 18 A kő nevének jelentése szó szerint ’datolya kőve’; az elnevezés vélhetően a datolyamag kövekhez hasonló keménységére utal, mivel minden más növény esetében az általánosságban ’növényi mag’ jelentésű kifejezést (sumer NUMUN, akkád *zēru*) használták. A kőnévhez lásd Schuster-Brandis 2008, 458.
- 19 A „férfi réz” (akkád *erū zikaru*) elnevezésű amulettkő vélhetően a sötét színű rézgyöngyöt jelenti (Schuster-Brandis 2008, 452). Megjegyzendő, hogy forrásainkban „női réz” nem szerepel.
- 20 A kő elnevezése („a fej kőve”) a páciens fejére utalhat, a követ elsősorban a fejpanaszok ellen alkalmazott láncamulettkeben használták (Schuster-Brandis 2008, 440).
- 21 A szövegpárhuzamokhoz és a szövegek feldolgozásához lásd Schuster-Brandis 2008, 142 és 375–376 és 385 (Text 17 II 16–23 sorok).
- 22 A szöveg feldolgozásához lásd Schuster-Brandis 2008, 330 és 332.
- 23 E ráolvasást azonban más végtagok bénulás elleni lánc-amulettke készítése vagy alkalmazása során is recitálták. E szövegek felsorolásához lásd Schuster-Brandis 2008, 322.
- 24 A szövegpárhuzamokhoz és a szövegek feldolgozásához lásd Schuster-Brandis 2008, 142 és 229–230 és 235 (Text 4, 93’–100’ sorok), 296 és 305 (Text 9, IV 22’–29’ sorok), 360 és 366–367 (Text 16, ii 25’–35’). Magyarul Bácskay 2018a, 172.
- 25 A láncamulettkekhöz felhasznált kövek számához lásd Schuster-Brandis 2008, 52–53. Magyarul Bácskay 2018a, 199.
- 26 E szövegek áttekintéséhez lásd Finkel 2000, 183–184; Schuster-Brandis 2008, 189–191.
- 27 Az egyelőre meghatározhatatlan köhöz lásd Schuster-Brandis 2008, 447–448.
- 28 Hasonló szöveghez lásd Finkel 2000, 183–184, Text 25.
- 29 Schuster-Brandis 2008, 153.
- 30 Schuster-Brandis 2008, 131.
- 31 Schuster-Brandis 2008, 145. A szöveg feldolgozásához lásd Farber 1988, 71–72 §16A.
- 32 E táblák között elsősorban a vallási-mágikus szöveghagyományhoz kapcsolódó táblákat (ómensorozatokat, ráolvasássorozatokat, himnuszokat és imák, orvosi szövegek) találunk, melyek a templomban papi feladatokat ellátó szakemberek (ráolvasópapok, béljósok és siratópapok) köthetők. A korszak babiloniai szentélyekben talált tudományos szövegeinek áttekintéséhez lásd Robson 2019, 210–216. A későbabiloni családi archívumok tudományos szövegeihez lásd Clancier 2009; Pedersén 2011; Robson 2019, 216–221.

- 33 A kezdő szótagjel (muš) kimaradt, a szövegpárhuzamok alapján rekonstruálható.
- 34 Szabályos forma: ^{na4}ŠU.U NÍTA és ^{na4}ŠU.U MUNUS.
- 35 A későasszír tudományos szövegek újbabilóni és későbabilóni továbbéléséhez lásd Beaulieu 2010.
- 36 A későbabilóni városi elithez lásd Clancier 2011.
- 37 Az Egigbi-archívumban található orvosi táblákhoz lásd Simkó–Bácskay 2021. A későbabilóni Szipparból származó orvosi szövegekhez lásd Stadhouders 2018. A későbabilóni orvosi szövegek sajátosságaihoz magyarul lásd Bácskay 2021, 5–6.

Bibliográfia

- Bácskay A. 2018a. *Orvoslás az ókori Mezopotámiában. A mezopotámiai gyógyító rítusok elmélete és gyakorlata*. Budapest.
- Bácskay A. 2018b. *Therapeutic Prescriptions against Fever in Ancient Mesopotamia*. (AOAT 447.) Münster.
- Beaulieu, P. 2010. „The Afterlife of Assyrian Scholarship in Hellenistic Babylonia”: J. Stackert – B. N. Porter – D. P. Wright (szerk.): *Gazing on the Deep. Ancient Near-Eastern and Other Studies in Honor of Tzvi Abusch*. Bethesda, 1–18.
- Beaulieu, P. 2021. „The City of Ur and the Neo-Babylonian Empire”: G. Frame – J. Jeffers – H. Pittman (szerk.): *Ur in the Twenty-First Century CE. Proceedings of the 62nd Rencontre Assyriologique Internationale at Philadelphia, July 11–15, 2016*. University Park, 153–170.
- Böck, B. 2014. „Bemerkungen zur Literatur über Amulettsteine”: *Orientalische Literaturzeitung* 109/3, 173–178.
- Clancier, Ph. 2009. *Les bibliothèques en Babylonie dans la deuxième moitié du Ier millénaire av. J.-C.* (AOAT 275.) Münster.
- Clancier, Ph. 2011. „Cuneiform Culture’s Last Guardians. Old Urban Notability of Hellenistic Uruk”: K. Radner – E. Robson (szerk.): *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*. Oxford, 752–773.
- Farber, W. 1988. *Schlaf, Kindchen, Schlaf! Mesopotamische Baby-Beschwörungen und –Rituale*. (Mesopotamian Civilizations 2.) Winona Lake.
- Figulla, H. 1949. *Ur Excavations Texts. IV. Business Documents of the New-Babylonian Period*. London–Philadelphia.
- Finkel, I. L. 2000. „On Late Babylonian Medical Training”: A. R. George – I. L. Finkel (szerk.): *Wisdom, Gods and Literature. Studies in Assyriology in Honour of W. G. Lambert*. Winona Lake, 137–223.
- Frahm, E. 2011. *Babylonian and Assyrian Text Commentaries. Origins of Interpretation*. (GMTR 5.) Münster.
- Jursa, M. 2005. *Neo-Babylonian Legal and Administrative Documents*. (GMTR 1.) Münster.
- Pedersén, O. 1998. *Archives and Libraries in the Ancient Near East 1500–300*. Bethesda.
- Pedersén, O. 2011. „Excavated and Unexcavated Libraries in Babylon”: E. Cancik-Kirschbaum – M. van Ess – J. Marzahn (szerk.): *Babylon. Wissenskultur in Orient und Occident*. Berlin–Boston, 47–67.
- Robson, E. 2019. *Ancient Knowledge Networks. A Social Geography of Cuneiform Scholarship in First-Millennium Assyrian and Babylonia*. London.
- Simkó K. 2013a. „Mágikus kövek listája szembetegségre”: Nagy Á. M. (szerk.): *Az Olympos mellett. Mágikus hagyományok az ókori Mediterráneumban. 1. kötet: Egyiptom, Mezopotámia, Anatólia, Itália*. Budapest, 228–237.
- Simkó K. 2013b. „Az amulettkő-listák csoportja és a kő mágikus jelentősége Mezopotámiában. Megjegyzések és kiegészítések Anais Schuster-Brandis *Steine als Schutz und Heilmittel* című könyvéhez”: *Axis* 2/2, 16–32.
- Simkó, K. – Bácskay, A. 2021. „Medical Tablets from the Archive of the Egibi Family? An Edition of BM 30198 and BM 31071”: *Iraq* 83, 183–203.
- Simkó, K. – Stadhouders, H. 2020. „How to Manage the Hallow Art of Crafting Strings of Amulet Beads? Answers from a Late Babylonian Tablet in the Toronto Royal Ontario Museum”: *Le Journal des Médecines Cunéiformes* 36, 23–36.
- Scurlock, J. 2006. *Magico-Medical Means of Treating Ghost-Induced Illnesses in Ancient Mesopotamia*. (AMD 3.) Leiden–Boston.
- Schuster-Brandis, A. 2008. *Steine als Schutz- und Heilmittel. Untersuchung zu ihrer Verwendung in der Beschwörungskunst Mesopotamiens im 1. Jt. v. Chr.* (AOAT 46.) Münster.
- Schuster-Brandis, A. 2012. „Heilen mit Steinen: Bemerkungen zum Gebrauch von Amulettsteinketten”: H. Neumann (szerk.): *Wissenskultur im Alten Orient. 4. Internationales Colloquium der Deutschen Orient-Gesellschaft, 20–22. February 2002, Münster*. Wiesbaden, 237–252.
- Stadhouders, H. 2018. „A Posological Curiosity. The Date Stone as a Unit of Measurement (being an edition of BM 59626; ft. BM 40051, 54914, 59623, 64526)”: *N.A.B.U.* 2018/3, 125–129.
- Woolley, L. – Mallowan, M. E. L. 1962. *Ur Excavations. Vol. IX. The Neo-Babylonian and Persian Period*. London.
- Zettler, R. Z. 2020. „Woolley’s Excavations at Ur. New Perspectives from Artifact Inventories, Field Records, and Archival Documentation”: G. Frame – J. Jeffers – H. Pittman (szerk.): *Ur in the Twenty-First Century CE. Proceedings of the 62nd Rencontre Assyriologique Internationale at Philadelphia, July 11–15, 2016*. University Park, 7–34.

Niederreiter Zoltán (1977) assziriológus, régész, történész, az ELTE BTK egyetemi adjunktusa (PhD) és az MTA–ELTE Lendület Újasszír és Újbabiloni Pecséthengerek és Istenvilág Kutatócsoport vezetője. Kutatási témája az újasszír és az újbabilóni kor művészete, történelme és vallása.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *A skorpió szerepe a Szargonida-kori udvari világban. Egy pecsételő (BM 2002-5-15, 1) ábrázolásának értelmezése* (2010/4).

„Mikor te süvítesz, a világok megremegnek”

Megjegyzések a Pazuzu-amulettekről és a démon ikonográfiájáról

Niederreiter Zoltán

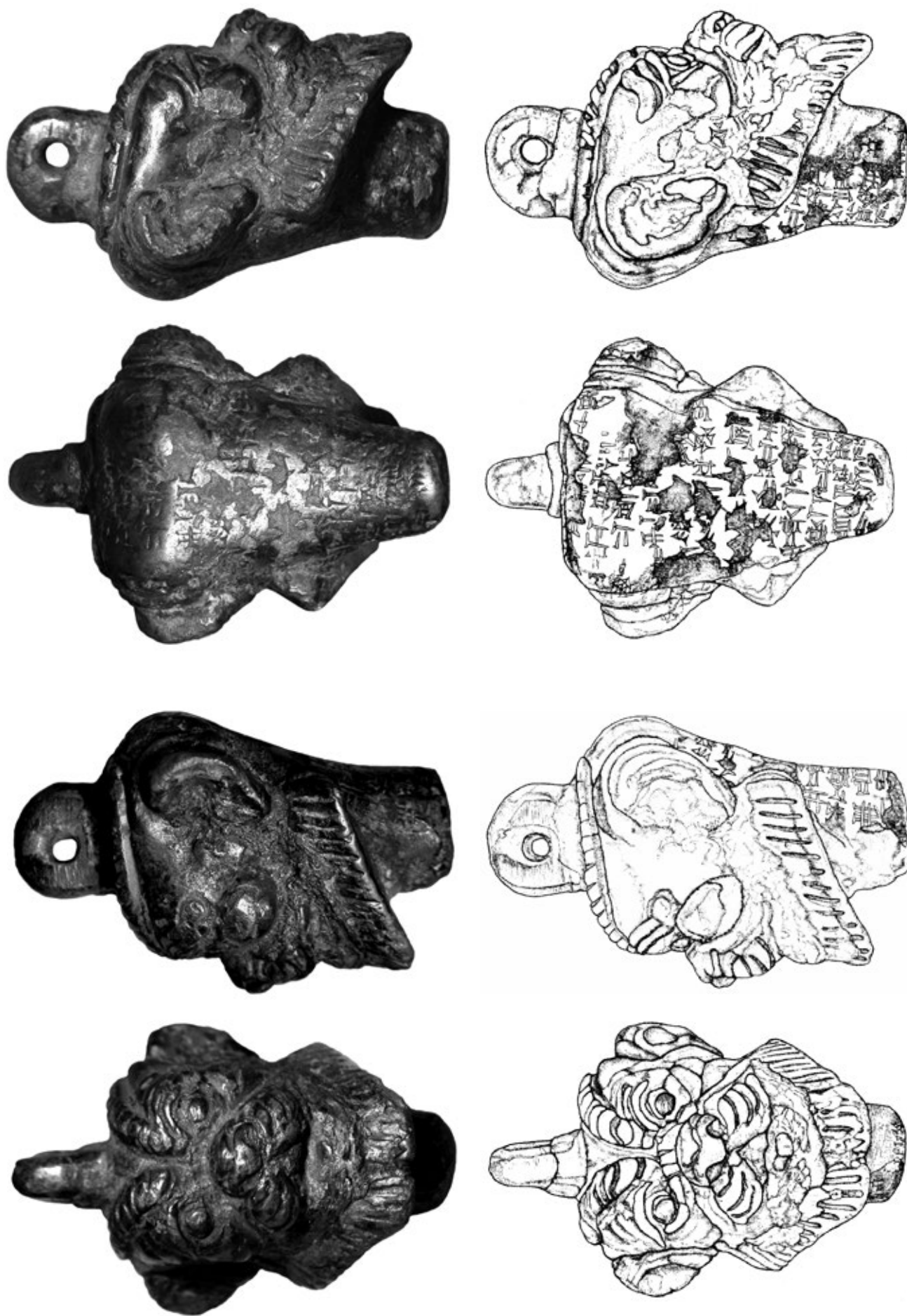
Liptay Éva emlékére (1966–2022)

A tanulmány első részében Pazuzu szerepét mutatom be a ráolvasások tükrében. Ehhez a demont ábrázoló és említő feliratos amulettek elsődleges fontosságúak. Az értelmezés kiindulópontját két, nemrégiben publikált feliratos amulettfüggő képezi. Munkám második részében Pazuzu ábrázolásait vizsgálom a gliptika világából, illetőleg ezen ábrázolásokat hasonlítom össze különböző tárgyakon szereplő megjelenési formáival. Az összegyűjtött források által megismerhetjük a Kr. e. I. évezredi mezopotámiai démonvilág legfontosabb alakjának képi világát és az őt említő ráolvasások egy csoportját.¹

Pazuzu-fejet ábrázoló amulettfüggők

2012-ben a Département des Monnaies, médailles et antiques (Bibliothèque nationale de France) gyűjteményében őrzött ókori görög és római bronzok leltározásakor került elő egy kis méretű, ékirásos feliratot hordozó bronztárgy. Bár a tárgyon nem volt múzeumi szám, azonosítását és eredetét a gyűjtemény archívumában őrzött „Me Robin”, egy auxerre-i jegyző által 1906-ban készített hagyatéki feljegyzés tette számomra egyértelművé. A dokumentum (Legs de l’Écluse) részletes listát közöl azon tárgyakról, amelyeket Charles-Louis-Marie de l’Écluse a végrendelete szerint az egykori Cabinet des Médailles gyűjteményének adományozott. A „Monuments assyriochaldéens” részben szereplő 36 tárgy (H.863–898) közül a H.894-es számú tétel a következőt említi: „Démonfejet ábrázoló mérlegsúly(?), amely a csúcán felfüggesztő gyűrűvel ellátott és a hátulján feliratos. Tömör bronz. Magassága 50, szélessége 35 [milliméter].” A tárgy (1. kép) kiképzését és méreteit említő leírás pontos, és bizonyosan a feliratos, bronz Pazuzu-fejet ábrázoló amulettfüggőre utal, amely 1906-ig Charles-Louis-Marie de l’Écluse gyűjteményében volt, viszont további információval, amely a tárgy megszerzésének helyéről és idejéről árulna el többet számunkra, sajnos nem rendelkezünk.

A Pazuzu-fejet a démoni lényre jellemző tulajdonságok alapján mintázták. Az elsődlegesen frontális látványra komponált fej antropomorf és thériomorf jellegzetességekkel is rendelkezik, amelyek kombinációja tükrözi az alak fő tulajdonságait. Mivel nincs homloka, a gazellaszarvak közvetlenül a szemöldök feletti résztől indulva a lapos koponya teljes hosszában helyezkednek el, és annak hátsó tájékán, a függesztőgyűrűt megkerülve, a szarvvégek egymás felé fordulnak.² Az enyhén ívelt, vastag szemöldök alatt a szemeket a nagy méretű kidülledő szemgolyók és az azokat szinte közvetlenül határoló, erőteljes kontúrvonalakkal jelölt szemhéjak alkotják. A szem alatti ráncokat a pofacsonton futó bordák jelölik. A nagy méretű, kissé előrehajló füleken a főbb részleteket (fülkagyló, fülcsep és fülcimpa) természetűre mintázták. A humanoid fülekkel ellentétben az orr, a bajusz és a száj oroszlánszerű. Bár a kitátott száj részben korrodálódott, a kiöltött nyelv kivehető. A széles állkapcsón a szakállat (vagy sörényt) sűrűn elhelyezkedő függőleges vésetek alkotta sor jelöli. A hengeres nyak, amely lapos aljban végződik, nincs részletezve.

1. kép. Feliratos, Pazuzu-fejet (H.894) ábrázoló amulettüggő
(magassága: 50,5 mm, amely a függesztőgyűrű nélkül 39 mm magasságú, a füleknel a szélessége: 34,6 mm; az öntött bronz tárgy tömege: 142,23 g)

Az antropomorf és thériomorf részletek túlzó megjelenítése, amely groteszk látványt kölcsönöz a démonnak, lényegében az érzékszervei fontosságát hangsúlyozza. Bár a fejet frontális látványra mintázták, részletei ugyanakkor profilált szögéből is jól kivehetők. Ezzel szemben a koponya hátsó része – hasonlóan más Pazuzu-fejet ábrázoló amulettekhez – kevéssé modellált, ugyanakkor ez a sima felület így alkalmas volt felirata kialakítására. A koponya felső részén kiemelkedő függesztőgyűrű elárulja, hogy a tárgyat tulajdonosa zsinór segítségével lógatta fel, és bár a tárgy viszonylag kis méretű és csekély tömegű (1. kép), vélhetően nem nyakban hordozta, hanem otthona egy meghatározott helyére szánta.

A hasonló Pazuzu-fejet ábrázoló amulettfüggők között, amelyek száma folyamatosan növekszik az ásatások, múzeumi szerzemények és magángyűjteményekben felbukkanó tárgyak révén, nincs közeli párhuzama a H.894-es bronzamulettnek. Pusztán stilisztikai vagy technológiai elemzéssel sem lehet készítési idejéről vagy helyéről többet megállapítani. A rávéssett felirat tanulmányozásával ugyanakkor e kérdésekre részben választ kaphatunk.

A koponya hátsó felszínén és a nyakon olvasható felirat (2. kép) elkészítése mindenképpen bravúros teljesítmény volt a vésnök részéről, hiszen a rendelkezésre álló teljes felület körülbelül 42 milliméter magasságú (a tárgyunk tehát egy tyűktojásnál kisebb méretű), amelyre 12 soros ékírást felíratot véssett (a vízszintesen elhelyezkedő sorok valamelyikének magassága nem haladja meg a 3 millimétert). A rendelkezésre álló felület egyre szűkült, ráadásul a koponya és a nyak hengeres alakja szintén befolyásolta az ékjelek kialakítását. Ennek megfelelően rendkívül kis méretű jelek szerepelnek a fül oldalsó részén (1. sor), egy sorvégi jel az arccsontra került (6. sor), az utolsó sor pedig körbefut a nyak teljes kerületén, s az ékjelek részben már a tárgy alsó peremén helyezkednek el. A vésnök kompetenciáját nemcsak az bizonyítja, hogy kis felületre sikerült kialakítania a felíratot, hanem az is, hogy az ékjelek hűen tükrözik a kanonikus, babilóni jelképeket. Az ékjelek újbabilóniak, vagy inkább későbabilóniak.

A jelek egy része a felület korróziója miatt, további jelek pedig a felszín talán újkori felfényezésével járó csiszolás miatt olvashatatlanokká váltak. Így is megállapítható, hogy a felirat egy kanonikus ráolvasás, az ún. Pazuzu Standard B ráolvasás első 12 sorának másolata, amelynek elkészítése során a választott szöveg sorait a vésnök megtartotta, ugyanakkor az utolsó sorok esetében – bár a tárgy töredékessége miatt nem lehet egyértelművé tenni – vélhetően a sorvégi jeleket helyhiány miatt már nem tudta elkészíteni. A felirat tartalmazza a bevezető ráolvasás-formula után a Pazuzu megszólítását tartalmazó első részt, amely a démon tulajdonságait és képességeit tartalmazó epithetonokat sorolja fel (1–8. sor). Ezt követően a természeti és civilizált világ feletti dominanciát összefoglaló cselekedetei narratívája következik (9–12. sor). Az ártó, betegséget okozó erők távoltartására irányuló, s a főisteneket invokáló rész, valamint a záróformula azonban mind hiányoznak a szövegből.

Mielőtt rátérek a szöveg elemzésére, érdemes bemutatni egy másik, feliratos Pazuzu-fejet ábrázoló amulettet, amelyet 1883-ban Gaston Maspero ajándékozott a Musée du Louvre gyűjteményének Luigi Vasalli emlékére, aki a tárgyat egy kereskedőtől vásárolta Bagdadban (3. kép).³ Az amulett első megjelenése óta számos tanulmányban szerepelt,⁴ azonban a tárgy és felirata (5. kép) ismételt vizsgálata számos újdonsággal szolgált. Bár a kőtárgyra véssett ráolvasásnak a tárgy töredékessége miatt hiányzik a zárórész, jelen ismereteink szerint az említett Pazuzu Standard B ráolvasás legrészletesebb verzióját képezi. Az általunk ismert Pazuzu-fejet ábrázoló amulettek közül pedig a kidolgozása és részletgazdagsága miatt vélhetően ez a legmagasabb színvonalú tárgy. A fej modellált részletei tartalmaznak mind stilizált, mind pedig dekoratív elemeket, mint például az arc bordázata vagy szőrzete. Ugyanakkor az emberi fül vagy az oroszlánét kölcsönző pofa mintázata természetesen ábrázolja a választott érzékszerveket. A szemek és vélhetően a gazellaszarvak elülső részei berakásos díszítéssel készültek. A kitért száj üregét is megmintázták. Ennek elkeskenyedő részénél tört ketté az amulett. Egy vélhetően Nínivéből származó feliratos Pazuzu-fej (4.1. kép),⁵ amelynek

1. Ráolvasás: „Te erős vagy, ki a hegyeket megmássza,
2. az összes széllel szembeszáll,
3. dühös szél, kinek szörnyű a támadása,
4. haragos, dühös, ki [haragosan] vonul,
5. a világokon *süvít át*,
6. a magas hegyeket letarolja,
7. a mocsárvidéket kiszárítja,
8. a nádasát kiszárítja.”
9. Elzárta az erdőt, a fáit [kidöntötte],
10. elzárta a kert, a [gyümölcsét] lehullajtotta,
11. leereszkedett a folyóhoz, és jéggel sújtotta,
12. felemelkedett a szárazföld fölé, és dérral befedte.

A Pazuzu Standard B ráolvasás részlete

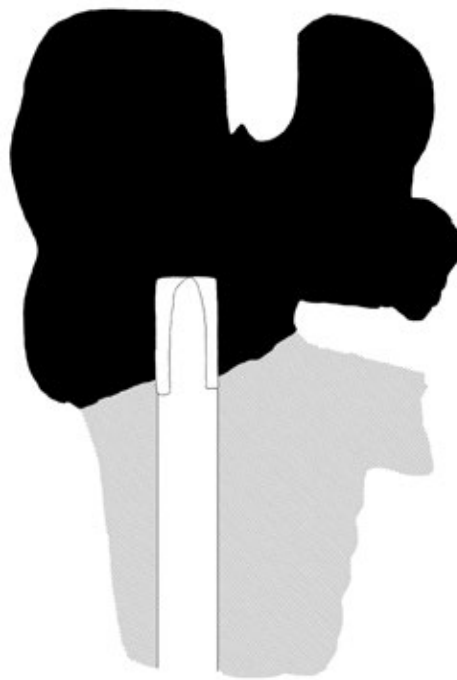
- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.
- 6.
- 7.
- 8.
- 9.
- 10.
- 11.
- 12.

2. kép. A Pazuzu-amulettfüggő (H.894) hátuljára és oldalaira véssett 12 soros felirat

3. kép. Feliratos, Pazuzu-fejet (AO 1197) ábrázoló, barnászöld szteatit amulett
(magassága: 65,2+ mm, a füleknél a szélessége 64,6 mm; tömege: 315 g)

4. kép. 1. A Pazuzu-fejet (IM 7311) ábrázoló sárgás márvány amulett (magassága 126 mm, szélessége 78 mm) (fénykép Ismail 1974, 3. ábra nyomán) – 2. A Pazuzu-amulett (AO 1197) keresztmetszetét és hiányzó részének rekonstrukcióját ábrázoló rajz (a fej tetején lévő hengeres bemélyedés 18 mm mélységű, míg a törött aljon lévő csőszerű elemet tartalmazó bemélyedés 17 mm mélységű)

minősége és kiképzése tekintetében e tárgyunk legközelebbi párhuzamát alkotja, lehetővé teszi számunkra a hiányzó alsó rész rekonstrukcióját (4.2 kép). A szintén kőből készült ninivei tárgy szemei, valamint a tarkó és fül alatti díszítései berakásos díszítést kaptak. A tárgyunk oldalsó nézetben mutatott keresztmetszetéről, illetve hiányzó alsó részéről készült rekonstrukció mutatja, hogy a nyak elülső részét a hüllőkére jellemző bordázatúra mintázhatták,⁶ míg a hátsó része a felirat folytatását tartalmazhatta. Az alsó hengeres bemélyedés talán az azóta elveszett alsó, letört rész rögzítésére szolgáló csapot tartalmazhatta. A fej tetején lévő bemélyedés pedig, a ninivei darabhoz hasonlóan, egy felfüggesztésre alkalmas, hengeres formájú elemet rögzíthetett. Amíg a ninivei amulett a sumer nyelvű Pazuzu Standard A ráolvasást hordozta, addig a mi amulettünk az akkád nyelvű Pazuzu B ráolvasást. A két tárgy kialakítása és minősége kapcsán említett hasonlóságok ellenére közvetlen kapcsolatot közöttük – a párizsi tárgy régészeti kontextusának hiányában – nem feltételezhetünk, azonban megállapítható, hogy a két tárgy egyaránt újasszír alkotás, s ezt nemcsak a feliratok közötti kapcsolat, hanem a feliratok ékjelformái is egyértelművé teszik.

A Pazuzu Standard A ráolvasás⁷ a ninivei amuletről:

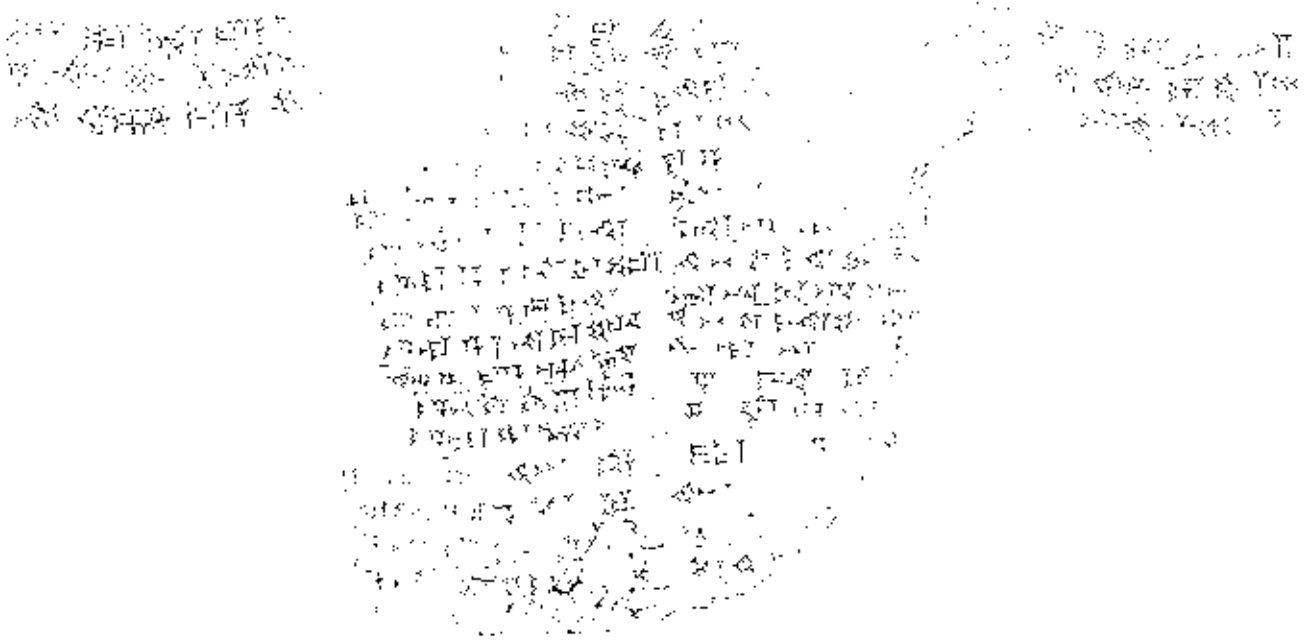
- 1–3. *Ráolvasás:* „Én vagyok Pazuzu, Hanbu fia, a gonosz Lilit-démonok királya.
- 4–6. Megmáztam a hatalmas hegyeket, amelyek (tőlem) megremegetek.
- 7–9. A szelek, amelyekkel szembeszálltam, nyugati irányba szálltak tova.
- 10–12. A szárnyaikat egyenként törtem le.” *Ráolvasás.*

A Pazuzu Standard B ráolvasás:

1. *Ráolvasás:* „Te erős vagy, [ki] a hegyeket [megmássa], az összes széllal szembeszáll, dühös szél,
2. kinek szörnyű a támadása, haragos, dühös, ki haragosan [vonul], a világokon süvít át,
3. a magas hegyeket letarolja, a mocsárvidéket kiszárítja, a nádasát kiszárítja.”
4. Elzárta az erdőt, a fáit [kidöntötte],
5. [ő ...]ba, [...]kiöntötte,
6. leereszkedett a kertbe, a gyümölcsét [lehullajtotta],
7. a kút fölé hajolt, és jéggel töltötte meg,
8. felemelkedett a szárazföld fölé, és dérral befedte,
9. leereszkedett a folyóhoz, és jéggel sújtotta,
10. felemelkedett a szárazföld fölé, és dérral befedte.
11. Lesújtott az ifjú legényre, és az meggörnyedt,
12. Nekiütközött az ifjú leánynak, és annak csípője deformálódott^(?).
13. „Mikor te süvítesz,
14. a világok megremegetek.”
15. „Ó, emberiség betegsége, emberiség fejfájása, *ditto* kínja,
16. ne menj be a házba, (ahová) én belépek,
17. ne menj be a házba, (ahová) én közeledek,
18. ne [menj be a házba], (amelynek) a közelébe érek!”

*Pazut megszólító rész a fő istenek és azok hitvesei, illetve az Ég és az Alvilág invokálása által, valamint a ráolvasást záró formula vélhetően letörött.*⁸

„Légy megszólítva, s maradj megszólítva Anu és Antu, Enlil és Ninlil, Ea és Damkina, a nagy istenek, az Egek és az Alvilág által!” *Ráolvasás (formula).*

5. kép. A Pazuzu-amulett (AO 1197) felirata

A Pazuzu standard A és B ráolvasások jellegzetességei

J.-V. Scheil 1894-ben közölte a fent említett AO 1197-es, továbbá két feliratos Pazuzu-fejet ábrázoló amulettet (BM WA 22459 és BM WA 91876) a British Museum gyűjteményéből.⁹ A rajtuk lévő felirat vizsgálatával vette kezdetét a Pazuzu Standard B ráolvasások, s lényegében a démonok említő feliratok kutatása. Azóta a Pazuzu-ráolvasások kutatásában az egyik legfontosabb mérföldkövet R. Borger 1987-es tanulmánya jelenti, amelyben a szerző összegyűjtötte az agyagtáblákról és amulettekről ismert szövegeket, hogy elkészítse azok csoportosítását és összehasonlítását.¹⁰ Ennek alapján egyértelművé vált, hogy a ráolvasások egy részét két nagyobb csoportba, az ún. Pazuzu Standard A és B ráolvasások közé lehet sorolni. Munkája a két ráolvasás esetében egyértelművé tette, hogy kimutatható azok kanonizálása, ugyanakkor ezek a ráolvasások – ahogy látni fogjuk – nagy változatosságot mutatnak. N. P. Heeßel a Pazuzu alakjáról írt 2002-es monográfiájában a démonról addig ismert valamennyi felirat, tárgy, illetve ábrázolás összegyűjtésére tett kísérletet. Közülük a Pazuzu standard B ráolvasásokra fókuszálva érdemes elemezni a forrásokat, s azokat röviden bemutatni a tárgyak kora, kulturális háttere, lényegében jellegzetességeik szempontjából (1. táblázat).

Jelen ismereteink alapján a Pazuzu standard B ráolvasások agyagtáblái Ninivéből és Szultántepeből, valamint egy későbabilóni verzió egy Szeleukida-kori uruki könyvtár táblájáról ismert,¹¹ továbbá az itt vizsgált H.894-es darabban hat Pazuzu-amulettel szerepelnek (1. tábla: I–VI). Összegyűjtve a rájuk vonatkozó adatokat betekintést nyerhetünk a tárgyak (nyersanyag, kiképzés technológiája, részletek) és a rajtuk szereplő ráolvasások (szövegek kialakítása, sorok száma, újítások, írásmód és ductus, arámi hatás, újasszír – újbabilóni és későbabilóni jellegzetességek) sokszínűségére. Ezek illusztrál-

ják számunkra egy egységesített, kanonizált szöveg esetében a variánsok születését, az egyedi jellegzetességek kialakítását. A feliratok esetében nem csupán azok elrendezése, a sorok száma, a ductus mutat eltéréseket, de vannak hosszabb és rövidebb verziók, azonosíthatunk ismételt, egyedi, sőt betoldott sorokat is, vagy éppen szójátékot, új jelzőket, korrupt alakok születését, az akkád nyelvi ráolvasások esetében az arámi hatást, valamint a Pazuzu Standard B ráolvasásnak más ráolvasással történő kombinációja is megjelenik.

A Pazuzu-fejet ábrázoló és a standard B ráolvasást hordozó amulettel Ninivéből (Nebí Júnusz) (1. tábla: I) és Babilónból (Merkes) (1. tábla: V) származnak, és egy további vélhetően szintén Babilónból (1. tábla: II). A standard B ráolvasás tehát Asszíriában és Babilóniában is ismert volt, és jelenléte viszonylag hosszú időintervallumra keltezhető, hiszen az újasszír kor kései időszakától a korai Szeleukida időkig kimutatható, amely rávilágíthat a ráolvasások különbségeire. A különböző térbeli és időbeli összefüggésekből adódó változások mellett a szövegeket feltehetően befolyásolták ezen amulettel készítői és megrendelői is, továbbá a hordozók, a tárgyak méretei és a mágikus gyakorlatok sajátosságai, amelyek során ezeket a feliratos amuletteket használták. Érdemes mindkét, a H.894-es és AO 1197-es amulett ráolvasását tanulmányozni ebből a szempontból, ami új megvilágításba helyezi szerepüket, és a másolásra szánt feliratokat előkészítő írnokokét. Mindezek szempontjából röviden felsoroljuk azon elemeket, amelyek adathozhatóak a munkánkban vizsgált két ráolvasás esetében:

– A H.894-es szöveg esetében helyhiány miatt a nyakrészen szereplő sorok (9–11. sor) nincsenek lezárva, s a feliratnak csupán az első két része szerepel az amulettel. Ezeknél fontosabbak a 9–10. sorokban szereplő eltérések a megszokott verziókhoz képest. A 9. sor esetén szereplő *elzarni* jelentésű (akkádul *parākum*) tárgyias ige tárgyát ugyanis az *ana* pre-

<i>Leltári szám Gyűjtemény</i>	<i>Származás</i>	<i>Nyersanyag</i>	<i>Méretek (mm)</i>	<i>Sorok száma Felirat nyelve</i>
I ¹² BM WA 22459	Ninive	mészkö	m: 102, sz: 62, v: 66	18
– 1848–10–31,1	Nebí Júnusz		tömeg: 605,7 g	babilóni
British Museum	A. H. Layard ásatása			
II ¹³ BM WA 91876	vélhetően Babilón	sárgás mészkö	m: 98, sz: 58, v: 70	2 [...] 3'–12'
– 1983–01–01.66	H. Rassam ásatása (1879)		tömeg: 544,8 g	asszír
British Museum				
III ¹⁴ AO 1197	Bagdadban vásárolt	barnászöld szteatit	m: 65.2+, sz: 64.6, v: 66.8	18+
Musée du Louvre	G. Maspero adománya (1883)		tömeg: 315 g	asszír
IV ¹⁵ DB-4091	Eugène Pridik szerzeménye (1907)	sárgás kő	m: 77, sz: 46, v: 55	10
korábbi száma 14632			tömeg: 233 g	babilóni
Ermitázs				
V ¹⁶ VA 6958 (VA Bab 3158)	Babilón	sötétszürke agyag	m: 77, sz: 56, v: 53	7
– Bab 37867	Merkes ¹⁷			babilóni
Vorderasiatisches Museum	R. Koldewey ásatása			
VI H.894	Ch.-L.-M. de l'Écluse adománya (1905)	öntött bronz	m: 50.5, sz: 34.6, v: 32.3	12
Bibliothèque nationale de France			tömeg: 142,23 g	babilóni

1. táblázat. A Pazuzu Standard B ráolvasást tartalmazó, Pazuzu-fejet formázó amulettek

pozíció vezeti be (*iprik ana qišti*), amely vélhetően az arámi *nota accusativi* hatását mutatja az akkád szövegben. A következő sorban pedig a 9. sor említett állítmánya szerepel ismét a (*w)arādum* ('lemenni' jelentésű) igéje helyett (az *ana* prepozíció itt is szerepel), így az eredetileg „leereszkedett a kertbe” szövegrész „elzárta a kertet”-re módosul. Az első eltérés magyarázata szempontjából elsődleges fontosságú az Uruk-ból származó Szeleukida-kori tábla, hiszen a rajta szereplő Pazuzu Standard B ráolvasás az itt vizsgált amulett szövegével több párhuzamot mutat, továbbá ezen a vélhetően legkésőbb keletkezett ráolvasáson is a mi szövegünkkel azonos, arámi hatást

feltételező alak jelenik meg. A 9. sor igéjének a 10. sorban szereplő ismétlődését magyarázhatnánk vésnői hibával is, azaz az írnok által előkészített másolandó szövegből dolgozva a vésnök a megelőző sorban szereplő állítmányt véletlenül ismét lemásolta a (*w)arādum* megfelelő alakja helyett. Ha viszont a két sorban némiképp módosult tagmondatokat (*iprik ana qišti ... / iprik ana kirī ...*) összehasonlítjuk a többi verzió szereplővel (*iprik qišta ... / ūrid ana kirī*), akkor hasonló alakokra lehetünk figyelmesek. A ráolvasások esetén pedig, amelyeket recitálva adtak elő, az ismétlések mellett a hangharmóniának, a hasonló hangzású szavaknak elsődleges fontossága volt.¹⁸

6. kép. Rituális jelenetet ábrázoló asszír-babilóni pecséthenger (AO 1894, karneol, magassága: 32,1 mm, átmérője: 14,6 mm), annak modern lenyomata, valamint a Pazuzu-fejet ábrázoló részleteik

– Az AO 1197-es szöveg nemcsak kutatástörténeti szempontból (korai megjelenése, és azóta gyakori előfordulása miatt) fontos számunkra, hanem tartalma miatt is. Ismételt vizsgálata, s a szöveg kollacionálása eredményeként megállapíthatjuk, hogy Borger partitúrájához (38. sor) képest az 5. egy extra sort képez, míg a 6. sor egy, a többi verzióban nem szereplő ragozást adja az állítmánynak¹⁹ Jelen szöveg 11–12. sora szintén egy, a B ráolvasások között csak itt előforduló betét,²⁰ míg a következő két sor (13–14. sor) kapcsolódik az uruki táblához, de annak módosult változatát tartalmazza. Mindezek tehát kibővítik eddigi ismereteinket a Pazuzu tulajdonságait bemutató rész esetében.

Pazuzu a pecséthengerek és pecsétlők ábrázolásain

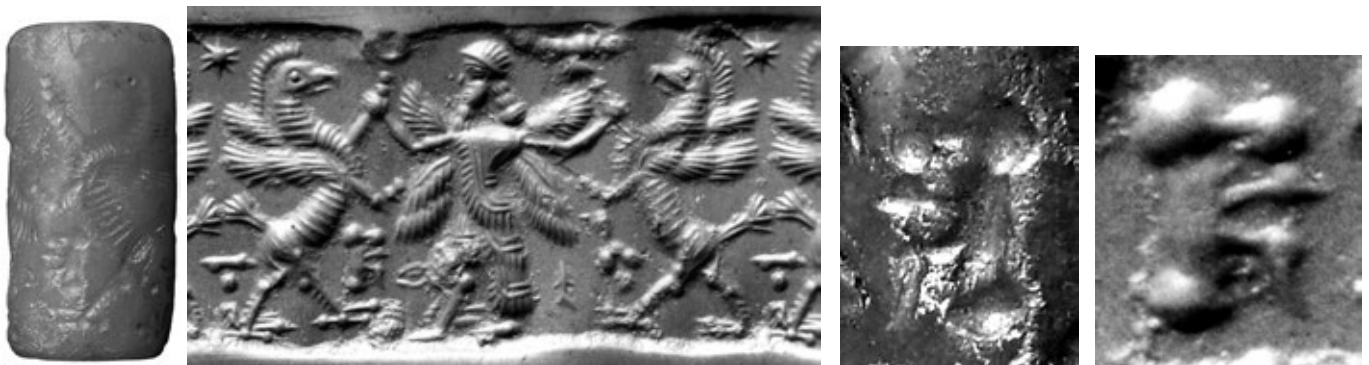
A mezopotámiai anyagi kultúrában számos olyan mágikus erővel bíró tárgyat ismerünk, amelyeken Pazuzu démon felbukkan. Ilyenek a fent említett Pazuzu-fejet ábrázoló függők, a reliefes kiképzésű plakettek és kisszobrok, továbbá az ékszerek, fibulák, pecséthengerek és pecsétlők. Az előbbieket (főként függők, kisszobrok és plakettek) tulajdonosuk a lakóhelyükön, házukban őrizték egy meghatározott helyen, például az ágyuknál. Az utóbbiak, amelyek főként kistárgyak, a hordozójuk viseletéhez tartoztak. Ezek tehát nemcsak adminisztratív (pecsétlők és pecséthengerek) vagy funkcionális és díszítő jelleggel bírtak (például fibulák és ékszerek), hanem amulettek voltak.²¹

A Pazuzu-alakok megjelenése kapcsán fontos megemlíteni, hogy első előfordulásuk a 8. század második felére, talán csupán a század harmadik harmadára tehető. Ezt követően azonban a mezopotámiai démonvilág leggyakoribb alakjává válik. A fent említett sokszínű előfordulással ellentétben rejtély számunkra, hogy a démon miért ennyire kevésbé ismert a korabeli pecséthengerek és pecsétlők ábrázolásairól, miközben az istenvilágnak más lényei hozzá képest nagy számban jelennek meg a gliptika képi világában. Mindez részben magyarázható Pazuzu viszonylag kései feltűnésével, hiszen a 8. század közepére az istenek, keveréklények és démonok világának repertoárja már ismert volt a gliptikában.²² A pecsétek képi világában a főbb témák és jelenetek ekkor már kialakultak, s Pazuzu ismereteink szerint nem kapcsolódik közülük egyik lényhez vagy

jelenethez sem, helyette – mint azt látni fogjuk – a reliefes plaketteken azonosítható Lamaštu, illetve Ugallu és Lulal alakja mellett bukkan fel.²³ A pecsétlők ábrázolásai esetében gyakori az alakok önálló ábrázolása, kontextus vagy narratíva nélküli megjelenítése, azaz Pazuzu is helyet kaphatott volna ilyen módon ezeken a pecsétábrázolásokon, ám a démon ezeken is csak igen kis számban fordul elő. Ugyanakkor Pazuzu megjelenítésének igénye a pecséthengerek és pecsétlők esetében mindenképpen igazolható, hiszen azok fogantyúját több esetben a démon fejét utánozva alakították ki,²⁴ s ismerünk olyan példát is, amely esetében a démon alakja képezi a pecsétlőt,²⁵ továbbá Pazuzu-fejet ábrázoló kistárgyak pecsételése céljából is készültek. Ezeknek a pecsételésre is alkalmas amuletteknek a nyersanyaga különféle kőzet, bronz, terrakotta és fajansz²⁶ egyaránt lehetett.

Pazuzu jelenlétét hűen mutatja, hogy N. P. Heeßel a fent említett Pazuzu alakjáról írt 2002-es monográfiájában, amely a teljesség igényével mutatja be a démonra vonatkozó képi és tárgyi forrásokat, összesen 164 darab tárgy esetén említi a démon jelenlétét,²⁷ s közülük csupán egy pecsétábrázolás (6. kép) ismert. Jelen ismereteink szerint Pazuzu további két pecséthenger (7. és 13. kép) és két pecsétlő (8–9. kép) ábrázolásán jelenik meg, amelyek az alábbiakban kerülnek bemutatásra.

Pazuzu-fejek szerepelnek két pecséthenger ábrázolásán. Közülük az egyik a Musée du Louvre gyűjteményében őrzött, rituális jelenetet ábrázoló darab (6. kép),²⁸ amelyen a szárnyas napkoronggal megjelenített stilizált fa két oldalán feltűnő szárnyas génuszok mögött, egy keselyű fölött látható a Pazuzu-fej. A másik pecséthenger (7. kép),²⁹ amelyet a The Walters Art Museum gyűjteménye őriz, küzdelemjelenetet ábrázol, amelyen a szárnyas hős és az előtte ágaskodó griff között, a képmező alsó részén tűnik fel egy Pazuzu-fej. A démonon kívül további térkitöltő motívumként jelenik meg fent a nyolcágú csillag, a holdsarló és a szárnyas napkorong, a hős előtt egy rombusz, mögötte egy hal és egy madár, továbbá a két griff mögött az ún. pálca és gömb szimbólum. A két Pazuzu-fej biztosan a jelenetek többi szereplőjével egy időben készült, azonban nem kötődnek sem a jeleneteket képező alakokhoz, sem a térkitöltő motívumokhoz; s helyettük inkább a pecséthenger hordozójának megrendelésére készülhettek. Mindkét fej profilált ábrázolású, közülük a párizsi darabon a gazellaszarv, a kidülledő szem, a hullószerű nyak

7. kép. Küzdelemjelenetet ábrázoló újbabilóni pecséthenger (WAG 42.722, magassága: 25,9 mm, átmérője: 13 mm), annak modern lenyomata, valamint a Pazuzu-fejet ábrázoló részleteik

egyértelműen azonosítható, míg a Baltimore-i tárgyon a homlok kap hangsúlyos szerepet. Ugyanakkor mindkettőt meghatározza jellegzetes koponyaformája, kitátott szája az ajak alatt lecsüngő szakállal és a nyak hangsúlyos alsó határa. Ezek egyértelmű rokonságot mutatnak a munkánkban vizsgált Pazuzu-fejekkel (1. és 3. kép).

Pazuzu egész alakos ábrázolása jelenik meg két pecsétlő képmezőjén, amelyek egyedüli alakját képezik további motívumokkal kiegészítve. Közülük a British Museumban őrzött tárgyon a démon felett egy nyolcágú csillag és egy holdsarló jelenik meg, az előtte lévő vésetek viszont a képmező sérülése miatt azonosíthatatlanok (8. kép).³⁰ A másikon, amelyet a Bible Lands Museum Jerusalem gyűjteménye őriz (9. kép),³¹ a démon felett egy holdsarló, előtte az alsó képmezőben egy ankh-szimbólum (vagy gömbben végződő standard) jelenik meg.

A két pecsétlőn Pazuzu álló alakjának karjai átlósan helyezkednek el: a jobbjukat felemelik a fejük fölé (ún. lesújtó

helyzet), míg a balt maguk elé nyújtják lefelé. A két alak testhelyezete és annak kialakítása közös mintára vezethető vissza, azonban a részletek tekintetében különbségek is megfigyelhetők. Főbb jellegzetességeik a kidülledő szem, valamint az álkapocs hosszában futó szakáll. A londoni gazellaszarvakkal ábrázolt. Mindkettő nemi potenciálját ithyphallikus ábrázolás hangsúlyozza. Felsőtestük és karjaik emberiek, a londoninak kinyitott mancsai vannak, amelyeket a néző felé fordít (a jeruzsálemi alakon ezek nincsenek megformálva). Farkuk felfelé kunkorodó skorpiófarkok. A szárnyaikon kívül madárszerűek combjaik, lábaik és karmaik is (ez utóbbiak kiképzése a ragadozó madarakét másolja). Továbbá a londoni darabon a sűrű keresztvonalkázás a combon a tollazatot jeleníti meg, míg a felsőtest részletei az izomzatot és a bordákat.

Hasonlóan a fenti Pazuzu-fejekhez, a két pecsétlőn ábrázolt Pazuzu-alakok esetében érdemes megvizsgálni, hogy milyen jellegzetességekkel rendelkeznek, illetve milyen minták alap-

ján készítették el őket. Stilisztika és a készítési technológia szempontjából a londoni a Kr. e. 8. század második felére keltezhető, tehát a rajta szereplő Pazuzu a legkorábbi ábrázolások közül való. Itt érdemes tehát vizsgálni, hogy ezen „új” alak esetében a pecsétfaragó mesteremberek a gliptika képi világából ismert alakok mely részletei közül kölcsönöznek, milyen mintával és technológiával alkotják meg a démon egyes részleteit. Felmerül a kérdés, hogy a készítő műhelyek milyen médiumról másolják a demont, vagyis a korabeli Pazuzu-ábrázolásokat hordozó más tárgytipusok közül melyiket veszik figyelembe, hiszen ahogy fent említettük, a megjelenő demont ebben az időszakban szokatlanul sok tárgytipuson ábrázolják.

A londoni pecsétlőn szereplő Pazuzu-alakot az alkalmazott technológiák és részletek kialakítása szempontjából érdemes egybevetni a már évszázados ikonográfiai hagyománnyal rendelkező alakok közül a skorpióemberrel,³² amelynek legrészletesebb újasszír verzióját a Kalhu városából ismert II. Aššur-nāšir-apli-kori relief jelenti számunkra. A reliefen a skorpióembert két szárnypárral ábrázolták (10. kép 1).³³ A keveréklény leggyakrabban Šamaš kíséretéhez tartozott, kultikus (10. kép 2³⁴ és 3³⁵) és rituális, illetve antitetikus küzdelemjeleneteken (10. kép 4)³⁶ fordul elő. A londoni darabon, illetve a választott pecsétlőn

8. kép. Újasszír pecsétlő (BM 115521 – 1879-11-20,171) Pazuzu ábrázolásával és a pecsétlő modern lenyomatának rajza

9. kép. Újasszír vagy újbabilóni pecsétlő (BLMJ 2151 – BLMJ Seal 1060) Pazuzu ábrázolásával és a pecsétlő modern lenyomata

rek ábrázolásain (10. kép 2–4) nem csupán a test sziluettje, az arányok mutatnak hasonlóságot, hanem a humanoid felsőtest, illetve az alsótest egésze, a phallos, a skorpiófarok, továbbá a madarat utánzó azonos kiképzésű comb és a ragadozó madárláb. Egyes verziókon a szárny is megjelenik, illetve a részletgazdag ábrázolásokon a tollat jelölő mintázat is a combon (10. kép 1 és 4). Bár mindkettő isteni lényegű, Pazuzuval ellentétben a skorpióember(ek) istenek kíséretéhez, a templomi világhoz tartoztak, rituálék elvégzéséért felelnek, kulturhérosok, akik ennek megfelelően szarvkoronát viseltek, övet hord(hat)tak (10. kép 1 és 3), és emberi kézzel ábrázolják őket.

A londoni alakot érdemes a pecsétlőknél lényegesen nagyobb Pazuzu-kisszobrok és relieves kiképzésű plakettek áb-

rázolásával is egybevetni, amelyeken a lesújtó testhelyzet és egyes attributív részletek azonosíthatók. Közülük a Tall Šēḫ Ḥamad lelőhelyéről ismert bronz kisszobor (11. kép 1)³⁷ és egy Nimrud lelőhelyéről (ókori Kalhu városa) származó Lamaštu-plakett (11. kép 2)³⁸ elsődleges fontosságú, hiszen ezek részletgazdagság tekintetében a legmagasabb színvonalú darabok közé sorolhatók. A bronz kisszobor a lépő testhelyzetet, a szárnyak elhelyezkedését és a támadásra kinyitott mancsokat mutatja,³⁹ továbbá a szarv és szakáll itt frontális irányból is tanulmányozható éppúgy, mint a humanoid felsőtest anatómiai részletei. A plakett relieves ábrázolásán megjelenő finomabb részletek Pazuzunak az állatok világából kölcsönzött elemek felhasználásával kialakított tulajdonságait segítenek megérteni, így a skorpiófarok kialakítását, a tollazatot a combon, a ragadozó madárlábakat, továbbá a kígyófejben végződő phallost, amelyek a pecsétábrázoláson gömbfúróval vagy vágókoronggal megjelenő részletek csupán.

Pazuzu a relieves plakettek közül túlnyomórészt két témához kapcsolódik, amelyek a démon cselekedeteit ábrázoló képi ábrázolások legfontosabb narratíváit jelentik számunkra. Az egyik az ún. Lamaštu-plakettek csoportja (11. kép 2),⁴⁰ amelyen Pazuzu Lamaštuval száll szembe és elűzi azt, a másik csoport pedig, melyen a központi alakot Pazuzu képezi, vele együtt jeleníti meg a nálánál kisebb méretben ábrázolt Lulal és Ugallu alakját (ezekhez lásd bővebben Roboz Erika tanulmányát ugyanebben a számban). Az egyik ilyen plakettnek (12. kép),⁴¹ amely Assurból került elő, bár a felső része letörött, a rajta lévő Pazuzu ábrázolása a legközelebbi párhuzamát jelenti a londoni alaknak nemcsak a sziluett, az arányok, de a részletek kiképzése szempontjából is: a mancs elhelyezkedése, a felsőtest bordái, a tollazat sematikus kiképzése a combon. Lehetséges, hogy az assziri plakettet készítő műhely egy hasonló terméke volt a londoni pecsétlő készítő műhely mintája.

(1)

(2)

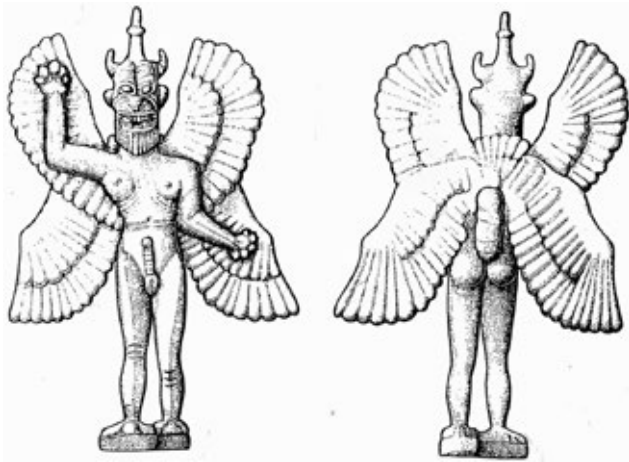

(3)

(4)

10. kép. Skorpiömbek: (1) II. Aššur-nāšir-apli kori (Kr. e. 883–859) reliefen (fénykép Green 1985, pl. VIII nyomán), (2) és (3) újasszír (Kr. e. 9. század legvége – 8. század első fele) és (4) asszíro-babilóni (Kr. e. 8. század második fele) pecsétlők ábrázolásainak részletein

(1)

(2)

11. kép. (1) bronz kisszobor Tall Šēḫ Hamad lelőhelyéről (fénykép Heeßel 2002, Pl. 180 nyomán)
és (2) Lamaštu-plakett Nimrud lelőhelyéről (fénykép Mallowan 1966, 116, no. 60 nyomán)

Ezen assuri amulett pedig kompozíciója miatt elvezet bennünket az utolsó gliptikából ismert Pazuzu-ábrázolásunkhoz, egy újbabilóni pecséthengerhez (13. kép),⁴² amelyen két jelenet látható. A küzdelemjelenet egy sarlós kardot kezében tartó héróست és egy menekülni próbáló, ágaskodó bikát ábrázol; kettejük között egy kis méretű strucc látható, amely közvetlenül nem tartozik a küzdelemhez.⁴³ A mágikus jelenet Pazuzut ábrázolja egy nyolcágú csillag és holdsarló alatt, előtte pedig Lulal (anthropomorf isten)⁴⁴ és Ugallu (oroszlánfejű démon)⁴⁵ állnak. Számos újasszír és újbabilóni küzdelemjelenetet ismerünk, amelyen az említett két alak szerepel ugyanebben a helyzetben,⁴⁶ azonban a mágikus jelenet a választott isteni és démoni lényekkel jelenti a pecséthenger elsődleges fontosságát. A mágikus jelenet három alakja egyaránt a küzdelem felé fordul, de azokkal nincs kapcsolatuk, s annak két alakjánál

Pazuzu kisebb, nála pedig Lulal és Ugallu (amelyek alig 8 mm magasságúak) még kisebbek.⁴⁷ Lulal és Ugallu együttesen néhány pecsétlőn szerepel,⁴⁸ s a darabunkon kívül csupán egy közös előfordulásuk ismert a pecséthengerek korpuszában.⁴⁹

A három alak együttes előfordulására az említett assuri Pazuzu-plakett (12. kép) és egy Babilónból ismert Pazuzu-plakett jelent elsődleges párhuzamot (14. kép⁵⁰).⁵¹ Pazuzu mindkettőn nagyobb, mint Lulal és Ugallu. Az előbbin, bár Lulal és Ugallu a hátsó oldalán helyezkedik el az amulettnek, a három alak egyaránt jobbra néz, az utóbbin is jobbra néznek, de egyaránt a képmező központi regiszterét foglalják el, s a középső Pazuzu-alak előtt (Lulal), illetve mögött (Ugallu) foglalnak helyet. Nemcsak a három alak ábrázolása köti össze ezeket az amuletteket, hanem az is, hogy a Standard A ráolvasás

12. kép. Feliratos Pazuzu-plakett (Ass 4850) Assurból – VA 5163 (Vorderasiatisches Museum; zöldes kő, magassága: 68 mm, szélessége: 71 mm, vastagsága: 14 mm) (fénykép Heeßel 2002, Pl. 194 nyomán)

13. kép. Küzdelem- és mágikus jelenetet ábrázoló újbabilóni pecséthenger (YBC 12601, világoskék kalcedon, magassága: 26,2 mm, átmérője: 12,9 mm [konvex peremekkel]), annak modern lenyomata, valamint a mágikus jelenet figurái

szerepel rajtuk. Itt térünk vissza az ún. Pazuzu Standard A és B ráolvasásokhoz. A Standard A ráolvasásban Pazuzu maga említi erejét és potenciálját, valamint azt, ahogyan a szelek felett győzedelmeskedik. A Standard B ráolvasás elsődlegesen róla szól, de nemcsak az epithetonjait, a természeti elemek feletti dominanciáját, hanem a fejfájdalmakat kiváltó hatásokkal/démonokkal szembeni erejét is megidézi a szöveg. Azért, hogy ezek a beteg házába ne lépjenek, őt szólítja a fő istenek és azok hitvese, valamint az Ég és az Alvilág által. A Standard B ráolvasás ennek megfelelően az ártó szeleket tartja távol Pazuzu oltalmának kérésével. Az itt vizsgált amulett (14. kép), illetve a yale-i pecséthenger (13. kép) alapján a három alak esetében egy az írott forrásokban eddig nem szereplő kapcsolat feltételezhető. Lulal és Ugallu alakjánál jóval nagyobb méretű és elhelyezésénél fogva központi szerepet betöltő Pazuzu jelenik

meg ezeken. A három alak orientációja megegyezik, amely azonos szerepkörüket támasztja alá. Lehetséges az, hogy a yale-i pecséthenger faragói egy Pazuzu-plakettet másoltak, azonban az alakokat új sorrendben jelenítették meg, és a fent említett két pecsétlőhöz (8–9. kép) hasonlóan (a plaketteltől eltérően) asztrális szimbólumokat (a holdsarlót és a nyolcágú csillagot) ábrázolták Pazuzu felett. Bár a yale-i pecséten lévő két jelenet közötti kapcsolat kérdéses marad számunkra,⁵² e példa rámutat arra, hogy az újbabilóni pecsétfaragók hogyan bővítik démoni és isteni lényekkel repertoárjukat, hogyan készítenek új kompozíciókat alakok kölcsönzésével és jelenetek kombinálásával. A tárgy pedig a három isteni és démoni alak (Pazuzu, Lugal és Ugallu) jelenléte révén alkalmassá vált arra, hogy hordozója amulettként őrizze, védelmezze őt az ártó hatásoktól.

14. kép. Feliratos Pazuzu-plakett (Bab. 33638) Babilónból – AN 1998.19 (Ashmolean Museum of Art and Archaeology; sárgás alabástrom, magassága: 48 mm, szélessége: 48 mm, vastagsága: 12 mm) (fénykép Heeßel 2002, 195 (Pl.) nyomán)

Jegyzetek

- 1 A tanulmány első része rövidített változata a *Revue d'Assyriologie et d'Archeologie Orientale* szakfolyóiratban megjelent munkámnak (Niederreiter 2017), a második része pedig a XIV. Magyar Ókortudományi Konferencián (Pécs, 2022. május) elhangzott előadásom eredményeit mutatja be. Az 1–2. kép a Département des Monnaies, médailles et antiques (Bibliothèque nationale de France), a 3., 4.2., 5–6. kép a Musée du Louvre, a 7. kép a The Walters Art Museum, a 8., 10.3–4. kép a British Museum, a 9. kép a Bible Lands Museum Jerusalem, a 10.2. kép a Museo Archeologico Nazionale di Firenze, a 13. kép pedig a Yale Babylonian Collection kutatóosztályán tanulmányozott tárgyról készült fényképeimet és illusztrációimat tartalmazza. Jelen munka az MTA–ELTE Lendület Újasszír és Újbabiloni Pecséthengerek és Istenvilág című kutatási program keretében készült el.
- 2 A líra formájú szarvak kiképzése kapcsán érdemes megemlíteni a korabeli Dūr-Šarrukīnban talált, gazellafejben végződő bronz díszítőelemet (N 8259), amely vélhetően egy kultikus szekér tartozéka volt (Place 1867–1870, Pl. 73: 8; Pottier 1924, 137, no. 155: Nap 3095).
- 3 Pottier 1924, 113–114, no. 102.
- 4 Scheil 1894, 33–35; Frank 1910, 29–30: Kopf III és Pl. I: 3; Pottier 1924, 113–114, no. 102; Frank 1941, 1. jegyzet a 16. és 1. jegyzet a 22. oldalon, és Pl. III: 3; Borger 1987, 16, no. 1 és 19–21; Heeßel 2002, 106–107; Pazuzu Kopf 106, 153, no. 106 és Pl. 230. A teljes szakirodalmi listákhoz lásd Niederreiter 2017, 122, 42. jegyzet és 128, 83. jegyzet.
- 5 Ismail 1974, 121 és 124–130, figs. 1–5; Rachid [bevezetés] 1977, no. 109; Heeßel 2002, 105; Pazuzu-Kopf 94, 149, no. 94 és Pls. 226–227.
- 6 A hüllők bőrmintázatát utánzó részlet egy újbabilóni, bronzból készült sárkánykígyó (*mušhuššu*) nyakán is megjelenik (AO 4106). A tárgyat (Heuzey 1907, 103–104 és Pl. IV; André-Salvini 2008, 215, no. 160) vélhetően a csőszzerűen kialakított nyaknál illeszthették egy nyél, talán pálca vagy standard végére.
- 7 Foster 2005, 977: d (a szöveg partitúrájához lásd Borger 1987, 24–27).
- 8 A Pazuzu Standard B ráolvasás hiányzó záró részéhez egy uruki tábla (Weiher 1983 = SpTU II, 247, no. 9) tartalmaz teljes verziót, továbbá I. Foster 2005, 977: d és Heeßel 2011, 365.
- 9 Scheil 1894, 32–37.
- 10 Borger 1987, 15–32.
- 11 Borger 1987; Heeßel 2002, 55–60.
- 12 Layard 1849, 21 és Pl. 95: 3–4; Lenormant 1874, 48; Scheil 1894, 35; Heeßel 2002, 103–104; Pazuzu-Kopf 91, 148, no. 91 és Pl. 225.
- 13 Lenormant 1874, 48; Scheil 1894, 35; Heeßel 2002, 106; Pazuzu-Kopf 99, 151–152 no. 99 és Pl. 228.
- 14 Lásd a 4. jegyzetet.
- 15 Schileico 1914, 57–59; Heeßel 2002, 108; Pazuzu-Kopf 109, 154, no. 109 és Pls. 231–232; Niederreiter 2017, 128, 84. jegyzet.
- 16 Klengel-Brandt 1970, 38–39 no. 10 és Pl. 4: 8–9; Lambert 1970, 46–47, fig. 6; Heeßel 2002, 110; Pazuzu-Kopf 126, 159, no. 126 és Pl. 236.
- 17 A lelet pontos lokalizálásához lásd Klengel-Brandt 1970, 38.
- 18 A két sor bővebb értelmezéséhez, továbbá az arámi nota accusativi hatásához az akkád nyelvben bővebben lásd Niederreiter 2017, 116–117; újabban DeGrado–Richey 2019, 21.
- 19 Borger 1987, 20; Niederreiter 2017, 122–124.
- 20 E két sor közeli párhuzamai a Pazuzu Standard A ráolvasás egy-egy sorában szerepelnek (Borger 1987, 18: 17. sor és 23: 73 és talán 75. sor; Niederreiter 2017, 125, 60. jegyzet).
- 21 A pecsételők és pecséthengerek amulettként történő használatához lásd például Salje 1997.
- 22 Pazuzu alakjának kései feltűnéséhez lásd Wiggermann 2004, 372–373 § 1 és 379–380 § 6; Wiggermann 2007, 125–127; Gabbay 2010, 68; Heeßel 2011, 358–360.
- 23 Lamaštu és Pazuzu kapcsolatához magyarul lásd Bácskay 2017, 196.
- 24 Például egy bronzból készült pecséthenger, amelynek a fogantyúja Pazuzu-fejben végződik (Heeßel 2002, 131, no. 36 és Pl. 213), amíg két Pazuzu-fej alkotja a fogantyúját egy bronzpecsétlőnek Szúza lelőhelyéről (Heeßel 2002, 130, no. 33 és Pl. 212).
- 25 A Szultántepe lelőhelyéről ismert, Pazuzu-démont formázó pecsétlő töredékes ábrázolásán talán Lamaštu jelenik meg (Heeßel 2002, 115, no. 1 és Pl. 180).
- 26 Márquez Rowe 2009.
- 27 A Pazuzu-démon képi és tárgyi forrásaihoz, beleértve a lelőhelyről származó és lelőhely nélküli tárgyakat, illetve modern utánzataikat, lásd Heeßel 2002, 115–169, nos. 1–164. További példákhoz lásd Heeßel 2011, 359–360, 7–9. jegyzet. A Pazuzu alakját ábrázoló amulettekhez magyarul lásd Bácskay 2003, 19 és Bácskay 2006, 57 és 59.
- 28 AO 1894 (a Musée du Louvre 1899-ben szerezte): Delaporte 1923, 168, no. A. 701 és Pl. 89: 9; Heeßel 2002, 169, no. 164 és Pl. 244; Wiggermann 2004, 377, fig. 5.
- 29 WAG 42.722 (a The Walters Art Museum gyűjteményébe 1941-ben került tárgy először Joseph Brummer aukciójában bukkan fel 1931-ben): <https://art.thewalters.org/detail/16620/cylinder-seal-with-winged-deity-with-mythical-bird/> (letöltés dátuma: 2019. szeptember 20.).
- 30 BM 115521 – 1879–11–20, 171 (British Museum; 1879-ben Greville John Chester tiszteletes vásárolta meg Bejrútban; halványkék kalcedon, boltozatos formájú pecsétlő [magassága: 18,9 mm] oktagonális peremű, kissé konvex képmezővel, amelynek magassága: 25,3 mm és szélessége: 13,8 mm): Budge 1922, 167, no. 39; Collins 2007, 40–41; Niederreiter 2017, 128–129, fig. 6.
- 31 BLMJ 2151 – BLMJ Seal 1060 (Bible Lands Museum Jerusalem; karneol, piramidális formájú pecsétlő [magassága: 26,5 mm] oktagonális peremű, kissé konvex képmezővel, amelynek magassága: 19,5 mm és szélessége: 11,0 mm): Gabbay 2001, 151–152, no. 13 és fig. 5; Westenholz 2004, 92, no. 47.
- 32 A skorpióember és Pazuzu közös ikonográfiai sajátosságaihoz lásd Green 1985.
- 33 Relief (AO 19850, Musée du Louvre; magassága: 218 cm, szélessége: 83 cm): Green 1985, 80 és Pl. VIII.
- 34 A teljes pecséthenger (14385, Museo Archeologico Nazionale di Firenze; magassága: 31,9 mm, átmérője: 15,4 mm) ábrázolásához lásd Niederreiter 2015, 144, no. 10.
- 35 A teljes pecséthenger (BM WA 89364 – 1846–05–23, 327, British Museum; magassága: 35,5 mm, átmérője: 17,0 mm) ábrázolásához lásd Collon 2001, 143, no. 278 és Pl. XXIII.
- 36 A teljes pecséthenger (BM WA 129553 – 1945–10–13, 97, British Museum; magassága: 31 mm, átmérője: 14,5 mm) ábrázolásához lásd Collon 2001, 179, no. 354 és Pl. XXX.
- 37 SH 89/9179/25 (Heeßel 2002, 115–116, no. 2 és Pl. 180).
- 38 ND 484 (Heeßel 2002, 123–124, no. 21 és Pl. 200).
- 39 A démon oroszlánszerű mancsait szintén ábrázolja egy vélhetően Ninivéből származó bronz Pazuzu-kisszobor (Heeßel 2002, 117, no. 6 és Pl. 185) és egy Babilónból származó alabástrom Lamaštu-plakett (14. kép).
- 40 A Lamaštu-plakettekhez lásd Bácskay 2017, 197–200 és Bácskay 2018, 209–211.
- 41 Heeßel 2002, 120–121, no. 14 és Pl. 194.

- 42 YBC 12601 (Yale Babylonian Collection): Buchanan 1960, 34, no. 116; Niederreiter 2019, 236, no. 58.
- 43 A struccok ábrázolásairól az ókori mezopotámiai művészetben lásd Collon 1998.
- 44 Lambert 1988, 163–164.
- 45 Green 1986; Green 1994, 251: § 3.6; Wiggermann 1994, 251: § 7.6.
- 46 Például Delaporte 1910, 183–184, no. 328 és Pl. XXII; Gordon 1939, 28, no. 87 és Pl. XI.
- 47 Az Aššur-bān-apli-kori palotadomborművek ábrázolásaihoz lásd Barnett 1976, Pls. IV, XXI és XXXI.
- 48 Például von der Osten 1934, 72, no. 527 és Pl. XXXII (nyolcágú csillag és holdsarló szerepel Lulal és Ugallu felett); Gordon 1939, 33, no. 119 és Pl. XIV); Lulal és Ugallu a pecsétlő egyik oldalán szerepel: Delaporte 1923, 168, no. A.705 és Pl. 91: 18d, míg Lulal és Ugallu az ellentétes oldalain szerepel a pecsétlőnek, amely hős és oroszlán-griff küzdelmét ábrázolja: von der Osten 1936, 19–20, no. 139 és Pl. XII.
- 49 Az újelámi pecséthengerhez lásd Porada 1981, 232, no. 1227 (Roboz 2022, 63, 22. kép).
- 50 Heeßel 2002, 121, no. 15 és Pl. 195 (Roboz 2022, XXX, 8. kép).
- 51 Ezekon kívül érdemes megemlíteni a Pazuzu-fejet formáló pecsétlőket, amelyek képmezőjén feltűnik Lulal és Ugallu (Márquez Rowe 2009, 152, no. 1, fig. 1 és 153–155, nos. 3–4, figs. 3–4), jelezve a három alak közötti kapcsolatot.
- 52 Lulal és Ugallu előfordulásához a pecsétlőkön és skaraboidokon, illetve egy küzdelemjelenetet is ábrázoló példához lásd a 48. jegyzetet.

Bibliográfia

- André-Salvini, B. 2008. „Tête de dragon-mushhussu du dieu Marduk, ayant décoré un élément de mobilier ou un sceptre”: B. André-Salvini (szerk.): *Babylone: à Babylone, d’hier et d’aujourd’hui*. Paris, 215, no. 160.
- Bácskay A. 2003. „Orvoslás az ókori Mezopotámiában”: *Ókor* 2/2–3, 19–26.
- Bácskay A. 2006. „Jóslási és bajelhárító rítusok az ókori Mezopotámiában”: *Ókor* 5/3–4, 55–62.
- Bácskay A. 2017. „Lamaštu-ráolvasások és -amulettek az ókori Mezopotámiában”: *Világtörténet* 2017/2, 193–214.
- Bácskay A. 2018. *Orvoslás az ókori Mezopotámiában. A mezopotámiai gyógyító rítusok elmélete és gyakorlata*. (Ókor – Történet – Írás 5.) Pécs–Budapest.
- Barnett, R.D. 1976. *Sculptures from the North Palace of Ashurbanipal at Nineveh (668–627 B.C.)*. London.
- Borger, R. 1987. „Pazuzu”: F. Rochberg-Halton (szerk.): *Language, Literature, and History. Philological and Historical Studies Presented to Erica Reiner*. (American Oriental Studies 67.) New Haven, Connecticut, 15–32.
- Buchanan, B. 1960. „The Cylinder Seals of the Yale Babylonian Collection”: *Yale University Library Gazette* 35/1, 23–34.
- Budge, E. A. W. 1922. *A Guide to the Babylonian and Assyrian Antiquities*. (Third edition – revised and enlarged.) London.
- Collins, P. 2007. „Spirit King”: *British Museum Magazine* 59, 40–41.
- Collon, D. 1998. „First Catch Your Ostrich”: R. Bouchard – J. E. Curtis – E. Haerinck (szerk.): *Neo-Assyrian, Median, Achaemenian and Other Studies in Honor of David Stronach, vol. 1*. (Iranica Antiqua 33.) Gent, 25–42.
- Collon, D. 2001. *Catalogue of the Western Asiatic Cylinder Seals in the British Museum. Cylinder Seals V. Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Periods*. London.
- DeGrado, J. – Richey, M. 2019. „The Aramaic Inscription of the Ashmolean Museum Pazuzu Statuette and Ancient Middle Eastern Magic”: *Semitica et Classica* 12, 17–64.
- Delaporte, L. 1910. *Catalogue des cylindres orientaux et des cachets assyro-babyloniens, perses et syro-cappadociens de la Bibliothèque Nationale*. Paris.
- Delaporte, L. 1923. *Musée du Louvre. Catalogue des cylindres, cachets et pierres gravées de style oriental*. Vol. II: *Acquisitions*. Paris.
- Foster, B.R. 2005. *Before the Muses. An Anthology of Akkadian Literature*. (3rd edition, first published in 1993.) Bethesda, MD.
- Frank, C. 1910. „Köpfe babylonischer Dämonen”: *Revue d’Assyriologie et d’Archéologie Orientale* 7, 21–32.
- Frank, C. 1941. „Lamaštu, Pazuzu und andere Dämonen. Ein Beitrag zur babylonisch-assyrischen Dämonologie”: *Mitteilungen der Altorientalischen Gesellschaft* 14/2, 1–44.
- Gabbay, U. 2001. „A Collection of Pazuzu Objects in Jerusalem”: *Revue d’Assyriologie et d’Archéologie Orientale* 95, 149–154.
- Gabbay, U. 2010. „The King of the Demons. Pazuzu, Bagdana and Ašmedai”: W. Horowitz – U. Gabbay – F. Vukosavović (szerk.): *A Woman of Valor. Jerusalem Ancient Near Eastern Studies in Honor of Joan Goodnick Westenholz*. (Biblioteca del Proximo Oriente Antiguo 8.) Madrid, 57–72.
- Gordon, C. H. 1939. „Western Asiatic Seals in the Walters Art Gallery”: *Iraq* 6, 3–34.
- Green, A. 1985. „A Note on the ‘Scorpion-Man’ and Pazuzu”: *Iraq* 47, 75–79.
- Green, A. 1986. „The Lion-Demon in the Art of Mesopotamia and Neighbouring Regions”: *Baghdader Mitteilungen* 17, 141–254.
- Green, A. 1994. „Mischwesen. B. Archäologie”: D. O. Edzard et al. (szerk.): *Reallexikon der Assyriologie, Bd. 8/3–4*. Berlin – New York, 246–264.
- Heeßel, N. P. 2002. *Pazuzu. Archäologische und philologische Studien zu einem altorientalischen Dämon*. (Ancient Magic and Divination 4.) Leiden–Boston–Köln.
- Heeßel, N. P. 2011. „Evil against Evil. The Demon Pazuzu”: *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 77, 357–368.
- Heuzey, L. 1907. „Les deux dragons sacrés de Babylone et leur prototype chaldéen”: *Revue d’Assyriologie et d’Archéologie Orientale* 6, 95–104.
- Ismail, B.K. 1974. „Ein Pazuzu-Kopf aus Nineveh”: *Sumer* 30, 121–128.
- Klengel-Brandt, E. 1970. „Pazuzu-Köpfe aus Babylon”: *Forschungen und Berichte* 12, 37–40.
- Lambert, W. G. 1970. „Inscribed Pazuzu Heads from Babylon”: *Forschungen und Berichte* 12, 41–47.
- Lambert, W. G. 1988. „Lulal/Lātarāk”: D. O. Edzard et al. (szerk.): *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie, Bd. 7/3–4*, Berlin – New York, 163–164.
- Layard, A. H. 1849. *The Monuments of Nineveh: From Drawings Made on the Spot*. London.
- Lenormant, F. 1874. *La magie chez les Chaldéens et les origines accadiennes*. (Les sciences occultes en Asie.) Paris.
- Mallowan, M. E. L. 1966. *Nimrud and Its Remains*. London.
- Márquez Rowe, I. 2009. „Ceramics Stamp-Seal Amulets in the Shape of the Head of Pazuzu”: *Iraq* 71, 151–159.

- Niederreiter, Z. 2015. „Cylinder Seals of Eleven Eunuchs (*ša rēši* Officials). A Study on Glyptics Dated to the Reign of Adad-nērārī III”: *State Archives of Assyria Bulletin* 21, 117–156.
- Niederreiter, Z. 2017. „Two Pazuzu-Head Amulets Inscribed with the Standard B Incantation”: *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale* 111, 109–132.
- Niederreiter, Z. 2019. „Cylinder Seal Showing Pazuzu, Lulal, and Ugallu”: A. W. Lassen – E. Frahm – K. Wagensonner (szerk.): *Ancient Mesopotamia Speaks. Highlights of the Yale Babylonian Collection*. New Haven – London, 236, no. 58.
- Place, V. 1867–1870. *Ninive et l'Assyrie, avec des essais de restauration par Félix Thomas, vol. III*. Paris.
- Porada, E. 1981. „Stamp and Cylinder Seals of the Ancient Near East”: G. Markoe – P. R. S. Moorey (szerk.): *Ancient Bronzes, Ceramics and Seals. The Nasli M. Heeramanek Collection of Ancient Near Eastern, Central Asiatic, and European Art. Gift of The Ahmanson Foundation. Los Angeles County Museum*. Los Angeles, 187–234.
- Pottier, E. 1924. *Catalogue des antiquités assyriennes – Musée National du Louvre*. Paris.
- Rachid, S. A. 1977. *Le signe en Mésopotamie (Arles – Salles Romaines du Cloître Saint-Trophime. 23 juillet – 23 octobre 1977)*. (Catalogue de l'exposition, introduction.) Marseille.
- Salje, B. 1997. „Magischer Gebrauch von altorientalischen Siegeln”: R. Gyselen et al. (szerk.): *Sceaux d'orient et leur emploi*. (Res Orientalis 10.) Bures-sur-Yvette, 163–170.
- Scheil, V. 1894. „Notes d'épigraphie et d'archéologie assyriennes”: *Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptiennes et assyriennes* 16, 32–37.
- Schileico, W. G. 1914. „Tête d'un démon assyrien à l'Ermitage impérial de Saint-Pétersbourg”: *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale* 11, 57–59.
- von der Osten, H. H. 1934. *Ancient Oriental Seals in the Collection of Mr. Edward T. Newell*. (Oriental Institute Publications 22.) Chicago, IL.
- von der Osten, H. H. 1936. *Ancient Oriental Seals in the Collection of Mrs. Agnes Baldwin Brett*. (Oriental Institute Publications 37.) Chicago, IL.
- von Weiher, E. 1983. Spätbabylonische Texte aus Uruk, Bd. II. (Ausgrabungen der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka 10.) Berlin.
- Westenholz, J. G. 2004. „Stamp Seal with Pazuzu”: J. G. Westenholz (szerk.): *Dragons, Monsters and Fabulous Beasts*. Jerusalem, 92, no. 47.
- Wiggermann, F. A. M. 1994. „Mischwesen. A”: D. O. Edzard et al. (szerk.): *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Bd. 8/3–4, Berlin – New York, 222–246.
- Wiggermann, F. A. M. 2004. „Pazuzu”: D. O. Edzard et al. (szerk.): *Reallexikon der Assyriologie*, Bd. 10/5–6, Berlin – New York, 372–381.
- Wiggermann, F. A. M. 2007. „The Four Winds and the Origins of Pazuzu”: C. Wilcke et al. (szerk.): *Das geistige Erfassen der Welt im Alten Orient. Beiträge zu Sprache, Religion, Kultur und Gesellschaft*. Wiesbaden, 125–165.

Roboz Erika PhD (1984) ókortörténész, a Szépművészeti Múzeum munkatársa, továbbá a MTA–ELTE Lendület Újasszír és Újbabiloni Pecséthengerek és Istenvilág Kutatócsoport tagja. Fő kutatási területe az ókori közel-keleti kultúrák (főként Szíria-Palesztina, Anatólia, Mezopotámia) vallás- és művészettörténete, szűkebben véve az ókori művészettel szorosan összefonódó vallási ikonográfia, a képi ábrázolások fejlődésének és a motívumok adaptációjának vizsgálata.

Küzdelem a Láthatatlan ellen

Az oroszlándémon és a lesújtó isten páros ábrázolása Mezopotámiában

Roboz Erika

Liptay Éva (1966–2022) emlékére

A lesújtó pozícióban megjelenített oroszlándémon (*ugallu*) és a szakállas férfi istenség (Lulal) párban történő ábrázolásával a palotadomborművektől a szobrokon keresztül egészen a gliptikáig találkozhatunk Mezopotámia művészetében. Emellett a két figura külön ikonográfiai életúttal is rendelkezik. Az embertestű, oroszlánfejű, madárkarmokkal rendelkező démon (*ugallu*) ikonográfiája egészen az akkád korszakig (Kr. e. 3. évezred vége) nyúlik vissza. Az összefoglaló elnevezéssel illetett ún. lesújtó istentípus ábrázolásai több ókori keleti kultúra régészeti leletanyagában, így Anatóliában, Szíria-Palesztinában, Egyiptomban és Mezopotámiában különböző korszakokban is megtalálhatóak.¹ A típus egyik képviselője, a szarvkoronát, illetve mindössze egy rövid tunikát viselő, szakállas lesújtó istenség (Lulal) kifejezetten a Kr. e. 1. évezredi mezopotámiai művészet egyik jellegzetes alakjaként gyakran jelenik meg az oroszlándémon társaságában.

Mindkét figura ikonográfiájában egyértelműen az ún. lesújtás-motívum jelenti az elsődleges kapcsolódási pontot. A korszakban nagy népszerűségnek örvendő párosukat számtalan, főként mágikus funkcióval bíró tárgyon örökítették meg az újasszír és újbabilóni művészek (1. kép).² Jelen tanulmány célja egy olyan ikonográfiai tipológia felállítása, mely a képi ábrázolások különféle variációinak áttekintésén keresztül mutatja be e két figura ikonográfiai kapcsolatát. A jelenettípusok szisztematikus vizsgálata lehetséges választ igyekszik nyújtani a lesújtó páros ábrázolásait érintő két legfontosabb kérdésre: Az egy irányba forduló lesújtó alakok pontosan mi ellen küzdenek? Illetve az antitetikus kompozícióba rendezett, egymást fenyegető lények tényleg egymást akarják legyőzni?

Az oroszlándémon alakja és mágikus szerepe Mezopotámiában

Az oroszlándémon ikonográfiájával foglalkozó kutatások közül néhány olyan fontos alappublikáció említhető meg, amelyek régóta jól ismertek a tudomány számára, és elsődlegesen a figurát ábrázoló tárgyi anyag összegyűjtésére és értelmezésére fókuszálnak. Dessa Rittig 1977-es katalógusában a Kr. e. 13–6. század közé keltezett újasszír és újbabilóni mágikus szobrocskák osztályozását végezte el.³ Az oroszlándémon mágikus szerepének kapcsán egyértelműen egy újasszír vagy újbabilóni bronzszobrocskán (2. kép)⁴ lévő felirat értelmezése jelentett fordulópontot a korábbi vélekedésekhez képest, melyek addig egyértelműen az Alvilághoz kötötték, és Nergal istenséggel azonosították a lényt (*utukku*).⁵ A szobor felirata a Gonosz elleni küzdelemről tanúskodik, amely olyan illusztris frázisokkal utal a lény hatalmára, mint például a „Gonosz nyakának össze-

1. kép. A. H. Layard rajza a lesújtó párosról Sîn-ahhē-erība Délnyugati palotájából (OD IV 30) (Barnett–Bleibtreu–Turner 1998, 91–92, no. 362a és Pl. 266 nyomán)

zúzója” vagy „az ellenség bejutásának (belépésének) meggátolója”.⁶ A felirat új értelmezése fontos mérföldkönek tekinthető a démon identitásának meghatározásában, mely alapján egy bajelhárító, és ehhez kellő mágikus erővel, ezen keresztül pedig egy pozitív aspektussal rendelkező mágikus lény képe rajzolódik ki a gonosz *utukku*-démon helyett.

Anthony Green több tanulmányában különféle szempontok szerint foglalkozott az oroszlándémon ikonográfiájával és szerepkörének meghatározásával.⁷ Az oroszlándémon átfogó ikonográfiai vizsgálataként 1986-ban elkészítette az alakjához kapcsolódó, tárgyi anyag első katalógusát,⁸ mely alapvetően a mezopotámiai művészetre fókuszálva a kezdetektől az óperzsa korig tekinti át az oroszlándémon ábrázolásait, belefoglalva a hettita, újhettita, északnyugat-iráni példákat is.⁹

Frans Wiggermann 1992-es monográfiájában a védelmező lényekhez kapcsolódó rituális szövegek alapján, a korábban mitológiai alakként ismert oroszlán-embert fedő *ugallu* elnevezés új fordításával (vö. „Big Weather Beast”, „Big Day”) a lényt az oroszlánjegyekkel rendelkező, időhöz vagy időjáráshoz kapcsolható démonok egy szélesebb, nehezen körülhatárolható csoportjába sorolta.¹⁰ A mágikus gondolkodásban a napot reprezentáló idődémonként értelmezett *ugallu* („Big Day”) bajelhárító hatalma részben talán abból fakadhatott, hogy természetéből adódóan valamilyen formában a naphoz (napfényhez) kötődött, mely tulajdonsága hasonló hatalommal ruházta fel, mint amelyet a naphoz és a fényhez köthető legfontosabb védelmező istenségek (Šamaš, Šukūdu, Szíriusz, Nuska) is birtokoltak.¹¹ Az irodalmi szöveghagyomány alapján úgy tűnik, hogy a nyilván eredetileg mesterségesen képzett sumer jövevényszó (U₄.GAL) akkád nyelvű *ugallu* olvasata valamikor a középbabilóni kortól válhatott elterjedté, miután a mitológiai szövegek (mint például a Teremtés-eposz is) a lényt az őskáosz-Tiamat seregének egyik legyőzött tagjaként említik, aki így a győztes Marduk seregében tovább harcolva a kozmikus küzdelemben is részt vesz.¹²

A lesújtó oroszlándémon ikonográfiájának fejlődése Mezopotámiában és a környező régiók művészetében (Kr. e. 3–2. évezred)

A mezopotámiai oroszlándémon Green (1994) meghatározása szerint egy olyan keveréklény (német szakkifejezéssel: *Mischwesen*), aki alapvetően két lábon álló, emberi testű, oroszlánfejet viselő figura, mely madár-, emberi- és patásállat (szamár) testi jegyeit ötvözi magában, és lesújtó pozícióban jelenik meg.¹³ A figura ikonográfiájának evolúciós szakaszai alapvetően illeszkednek az Edith Porada által a mezopotámiai démoni figurák ábrázolásainak fejlődése kapcsán felállított, öt fontosabb fázist magába foglaló kronológiai sémába.¹⁴

Az oroszlándémon a Kr. e. 3. évezred végén már azonosítható az akkád gliptikában,¹⁵ melynek lesújtó pozícióban látható ábrázolása megelőzve a lesújtó emberi alakok megjelenését,¹⁶ különféle istenek, például a napisten vagy a viharisten társaságában látható.¹⁷ Fontos különbségként említhető meg, hogy az ún. akkád típus nem azonos a későbbiekben azonosítható óbabilóni típussal, ugyanis jobban dominálnak benne az oroszlánra és az emberre jellemző testi elemek, így inkább

2. kép. Lesújtó oroszlándémon újasszír vagy újbabilóni bronzszoborcája (BM 93078) © The Trustees of the British Museum

a későbbi, egyfajta sztenderdnek tekinthető óbabilóni típus előfutáraként értelmezhető (3. kép).¹⁸ Általános ikonográfiája szerint emberi testtel ábrázolják, rövid vagy hosszú tunikát vagy szoknyát visel, ugyanakkor szélesre tárt pofájú oroszlánfeje van. Oroszlánmanccsal vagy emberi végtagokkal rendelkező figura, melynél ekkor még hiányzik a későbbi óbabilóni alak két jellegzetes vonása: a felálló hegyes (szamár)fül és a hátsó lábakon megjelenő hangsúlyosabb madárjegyek. Ha meztelenül ábrázolják, soha nem látható a nemi jellegek ábrázolása, a lény nem itifallikus, így deklaráltan nincsen kapcsolata a termékenységgel. A lesújtás-motívum itt még nem tekinthető általánosnak az oroszlándémon ikonográfiájában, hiszen mindössze két pecsétengeren látható.¹⁹ A motívum alkalmazásában a mellső végtagok oroszlánjegyei, a mancsok elvesztésével mutatható ki változás, hiszen az emberi kéz megjelenése egyrészt a karakter civilizálódására utal, másrészt a fegyverek vagy a préda (állati ellenség) kézben tartásának előfeltételeként magyarázható az ikonográfiában.

3. kép. Akkád pecséthenger (Erimtash 6587)
(Green 1986, 168 no. 5 és Pl. 2 nyomán)

4. kép. Óbabilóni pecséthenger
(OIA 17659) ©The University of Chicago

A III. Ur-i dinasztia alatt megindul a figura humanizálódása, ekkor jelenik meg változatként a felálló hegyes számárszerű fül, illetve kezében gyakran prédát (madár, kis négylábú), vagy már fegyvert (tőr) tart.²⁰

Az óbabilóni korszakban kialakul a sztenderd típus ikonográfiája: a többnyire madárkarmos vagy emberi lábú, rövid szűrőfegyverrel (tőrrel vagy késsel) lesújtó, másik kezével buzogányt vagy furkósbotot markoló lény, aki leggyakrabban pecséthengerek vagy a fennmaradt lenyomataik több istent felvonultató prezentációs vagy fogadalmi jeleneteiben az istenek (például a lesújtó viharisten) társaságában tűnik fel.²¹ Az óbabilóni korban egyértelműen a figura támadó aspektusa kap kiemelt hangsúlyt: a látható ellenségek sorában az állati ellenség (a lemészárolandó állat)²² mellett megjelenik az emberi ellenség, mely leggyakrabban egy kisméretű (álló, térdelő vagy fejjel lefelé lógó) emberfigura²³ vagy egy levágott emberfej (4. kép)²⁴ formájában látható az oroszlándémon kezében.²⁵

Az óelámi oroszlándémon ábrázolása egyértelműen az óbabilóni alakot követi. A jelenlegi ismeretek szerint egyetlen ábrázolása egy Szúzából származó pecséthengeren (Sb 14193) maradt fenn. A típus jellegzetességeként a tátott pofájú oroszlánfejes, rövid szoknyát viselő, lesújtó figura maga előtt tartott kezében egy lekerekített, ék alakú tárgy látható, amely valószínűsíthetően nem fegyverként értelmezhető, de pontos azonosítása egyelőre kérdéses.²⁶

A középbabilóni (kassú) korban a démon már általános bajelhárító szerepkörben tűnik fel, és konzisztens ikonográfiával rendelkezik. *Kudurru*kon és kisebb százalékban pecséthengereken bukkan fel, főként önálló alakként, mely egy adott istenséget szimbolizál vagy apotropaikus elem. Tárgytípusként

a mágikus agyagfigura is ekkor jelenik meg a régészeti leletanyagban, mely talán az újasszír és újbabilóni korszakban népszerű depozit figurák lehetséges előfutárának tekinthető. A madárkarmos láb ekkor válik uralkodóvá, és a korszakból alacsony számban fennmaradt képi ábrázolás alapján kijelenthető, hogy az emberi láb eltűnik a figura ikonográfiai repertoárjából.²⁷ Az oroszlándémon általánosan szoknyát visel, de ha mégis mezítelen, akkor jellegzetesen rövid, felkunkorodó farka van (5. kép).²⁸ A kortárs középasszír művészet hiátust jelent az asszír fejlődési ívben, a lénynek ebben az időszakban nincsen azonosítható nyoma a monumentális művészetben, sem a gliptikában.

Az oroszlándémon alakja emellett a korabeli Anatóliában is ismert volt. A figura hettita változatát vélhetően az a mezopotámiai, pontosabban az óasszír,²⁹ illetve az óbabilóni és középbabilóni hatások is alakíthatták, de néhány elem tekintve markáns eltéréseket mutat az általános mezopotámiai alaktól, mint például a lesújtás helyett két magasba emelt fenyegető kar. Emellett a hettita istenvilágra jellemző olyan általános ikonográfiai jegyei is vannak, mint a felfelé kunkorodó orrú lábbeli, melyek a későbbi újhettita variáns ikonográfiájában is nyomon követhetőek.

A hettita oroszlándémon tisztán apotropaikus szimbólumként, kapubejáratokon és ortosztát-reliefeken jelenik meg a művészetben. A hettita birodalmi tradíciókat tovább örökítő újhettita államból, Karkemisből ismert egy dombormű (Ankara 6996), amely az újhettita típus legfontosabb jellemzőit ábrázolja: oroszlánfej kis ovális fülekkel, emberi láb és lábbeli, széles övvel összefogott rövid tunika (a mezopotámiai típussal szemben nem félmeztelen felsőtest), támadófegyverek (tőr, kard és kardhüvely), illetve a lesújtás-motívum.³⁰ A III. Ur-i dinasztia kori és az óbabilóni típushoz hasonlóan az újhettita típus is fejjel lefelé lógó prédaállatot vagy állati ellenséget tarthat előre nyújtott kezében. Emellett egyik vagy mindkét vállán ragadozómadarak ülhetnek, ahogy az arámi nyelvű Zincirli citadellájához vezető kapu külső oldaláról származó relief

5. kép. Középbabilóni *kudurru* töredéke
(Sb 30) © Musée du Louvre

6. kép. Lesújtó isten újbabilóni agyagszobrocskája (AN1924.701)
© Ashmolean Museum, University of Oxford

(VA 2655) oroszlándémonjának ábrázolásán is látható, mely egyértelműen újhettita jellegzetességnek tekinthető.³¹

A Metropolitan Museum of Art gyűjteményében őrzik azt a vélhetően Északnyugat-Iránból származó, a Kr. e. 1. évezred elejére keltezett bronz fejpárt,³² mely eredetileg építészeti elemként, vagy talán egy rituális edény részeként, esetleg harci kocsira szerelhető díszítőelemként funkcionálhatott. A démon egyértelműen a mezopotámiai típus ikonográfiai jegyeit viseli. A tátott pofájú oroszlánfejet a III. Ur-i dinasztia kori ábrázolásokon látott felálló, hegyes, számárszerű füllel, továbbá a figura nyakán madárjellegű tollazatra emlékeztető, körkörös gallérszerű „sörénnyel” ábrázolták a pár egyik darabján (MMA 1989.281.27).³³

A lesújtó istenalak azonosításának problematikája Mezopotámiában (Kr. e. 1. évezred)

A Kr. e. 1. évezredi Mezopotámiában a lesújtó szakállas, a palotadomborműveken gyakran *fleur-de-lis*-vel díszített szarvkoronát és mindössze csak egy rövid tunikát viselő isten az újasszír kortól az *ugallu*-val közös kompozíciókban jelenik meg. Az alak korábbi előfordulása kérdéses. Fontos megjegyezni, hogy a lesújtó pozíció, illetve a lesújtó istentípus korábbi korszakokban is jelen van a művészetben, de a vizsgált alak és a korábbi korszakok lesújtó istenei között meggondolatlanság lenne pusztán ikonográfiai alapon egyértelmű párhuzamot vonni a szükséges szövegahagyomány figyelembevételével és ismerete nélkül. A fegyvertelen öklét magasra emelő, fenyegető figura azonosítására több kísérlet is történt, melyek túlnyomórészt az ábrázolásból indultak ki: „Gott in Angriffshaltung mit Waffen” (Rittig 1977), „Typ XVI: Ninurta Genius” (Kolbe 1981), „House God” (Green 1983), Papsukkal/Ninšubur (Moorey 2004).³⁴ Ezekkel szemben Frans Wiggermann a rituális szövegek vizsgálatának segítségével a rituálék mágikus lényei közül a Lulallal azonosította az alakot,³⁵ aki egy egyértelműen pozitív, bajelhárító szerepkörrel rendelkező, a Gonosz elűzésében és távoltartásában aktívan részt vevő istenség. A rituálék kellékeként előírt isteni lényegű szobrocskák elkészítésének előírásai alapján Lulalé az egyetlen, amelyet agyagból készítettek el az istenszobrokhoz általánosan alkalmazott fa (tamariszkusz) helyett³⁶ (6. kép).³⁷ Figuráját gyakran az *ugallu*-val párban az ún. liminális terek két oldalán ásták a földbe, illetve helyezték el (például az udvar hátsó sarkaiban, vagy kapubejáratok két oldalán), így biztosítva a helyiség mágikus védelmét az ártó erők behatolása ellen.³⁸

A mágikus gondolkodás mechanikájának lényege a repetíció (mimézis) segítségével történő re-stabilizáció, a teremtés előfeltételeként legyőzött káosz, illetve a kozmosz erőinek segítségül hívása, a világrend felállításának újrajátszása, a transzcendenssel való kommunikáció és a kialakult kapcsolat megerősítése. A megfelelő mágikus figurák stratégiaileg fontosnak számító pontokra történő elhelyezésével az általuk hordozott bajelhárító erő válik célzottan összpontosíthatóvá. Az emberek világában ezeken a pontokon alakulnak ki a horizontálisan és vertikálisan is értelmezhető liminális terek. A föld felszíne olyan átjárható határként működik, amely elválasztja a különféle ártó és jótékony erők lakhelyéül szolgáló Alvilágot az emberiség organikus és élő kozmoszától. Az emberi világ épített környezetének (például az épületek helyiségeinek) léptékét tekintve a liminális terek közé tartoznak a sarkok, falak, küszöbök, ajtók és ablakok nyílásai, tetők és padlások is, melyek védelemre és rituális megtisztításra szorulhatnak.³⁹

A lesújtó páros ábrázolása az újasszír és újbabilóni művészetben (Kr. e. 1. évezred)

Noha a lesújtó oroszlándémon és a lesújtó istenalak egyazon jeleneten történő első közös ábrázolása egy, az óbabilóni korra keltezhető különös elrendezésű, háromalakos hematit pecsét-hengeren maradt fenn (BM 89725),⁴⁰ mind az oroszlándémon,

mind a lesújtó isten számára az újasszír kor hozza meg a legnagyobb népszerűséget, melyet tárgytipusok tekintetében a legváltozatosabb régészeti anyag is alátámaszt.

Lesújtó párosukat számtalan palotadombormű⁴¹ mellett a kőből⁴² és bronzból⁴³ készült reliefplaketteken, Pazuzu-fej-amuletteken,⁴⁴ napon szárított agyagból készült szobrocskákon,⁴⁵ bronzszobrocskákon,⁴⁶ továbbá egy rituális kelléktárgyként használt bronzkolompon,⁴⁷ egy amulettként is viselhető ékszer elemén,⁴⁸ valamint egy újbabilóni⁴⁹ és egy újelámi pecséthengeren,⁵⁰ illetve tizenkét pecsétlőn⁵¹ is megörökítették az asszír és babilóni, illetve az újelámi és az óperzsa művészek.⁵²

A némiképp ábrázolásbéli hiátusnak tekinthető középasszír időszak után a páros Sín-ahhē-erība alatt (Kr. e. 704–681) jelenik meg a monumentális művészetben, és jelenlétük az óperzsa korban is kimutatható.⁵³ Az uralkodó ninivei Délnyugati palotájának falait díszítő reliefek a korszak ábrázolásainak talán legszebb és ikonográfiai szempontból jól vizsgálható példái (7. kép).⁵⁴

A Kr. e. 1. évezredben *ugalluként* nevezett oroszlándémon általános ikonográfiája szerint oroszlánfejű, felálló szamárfüleket, emberi karokat, ragadozómadár-karmos lábat viselő emberalak (az emberi láb visszaszorul). Ruházatát tekintve vállon átvett pánttal és övvel rögzített szoknyát visel, elől lelógó rojttal, felsőteste mezítelen. Fegyverzetét általánosan a lesújtó kézben tartott tör,⁵⁵ illetve a maga előtt tartott kezében lévő buzogány (mint általános hatalmi szimbólum) alkotja. A palotadekorációs programokban ő az egyetlen mágikus lény, amely támadó pozícióban tartott fegyverrel látható, míg társának (Lulal), a minden esetben előtte ábrázolt lesújtó istennek nincsen fegyvere.⁵⁶

A figurák elsődleges funkciója a rituális szöveggyománnyal alapján a bajelhárítás.⁵⁷ Az *ugallut* a rituális szövegek egyértelműen a külső bejáratokhoz és a hálóteremhez kötik,⁵⁸ ami az asszír uralkodói kontextusban megjelenő monumentális ábrázolások szimmetriára törekvő elhelyezésével is összhangban áll.⁵⁹ David Kertai 2015-ös tanulmányában a palotadekorációs programokban ábrázolt mágikus lények típusai, funkciója és elhelyezése közti kapcsolatot vizsgálta, melynek alapján elkészítette a Délnyugati palota mágikus védelmének tervrajzát. Az *ugallut* önállóan vagy a lesújtó páros tagjaként különféle variációkban (párosukat más mágikus lényekkel is kiegészítve) elsősorban a palotán belüli bizonyos helyiségek külső bejáratát, a helyiségbe vezető átjárót vagy folyosót díszítő reliefeken találhatjuk meg. A Délnyugati palota helyiségei közül kiemelkednek a különleges rituális védelmet igénylő ún. rituális tisztálkodási helyiségek, melyek védelmét a fennmaradt ábrázolások alapján kifejezetten a lesújtó páros biztosította. A rituális tisztálkodási helyiségekből egyébként hét található a palotában, melyek az épület legbelső helyiségeinek számítanak.⁶⁰ Az Aššur-bān-apli Északi palotájában található két rituális tisztálkodási helyiség mellett a központi udvarra kivezető kapu, illetve az épület talán legfontosabb bejáratának számító trónterem központi kapujának védelmét látják el,⁶¹ kiegészülve egy ugyancsak bajelhárító funkcióval rendelkező, lándzsáját maga előtt tartó szakállas férfialakkal,⁶² a *lahmuval*.⁶³

A Pasargadai S palota dísztermének („Audience Hall”) bejáratánál álló töredékes ortosztát domborművek jól illusztrálják az újasszír uralkodói reprezentáció hatását az óperzsa

7. kép. Lesújtó páros Sín-ahhē-erība Délnyugati palotájából (BM 118932) (fotó: Lőrincz Huba, 2017)

korban. A két relief a palota északnyugati főbejáratának két oldalán helyezkedett el, a paneleken ábrázolt figurákból kizárólag a kilépő lábaik maradtak meg, melyek bokáig láthatóak. A lesújtó istenség emberi lába mögött megjelenő alaknál a domborművek erősen töredékes és hiányos állapota ellenére is jól kivehetőek az *ugallura* jellemző madárkarmos lábak, ami a két alak elhelyezkedésének újasszír sorrendjét mutatja.⁶⁴

A lesújtó páros ábrázolástípusainak tipológiája és összehasonlítása a képi források tükrében (Kr. e. 1. évezred)

Az *ugallu* és Lulal a mezopotámiai istenvilág pozitív és védelmező figurái, akiknek ezen szerepére a mágikus szöveggyománnyal is utal. Együttes ábrázolásuk és lesújtó pozíciójuk mellett fontos alapvonásként említhető még, hogy jelenetükből hiányzik a látható ellenség ábrázolása. A kapubejáratok esetében az ún. „láthatatlan ellenséget” fegyverrel és ököllel fenyegető testtartás a bajelhárítás funkcióját erősíti, melyben a lesújtó lények hatalmát kifejező lesújtás-motívum egyszerre offenzív és defenzív jelentéstartalma is megjelenik. A felemelt kéz (ököl) emellett önmagában klasszikus hatalmi szimbólumként értelmezhető, mely a gesztus szimbólumértékét erősíti.⁶⁵

A két alakot ábrázoló jelenetet, egymáshoz viszonyított elhelyezkedésüket, továbbá a lesújtás hatásirányát megvizsgálva a figurák két fő típusa különíthető el:

1. Azonos irányba forduló figurák (*ugallu* + Lulal)

A figurák hatóereje egy irányba mutat (ez a leggyakoribb típus). A lesújtó istenség csak ebben az ábrázolástípusban szerepel, és kizárólag az *ugalluval* párban jelenik meg. Két azonos irányba néző *ugallu* vagy Lulal nem jelenik meg az ábrázolásokon.

2. Antitetikus figurák

8. kép. 1.A.1 altípus: Pazuzu-amulett elülső oldala (AN 1998.19)
© Ashmolean Museum, University of Oxford

9. kép. Lesújtó páros bronzszobrocskája
(BM 115509) (Green 1986, 212–213, no. 120
és Pl. 32 nyomán)

10. kép. 2.A.1. altípus. A lesújtó páros egymást
átkaroló figurája Lamaštu-amulett töredékén
(BM 80-7-19, 319)
(Panayotov 2020, 138, fig. 6.9 nyomán)

A két alak hatóereje „keresztelje” egymást (vagy egymás felé irányul). A figurák elrendezésének különféle variációit tekintve ezen a típuson belül az egymás felé forduló *ugallu* + Lulal párosa (2.A), továbbá az egymás felé forduló *ugallu* + *ugallu* párosa (2.B) jelennek meg. Az antitetikus *ugallu* + *ugallu* páros szerepelhet önállóan, kiegészítheti egy önálló Lulal, vagy az 1. típus mellett jelenik meg.

Az 1. ábrázolástípusban egyértelműen látható az erőhatás iránya. A mágikus figurák fenyegető erejüket egy irányba – vélhetően a láthatatlan ellenség felé – összpontosítják, aminek révén egy bizonyos tér mágikus védelmét biztosítják. Ezt az elgondolást erősíti meg többek között, hogy a monumentális művészetben az 1. típus az újasszír palotadekorációs programok kiemelt vizuális elemeként az adott helyiséget összekötő átjárók (liminális terek) és bejáratok oldalát díszítő reliefs párokon jelenik meg, melyek célzott elhelyezéssel bizonyos helyiségek mágikus védelmét biztosították. Ezen kívül az egyazon irányba forduló lesújtó páros számtalan további olyan tárgytípuson előfordul, melyek mágikus aspektussal is rendelkeznek (rituális tárgyak, szobrocskák, amulettek, pecséthengerek és pecsétlők).

A lesújtó Lulal mögött haladó lesújtó *ugallu* e sorrendje az 1. ábrázolástípus hagyományos (kanonikusnak tekinthető) kétdimenziós ábrázolási formájának számít, mely akkor is érvényesül, ha a figuracsoport többalakos vagy többregiszteres jeleneten szerepel. Érdekes kivételt képez ez alól az Ashmolean Museum gyűjteményében őrzött Pazuzu-amulett-töredék elülső oldalának második regiszterében a jobbra forduló lesújtó páros közé beékelődő, szintén jobbra forduló és lesújtó pozícióban ábrázolt Pazuzu figurája (8. kép),⁶⁶ mely 1.A.1 altípusként elkülöníthető (a három alak együttes előfordulásához lásd bővebben Niederreiter Zoltán tanulmányát e kötetben).⁶⁷ A háromdimenziós alkotások közül fennmaradt egyetlen bronzszobrocskán a lesújtó páros egy közös, alul csappal ellátott ovális formájú talpazatra helyezve, egymás mellett állva jelenik meg (9. kép).⁶⁸

A 2. ábrázolástípus ezzel szemben kérdéseket vethet fel: a képi források *a priori* interpretációja alapján korábban ezt az elrendezést több kutató is az egymás elleni harcra vagy „egymás erejének kioltásaként” értelmezte.⁶⁹ Logikusan nézve, pozitív aspektusú mágikus lények esetében egymás legyőzése és egyáltalán fenyegetése erős kételyeket támaszthat, melynek nyomán fel-

11. kép. 2.A.2. altípus. A lesújtó páros egymást átkaroló figurája
Lamaštu-amulett töredékén (MS 2779)
(George 2016, 52–53, no. 63 és Pl. 138 nyomán)

merülhet, hogy az elrendezés mögött más magyarázat húzódik meg: ha a lények nem egymás ellen harcolnak, akkor erejük pontosan mire irányul, és mi lehet e speciális elrendezés magyarázata?

A kapubejáratok, átjárók ábrázolásainak többretegű értelmezése alapján egy békésebb interpretáció, a láthatatlan ellenséggel történő küzdelem egy másik formája, az ártó erők útjának elzárása⁷⁰ jelenik meg a védendő területet „kétoldalról határoló” agresszív testtartású lények elrendezésében,⁷¹ mely összecseng a figurák rituálékban előírt elhelyezési gyakorlatával is.⁷²

A 2. ábrázolástípuson belül további ikonográfiai altípusok különíthetők el, melyek hozzájárulnak a fenti értelmezés alátámasztásához:

2.A.1. altípus: a Lamaštu-amulettek tárgycsoportjába tartozó, kagylóból vagy elefántcsontból készült darab megmaradt töredékének (10. kép)⁷³ alsó regiszterében egy törrel felfegyverzett *ugallu* és egy unikálisan szintén tört tartó *Lulal* egymást átfogó pozícióban látható. Egymás iránti békés szándékuk jeleként fegyvereik hegye egymás testétől eltartva, felfelé néz. A 2.A.1. altípus egyrészt a szoros testi kontaktusba lépő figurák, másrészt pedig a felfegyverzett *Lulal* szempontjából tekinthető egyedi vizuális megoldásnak. Strahil Panayotov az ún. betegség-jelenetet tartalmazó amulettek vizsgálatáról szóló munkájában a kompozíció magyarázatában a síkban megjelenített perspektivikus ábrázolásmód keltette torzítást látja – azaz tulajdonképpen a síkban „összecsúszó” alakok ábrázolásának egy sajátos vizuális megoldását, mivel a két figura alapvetően – a rituálé számára biztosított helyszín bejáratának egy-egy oldalára helyezve – a helyiség védelmét látja el. E típusnál is felvethető a köztük lévő tér teljes lezárásának hangsúlyozása (vagy elképzelhető magyarázat lehet még a regiszterben a helyhiány leküzdésének sajátos vizuális megoldásaként a két antitetikusan elhelyezkedő, kapuőrző és lesújtó figura összecsúsztatása is). Ugyanennek a kompozíciónak egyetlen párhuzama ismert egy, a Schøyen-gyűjteményből származó Lamaštu-amulett hátoldalának alsó regiszterében, ahol a páros többszörös védelmi gyűrűt alkotva, egymást át-

12. kép. 2.A.2. altípus. A betegagy védelmezői (AO 2491)
© Musée du Louvre

fogva és „egymással együtt” a Lamašut közrefogva helyezkedik el (11. kép).⁷⁴

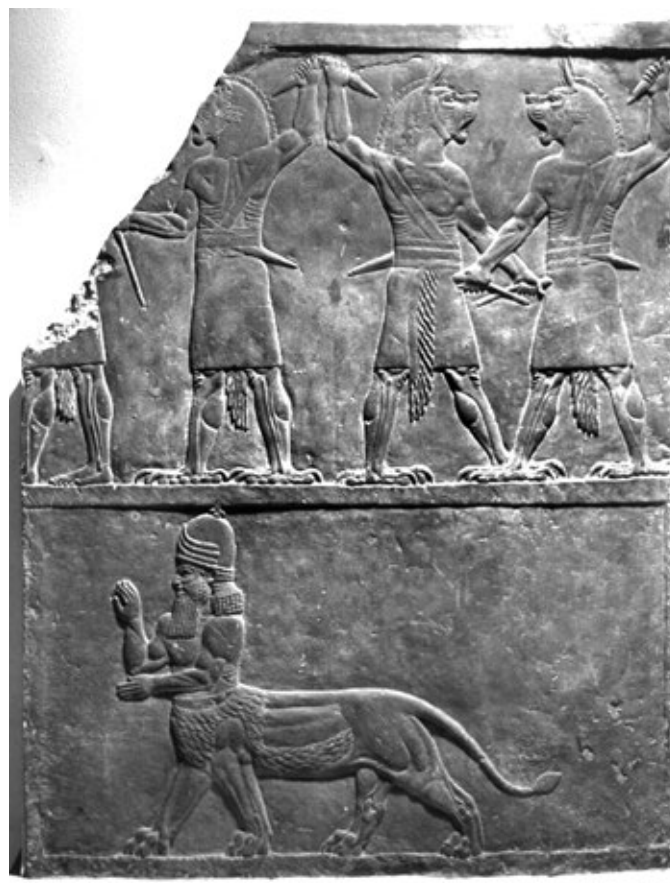
A 2.A.2. altípusban az *ugallu* + *Lulal* egy többregiszteres, az újasszír korra keltezett Lamaštu-amulett-töredék (12. kép)⁷⁵ elülső oldalának második regiszterében betegség-jelenet két oldalára helyezve látja el a rituális tér védelmét, ahol éppen a beteg gyógyítása, azaz az ártó erőktől történő megszabadítása zajlik.⁷⁶ Ebben az altípusban a két antitetikus figura közti térben a gyógyító papokkal körülvett betegség jelenik meg mint védendő objektum. A betegség-jelenet szereplőinek egymáshoz viszonyított térbeliségét síkban ábrázoló sajátos vizuális megoldás (ún. *flat perspective*) a betegség-jelenetet ábrázoló többregiszteres Lamaštu-amulettek tárgycsoportjának további darabjain,⁷⁷ illetve a VA 2517 mágikus bronzkolompon is azonosítható.⁷⁸

A 2.B.1. altípusként meghatározott variáció (*ugallu* + *ugallu*) a „Láthatatlan” elleni küzdelem Aššur-bān-apli alatt megjelent ikonográfiai invenciója, mely először az uralkodó Északi palotájának dekorációs programjában érhető tetten, ahol az alakok kifejezetten az alagsorban kialakításra került rituális tisztálkodási helyiségek (S és T termek) bejáratának mágikus védelmét látták el.⁷⁹ Az antitetikus *ugalluk* az 1. ábrázolástípus mellett helyezkedtek el a bejáratot két oldalról szegélyező reliefpárok felső regiszterében (13.⁸⁰ és 14. kép).⁸¹ Egyik kezükben maguk előtt tartott buzogányok keresztezik egymást, mellyel vélhetően a köztük lévő tér lezárása, a láthatatlan ártó erők áthaladásának meggátolása a cél. A T terem bejáratánál elhelyezett domborműpanelek megmaradt alsó regiszterében egy oroszlánkéntaur (*urmahlullū*) látható.⁸² A szárnyatlan, a palotareliefeken látható *Lulal*hoz hasonlóan *fleur-de-lis*-vel díszített szarvkoronát viselő, szakállas emberfejű és deréktól lefelé oroszlántestű lény szintén a rituális tisztálkodási helyiségek védelmezését látja el.⁸³

A palotaművészetben jelentkező képi megoldás emellett egy egyedülálló, rituális kelléktárgyon is megjelenik, melyen megfigyelhető az altípus többszörözése. Az újasszír korra datált, összetett ikonográfiával rendelkező mágikus bronzkolomp (*urudu nig₂-kala-ga*) 2. regiszterét képező hétalakos jelenetben két antitetikus *ugallu*-pár is azonosítható (15. kép).⁸⁴ A ko-

13. kép. 2.B.1. altípus: antitetikus *ugalluk*
Aššur-bān-apli ninivei Északi palotájából (BM 118911)
© The Trustees of the British Museum

14. kép. 2.B.1. altípus: antitetikus *ugalluk* Aššur-bān-apli ninivei
Északi palotájából (BM 118912) © The Trustees of the British
Museum

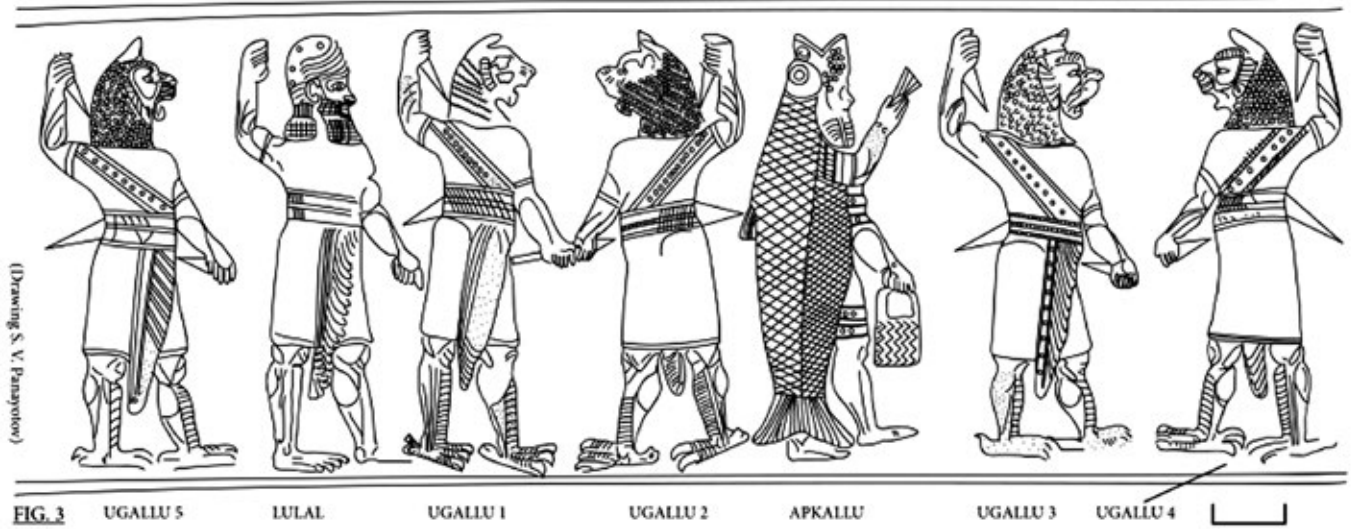
lomp kiterített palástjának rekonstrukciós rajzán a bal oldali figurapár ugyanazt a fegyvert fogva zárja le az áthaladást, míg a jobb oldali figurapár között nyílik némi rés, de maguk felé fordított törjeikkel biztosan nem az egymás iránti agressziós szándékukat fejezik ki (16. kép).⁸⁵ A jelenetben ezen kívül azonosítható a 1. ábrázolástípus, mely a bal oldali figurapár mellett tűnik fel. A kompozícióban szereplő antitetikus *ugallu*-párok többszörözésének magyarázata talán a tárgy mágikus funkciójának növeléséhez szükséges kiemelt rituális védelem igényében rejlik. További jellegzetességként említhető meg, hogy a kolompon ábrázolt lesújtó figurák mindegyike, tehát az egyetlen Lulal mellett az *ugalluk* is ruházatot (tunikát) viselnek.

A 2.B.2 altípus (*ugallu* + *ugallu* / Lulal): a „Láthatatlan” elleni küzdelem (betegág-y-jelenet) önálló Lulallal kiegészített verziója. Ez a variáció, az antitetikus *ugallu*-pár, kiegészülve egy *Lulal*al jellemzően a Lamaštu-amulett elülső oldalán ábrázolt betegág-y-jelenet sávjában tűnik fel, a betegág-y és a gyógyítást végző *apkallu*-papok mellett (17. kép).⁸⁶ Az *ugalluk* az összekulcsolt kezeik által szimbolikusan lezárt átjárással az ártó erőket tartják távol a betegágytól.⁸⁷

A Lendület-pályázat keretében végzett kutatás,⁸⁸ az újasszír, újbabilóni és óperzsa pecséthengerek digitális korpuszának összeállítása révén áttekintett tárgyi anyag két olyan, eddig nem ismert párhuzamot szolgáltatott a tudomány horizontján korábban már megjelent óperzsa pecséthenger (7. kép) mel-

15. kép. Mágikus bronzkolomp (VA 2517)
(Collins 2015, 26, fig. 1.4 nyomán)

16. kép. 2.B.1. altípus: mágikus bronzkolomp palástjának kiterített vonalrajza (VA 2517) (Panayotov 2013, 82, fig. 3 nyomán)

17. kép. 2.B.2 altípus: Bronz Lamaštu-amulett elülső oldalán megjelenő betegség-jelenet (AO 22205) © Musée du Louvre

18. kép. 2.B.3. altípus. Óperzsa pecséthenger
(Wagner–Boardman 2003, 128, no. 934 és Pl. 135 nyomán)

19. kép. 2.B.3. altípus. Újbabilóni vagy óperzsa pecséthenger
(Westenholz 2004, 80, no. 34 nyomán)

20. kép. 2.B.3. altípus: újasszír pecséthenger (Ligabue 84)
(Fales – Del Fabbro 2017, 134–135, no. 84 nyomán)

lett, amelyen a két *ugallu* által közrefogott tér kitöltésre kerül.⁸⁹ Ennek nyomán a három pecséthenger alkotta tárgycsoporton megjelenő ábrázolási séma az antitetikus *ugallu*-jelenetek egy új altípusaként történő klasszifikálását tette lehetővé (2.B.3. altípus).

A 2.B.3. altípus (*ugallu* + szimbólum + *ugallu*): a „Látható” védelme, melyben a törrel lesújtó lények által védelmezett térben olyan alak vagy szimbólum: az óperzsa ikonográfiából jól ismert királyi hős (18. kép), holdsarló alatt önálló alapvonalon lépkedő bika (19. kép),⁹⁰ továbbá egy stilizált fa (20. kép)⁹¹ jelenik meg, melyek szimbólumértékéhez hagyományosan pozitív jelentéstartalom társul.

E kompozíciótípus azért tekinthető különleges vizuális megoldásnak, mert egyrészt a köztes térben megjelenő alak vagy szimbólum ábrázolásával a betegség-jelenetek mellett további megerősítést nyújt a 2. típus vizuális értelmezéséhez; másrészt kiemeli a lények támadó aspektusban történő megjelenítésének védelmező jelentéstartalmát, melyen keresztül egyértelművé teszi, hogy az egymás felé forduló, fenyegető testtartású lesújtó *ugallu*uk célja a köztük lévő térben álló objektum védelmezése, és nem egymás támadása.

A szerző jelenlegi ismeretei szerint a 2.B.3. altípus eddig csak a gliptikában (ezen belül is pecséthengereken) azonosítható, a monumentális művészetben vagy plasztikában nincs olyan tárgy, ahol a két antitetikus lesújtó *ugallu* közti tér ne volna üres. A vizsgált tárgyak esetében ugyan felmerülhet az eredetiség kérdése is, de elképzelhető, hogy a Kr. e. 1. évezred első felében létrejött olyan új kompozíciótípusról van szó, amely az újasszír művészetben jelenhetett meg, és a mezopotámiai (újasszír és újbabilóni) ikonográfiai hagyományok hatása révén később az óperzsa motívumkincs részévé vált.

A gliptika mint „kulturális transzfer”

A gliptika talán az egyik legmegfelelőbb művészeti technika, amelynek alkalmazásával készült kis méretű tárgyak (pecséthengerek, pecsétlők) a funkciójuk, értékük és az előállíthatóságuk révén alkalmasak lehetnek arra, hogy a különféle ikonográfiai hagyományokból eredeztethető motívumok különböző kultúrák közti terjedését és nemritkán az eredeti kontextus elhagyásával történő adaptálódását segítsék. Emellett jól reprezentálja egy adott művészeti korszak motívumkincsét, amely különféle vizuális megjelenési formáinak vizsgálatára a Lendület-kutatás is hangsúlyt helyez.

A különféle tárgytípusok az egyes ábrázolástípusok keresztmetszetében történő áttekintése alapján is megállapítható, hogy a Kr. e. 1. évezredi tárgyi anyagban az újasszír és az újbabilóni korszakban kimagasló az azonos irányba néző alakok ábrázolása (1. típus), illetve az antitetikus típus (2. típus) is ekkor jelenik meg a művészetben. A fenti megállapítás a fennmaradt ábrázolások mennyiségének és a tárgytípusok változatosságának tekintetében is egyértelműen a lesújtó páros népszerűségének csúcspontját mutatja az újasszír és az újbabilóni korban, mely a környező régiók művészetére is erős hatással volt.

A Mezopotámián kívüli tárgyak közül a lesújtó páros újelámi verziójának megfigyelhető egyedi jellegzetessége a lesújtó páros ruházata mellett az, hogy az 1. ábrázolástípus (*ugallu* + Lulal) esetén a tisztán mezopotámiai stílusjegyeket felvonultató figurák között térkitöltő elemként megjelenik a rozetta, ahogy egy Szűzából származó, mészkőből készült, töredékes relief plaketten (21. kép),⁹² illetve egy pecséthengeren (22. kép) látható.⁹³ Az 1. ábrázolástípus viszonylag kanonikusnak tekinthető mezopotámiai kompozícióját tovább módosítva a lesújtó páros közötti térben két szárnyas szfinx küzdelemjelenete jelenik meg, melyet egy rozettasorral díszített keret vesz körbe egy szintén kőből készült újelámi relief alsó regiszterében (23. kép).⁹⁴

A tradicionális mezopotámiai ikonográfiai elemek eredeti képi kontextusukból történő kiemelése, adaptálása és az új kulturális környezet hatása révén bekövetkező fokozatos transz-

21. kép. Újelműi relief plakett (Sb 43) © Musée du Louvre

22. kép. Újelműi pecséthenger (M.76.174.420)
(Porada 1981, 232, no. 1227 nyomán)

23. kép. Újelműi mészkő relief (Ligabue 157–158)
(Fales – Del Fabbro 2017, 216–217, nos. 157–158 nyomán)

24. kép. Óperzsa pecséhenger (VA 831)
(Moortgat 1940, 151, no. 746 és Pl. 87 nyomán)

25. kép. Óperzsa pecséhenger (MMA 1999.325.81)
(fotó: Niederreiter Zoltán)

formálódása, átértelmezése egészen új jelenettípusok kialakulásához is vezethet. A tendencia jól vizsgálható az óperzsa és újelámi pecséhengerek világában, aminek példájaként a lesújtó *ugallu* egy óperzsa vadászjelenetben az általában valamilyen vadállat vagy keveréklény által megtestesített préda po-

26. kép. Újelámi pecséhenger (BM 89519)
(Merrillees 2005, 55, no. 17 és Pl. 7 nyomán)

ziciójában (24. kép)⁹⁵ vagy egy duális küzdelemjelenet egyik jelenetében egy másik, óperzsa keveréklényt, a felágaskodó emberi arcú szárnyas vadkecskét legyőzve (25. kép),⁹⁶ módosult szerepkörökben jelenik meg. Egy újelámi pecséhengeren látható küzdelemjelenetben az *ugallu* elhagyja a hagyományosan ábrázolt pozíciójának számító lesújtást, és az óperzsa királyi hős szerepében, jobb és bal lábát szétvetve, két oroszlán hátán állva, mindkét kezével egy-egy gazellát a hátsó lábánál fogva tartó heroikus figurává válik (26. kép).⁹⁷

A lesújt párost alkotó figurák ikonográfiáját illetően további kézzelfogható eredménynek tekinthető, hogy az antitietikus *ugallu*-ábrázolások egy új altípusának azonosítása mellett a Kr. e. 1. évezredi pecséhengerek istenvilágának vizsgálatát célzó Lendület-kutatás Anthony Green 1986-os katalógusához képest további négy tárggyal gazdagította az *ugallu*t és Lulalt ábrázoló, eddig ismert pecséhengerek csoportját, melybe természetesen a nem lesújtó, illetve a más tematikájú, például vadász- és küzdelemjelenetekben megjelenő önálló *ugallu* is beletartozik.⁹⁸

Jegyzetek

- 1 Az ún. lesújtó istentípus meghatározása és összefoglalása a bronzkori Szíria-Palesztinában: Collon 1972. Az eredetileg Egyiptomból származó és vélhetően anatóliai közvetítéssel adoptált lesújtás-motívum megjelenéséhez a Közel-Keleten lásd Collon 1986, 165–167; Teissier 1996, 20; Collon–Porada 2016, 93.
- 2 A. H. Layard rajza Sin-ahhē-erība ninivei Délnyugati palotájából, mely a rituális tisztálkodási helyiségként működő 32. terembe (EE) vezető bejárat (o) északkeleti oldalán lévő reliefről készült (OD IV 30), lásd Barnett–Bleibtreu–Turner 1998, 91–92, no. 362a és Pl. 266. A relief párjához lásd az 54. jegyzetet.
- 3 A lesújtó oroszlándémont ábrázoló újasszír-újabilóni mágikus kispasztikai anyaghoz lásd Rittig 1997, 103–110.

- 4 Green 1986, 201–211, no. 119. A tárgy a British Museum honlapján: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1825-0503-77 (link idézésének dátuma: 2022. 10. 08.).
- 5 A lényt az *utukku*-démonok családjába soroló korábbi vélekedések összefoglalásához lásd Green 1986, 153.
- 6 A szobrocskán olvasható szöveg átírásához és fordításához lásd Rittig 1977, 108–109.
- 7 Az oroszlándémon identitása körül kialakult vitához és a lény apotropaikus szerepéhez lásd Green 1983, 90–91. Az oroszlándémon újasszír és az újabilóni bajelhárító mágikus lények közé sorolható szerepköréhez lásd Green 1984. Az oroszlándémon identitásának meghatározásához kapcsolódó kutatástörténethez

- lásd Green 1986, 152–155. Az oroszlándémon lábformájának típusaihoz és evolúciójához a mezopotámiai művészet különböző korszakaiban lásd Green 1988; Green 1994.
- 8 Green 1986.
 - 9 Az Anthony Green 1986-os munkájában megfogalmazott nagy volumenű, az oroszlándémon figurájának írásos és tárgyi anyagának összegyűjtését célzó önálló projekt tervezett második részében Frans Wiggermann tárgyalta volna az alakhoz kapcsolódó szöveg-hagyományt, mely kiegészült volna az első rész Diana Stein által jegyzett, a mitanni művészetben megtalálható, a mezopotámiai típushoz hasonló oroszlándémonról szóló rövidebb kiegészítésével. Az ígéret 1986-ban született, jelen pillanatban a szerzőnek nincs információja arról, hogy ez a munka azóta megvalósult volna, lásd Green 1986, 143–147.
 - 10 Az akkád *ugallu* filológiai háttéréhez és azonosításához lásd Wiggermann 1992, 169–172; Wiggermann 1994, 225–226; Wiggermann 2007, 111–112.
 - 11 Az oroszlándémónak a Naphoz köthető kapcsolatához bővebben lásd Huxley 2000, 128–130.
 - 12 Green 1984, 83; Wiggermann 1992, 152–157.
 - 13 A keveréklények közé sorolható oroszlándémon régészeti forrása-inak általános összefoglalásához lásd Green 1994, 251, § 3.6.
 - 14 Green 2000, 245–246.
 - 15 Az akkád kori típus ikonográfiájához lásd Green 1986, 156–159.
 - 16 A lesújtás uralkodói kontextusban történő mezopotámiai megjelenése a Sippar-workshop pecséthengerein azonosítható (Isin–Larsa korszak, Kr. e. 19. század közepe), lásd Collon 1986, 165–166.
 - 17 A lesújtó isten és a lesújtó oroszlándémon azonosításához az óbabilóni gliptikában lásd Collon 1986, 165–179, nos. 418–467.
 - 18 Trónon ülő istenség elé vezetett, legyőzött félként megjelenő, lesújtó oroszlándémon akkád pecséthengeren, Green 1986, 168, no. 5 és Pl. 2 (Ermitazh 6587, The State Hermitage Museum, magassága: 35 mm).
 - 19 Lesújtó oroszlándémon egy másik ismert akkád pecséthengeren fennmaradt hasonló jelenetben: Green 1986, 169, no. 6 és Pl. 2. (CBS 31.17.120, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 35 × 22 mm, mészkő, Ur).
 - 20 Green 1986, 159–160, 170 no. 10 és fig. 1a.b, ill. 171, no. 11 és Pl. 3.
 - 21 Az óbabilóni típus teljes katalógusához lásd Green 1986, 160–162, 171–185, nos. 12–51.
 - 22 Állati ellenséget tartó oroszlándémon ábrázolásaihoz lásd Green 1986, 179–181, nos. 35–39.
 - 23 Emberi ellenségre lesújtó oroszlándémon ábrázolásaihoz lásd Green 1986, 174–178, nos. 20–30.
 - 24 Levágott emberfejet kezében maga előtt tartó oroszlándémon egy óbabilóni pecséthengeren is szerepel, lásd Frankfort–Jacobsen 1955, 46, no. 906 és Pl. 86 (Oriental Institute Museum, 23 × 11 mm, szürke kő, Tell Ishchali). A tárgy az Oriental Institute The University of Chicago honlapján: <https://oi-idb.uchicago.edu/id/f38740ca-5715-427c-bcc1-1e6a4fb8cdb5> (link idézésének dátuma: 2022. 10. 21.).
 - 25 Levágott emberfejet tartó oroszlándémon ábrázolásaihoz lásd Green 1986, 178–179, nos. 31–34.
 - 26 Delaporte 1920, 61, no. 18 (S. 507) és Pl. 34 = Green 1986, 186, no. 53 és Pl. 9. (Sb 14193, Musée du Louvre, 23 × 11 mm, bitumenes adalékanyag, Šušinak templom, Szúza). A tárgy a Musée du Louvre honlapján: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010186769> (link idézésének dátuma: 2022. 10. 08.).
 - 27 Green 1986, 162–163, 186–192, nos. 54–64.
 - 28 Ragadozómadár előtt álló, törrel lesújtó mezítelen oroszlándémon ábrázolása rövid felkunkorodó farokkal egy töredékes *kudurrum* szerepel, lásd Green 1986, 187, no. 56 és Pl. 10 = Seidl 1989, 20, no. 3 és Pl. 2a (Sb 30, Musée du Louvre, 22,3 × 22 × 8 cm, mészkő, Szúza, IV. Kaštiliašu uralkodása, Kr. e. 13. század).
 - A tárgy a Musée du Louvre honlapján: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010174460> (link idézésének dátuma: 2022. 10. 08.).
 - 29 Az oroszlándémon egyetlen óasszír ábrázolása egy Külteperől származó agyagtáblán megmaradt pecséthenger lenyomata (Kt c/k 505; i/h 186), lásd Özgüç 1965, 71, 81, no. 49. és Pl. 16.
 - 30 Green 1986, 195, no. 71, és Pl. 16.
 - 31 Green 1986, 195, fig. 16, no. 74 és Pl. 16.
 - 32 A fejpár műtárgyadataihoz lásd Green 1986, 197, nos. 76–77 és Pl. 18.
 - 33 A füllel rendelkező darab adataihoz lásd Muscarella 1992, 55, no. 21. A tárgy a The Metropolitan Museum of Art honlapján: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/327416> (link idézésének dátuma: 2022. 10. 08.).
 - 34 A lesújtó isten azonosítási kísérleteihez lásd Rittig 1977, 211–213 („Gott in Angriffshaltung mit Waffen”); Kolbe 1981, 116–121 („Typ XVI: Ninurta Genius”); Green 1983, 92 („House God”); Green 1986, 155, 15. jegyzet (Lulal lehetőségének felvetése Frans Wiggermann-nal folytatott személyes kommunikáció alapján); Moorey 2004, 138–139, no. 189 („Papsukkal/Ninšubur”).
 - 35 Wiggermann 1992, 36, 52, 63–64, 72 („god with raised fist” = Lulal).
 - 36 Wiggermann 1992, 58.
 - 37 A tárgy adataihoz lásd Moorey 2004, 138–139, no. 189 (Papsukkal/Ninšubur); a tárgy adataihoz az Ashmolean Museum Oxford honlapján: <https://collections.ashmolean.org/object/463452> (link idézésének dátuma: 2022. 10. 17.).
 - 38 Lulal mágikus szerepköréhez és a rituálékban megjelenő alakjához bővebben lásd Wiggermann 1992, 36, 52, 63–64, 72.
 - 39 Namakura 2010, 18, 23.
 - 40 Az alakok különös elrendezéséhez a küzdelemjelenetben lásd Collon 1986, 179, no. 465 és Pl. 33. (BM 89725, British Museum, hematit, 18 × 8 mm).
 - 41 A palotadomborművek katalógusához lásd Green 1986, 197–204, nos. 78–104 és Pls. 19–25 (újjaszír); Green 1986, 232, nos. 153–154 és Pl. 41 (óperzsa).
 - 42 A kő reliefsplakettek katalógusához lásd Green 1986, 204–208, nos. 105–115 és Pls. 26–30.
 - 43 A bronz reliefsplakettek katalógusához lásd Green 1986, 208–209, nos. 116–117 és Pl. 30.
 - 44 A Pazuzu-fej formájú amulettek hátoldalán megjelenő lesújtó páros ábrázolásaihoz lásd Rowe 2009. MM 702.000, Museu Bíblic of Montserrat (Barcelona), MM 702.001 (Museu Bíblic of Montserrat (Barcelona): fegyvertelen, önálló lesújtó *ugallu*; VA 3931 (Vorderasiatisches Museum); BM WA 117941 (British Museum).
 - 45 Az agyagfigurák katalógusához lásd Green 1986, 213–225, nos. 121–133 és Pls. 33–36.
 - 46 A bronzszobrocskák katalógusához lásd Green 1986, 210–212, nos. 119–120 és Pl. 32.
 - 47 Az újjaszír rituális bronzkolomp adataihoz lásd Braun-Holzinger 1984, 84, no. 287 és Pls. 55, 58.
 - 48 A lesújtó páros bevésett ábrázolása megtalálható egy többsoros nyaklánc elemeként funkcionáló későbabilóni gyöngy két oldalán, lásd Green 1986, 227, no. 134 és Pl. 36. (RMO A 1932/7.131, Rijksmuseum van Oudheden, 2,6 × 2,4 × 0,65 cm, zöldeskék kő). A tárgy a Rijksmuseum van Oudheden honlapján: <https://hdl.handle.net/21.12126/33748> (link idézésének dátuma: 2022. 10. 10.).
 - 49 A lesújtó páros kisméretű verziója Pazuzu alakja mellett először egy újbabilóni pecséthengeren jelenik meg a gliptikában, amelyen mindhárom figura egy mitológiai küzdelemjelenet felé fordulva látható, lásd Niederreiter 2019 (YPM BC 026360, YBC 12601, Yale Babylonian Collection, 26 × 13 mm, kék kalcedon). A tárgy a Yale Babylonian Collection honlapján: <https://collections>.

- peabody.yale.edu/search/Record/YPM-BC-026360 (link idézésének dátuma: 2022. 10. 15.).
- 50 Az újelámi pecséthenger adataihoz lásd Green 1986, 231, nos. 150 és Pl. 40.
- 51 Az lesújtó párost ábrázoló újasszír és újbabilóni pecsétlők katalógusához lásd Green 1986, 228–230, nos. 138–148 és Pls. 37–39. A levantei térségből származó pecsétlő adataihoz, mely vélhetően import révén kerülhetett ide, lásd Green 1986, 231–232, no. 152 és Pl. 40. A lesújtó *ugallu* emellett három esetben önállóan is előfordul ezen a tárgytípuson, lásd Green 1986, 227–228, nos. 135–137 és Pls. 37.
- 52 A kapcsolódó régészeti anyag teljes katalógusához (beleértve az önállóan megjelenő *ugallu* alakját is) lásd Green 1986, 197–231, nos. 78–151.
- 53 Green 1986, 164–165.
- 54 A dombormű pár a Délnyugati palota rituális tisztálkodási helyiségként üzemelő 32. terméhez (EE) vezető bejárat (o) két oldalán helyezkedett el, melynek British Museumban őrzött darabjához lásd Green 1986, 197 no. 78 és Pl. 19 (BM 118932); a tárgy a British Museum honlapján: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1856-0909-11 (link idézésének dátuma: 2022. 10. 10.). A relief párja (OD IV 30) elveszett, melyről fennmaradt egy Austen Henry Layard által készített rajz (1. kép); lásd Green 1986, 197, no. 79 és Pl. 19; Barnett–Bleibtreu 91–92, no. 362a és Pl. 266.
- 55 Kivételt képeznek a láthatatlan ellenfélre csatabárddal lesújtó önálló *ugallu* egy Kr. e. 1. évezredi amulett elülső oldalának felső regiszterében, lásd Wiggermann 2007, 106, fig. 2; Wiggermann 2011, 313, fig. 6.
- 56 Black–Green 2003 165–166; Wiggermann 1992, 63–64; Kertai 2015, 329.
- 57 Wiggermann 1992, 169–172.
- 58 Wiggermann 1992, 86.
- 59 A szimmetria és az ún. kétoldali komplementaritás mint vizuális megjelenítési alapelvek alkalmazásához az újasszír uralkodói művészetben lásd Ataç 2006, 91–92.
- 60 Kertai 2015, 341–344.
- 61 Kertai 2015, 344–347
- 62 Az ún. mágikus trió ábrázolásának lehetséges nyomai felfedezhetők Sin-ahhē-erība palotadekorációs programjában, mely talán mintául szolgálhatott Aššur-bān-apli számára, lásd Battini 2014.
- 63 A *lahmu* azonosításához, szerepköréhez, filológiai háttéréhez és ábrázolástípusaihoz lásd Wiggermann 1981–1982.
- 64 A két reliefpanel a palota északnyugati főbejáratának két oldalán helyezkedett el, lásd Green 1986, 232, nos. 153–154 és Pl. 41.
- 65 Az ókori közel-keleti ikonográfiában a felemelt kar általános értelmezéséhez lásd Roberts 1998, 53–55.
- 66 A tárgy adataihoz lásd Heeßel 2002, 97–98, no. 15 és 195. A tárgy az Ashmolean Museum Oxford honlapján: <https://collections.ashmolean.org/object/462224> (link idézésének dátuma: 2022. 10. 16.).
- 67 Az amuletten szereplő három alak együttes előfordulása ezen kívül egy Assurból ismert feliratos Pazuzu-plaketten (Ass 4850 – VA 5163), továbbá a 49. jegyzetben már említett újbabilóni pecséthengeren (YPM BC 026360, YBC 12601) látható, lásd Niederreiter Zoltán tanulmányát jelen lapszámban, 52–53, 12. és 13. kép.
- 68 A tárgy adataihoz lásd Braun-Holzinger 1984, no. 285 és Pls. 55, 58. A tárgy a British Museum honlapján: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1825-0503-79 (link idézésének dátuma: 2022. 10. 16.).
- 69 Boscawen 1903, 267; Barnett 1976, 50 és 53. Továbbá Edith Porada az 1985-ben a British Academyn tartott előadásában is a fenti értelmezésre hivatkozott („Monsters and Demons in Mesopotamia and Neighbouring Regions”: Bonham Carter Memorial Lecture, British School of Archaeology in Iraq at the British Academy on 12th June 1985), lásd Green 1986, 164.
- 70 Gadd 1936, 189.
- 71 Green 1986, 164.
- 72 Wiggermann 1992, 52.
- 73 A tárgy ikonográfiájának értelmezéséhez lásd Panayotov 138–139, fig. 6.9.
- 74 A tárgy adataihoz és ábrázolásának vonalrajzához lásd George 2016, 52–53, no. 63 és Pl. 138. A tárgy a Schøyen-gyűjtemény honlapján: <https://www.schoyencollection.com/magical-literature-introduction/babylonian-magic/ritual-against-demon-lamashtu-ms-2779> (link idézésének dátuma: 2022. 10. 12.).
- 75 Panayotov 2020, 132, fig. 6.1; A tárgy a Musée du Louvre honlapján: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010120462> (link idézésének dátuma: 2022. 10. 12.).
- 76 A betegágy-jelenetek variációiról és a hozzájuk kapcsolódó mágikus lényekről a Lamaštu-amuletteken lásd Wiggermann 2007, 107–110.
- 77 A *flat perspective* alkalmazása további Lamaštu-amulettek betegágy-jelenetében is megjelenik: Panayotov 2020, 131–134 (AO 2491 és AO 22205). Az *apkallu*-papak mellett megjelenő, önálló lesújtó alak azonosítása a tárgyról publikált kép alapján erősen kérdéses, lásd Heeßel 2002, 126, no. 25 és 203–204 (IOM 1741); Heeßel 2002, 126–127, no. 27 és 206–207 (BM WA 108979 / 1914–4–7, 145).
- 78 A kolompon ábrázolt kompozícióhoz lásd a 84. jegyzetet.
- 79 A palota alaprajzához és a 2.B.1 altípus pontos lokációjához lásd Kertai 2015, 345 fig. 16.
- 80 A páros reliefpanel adataihoz (S terem bejárata), lásd Green 1986, 202, no. 95 és Pl. 23 (BM 118911); Green 1986, 202, no. 96 és Pl. 23 (elveszett); A BM 118911 relief a British Museum honlapján: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1856-0909-28 (link idézésének dátuma: 2022.10.14.).
- 81 A páros relief adataihoz (T terem bejárata) lásd Green 1986, 203, no. 97 és Pl. 24 (elveszett); Green 1986, no. 98 és Pl. 24 (BM 118912). A BM 118912 relief a British Museum honlapján: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1856-0909-25 (link idézésének dátuma: 2022.10. 14.).
- 82 A közép- és újasszír művészetben azonosítható, apotropaikus szerepkörű oroszlánkentaurhoz lásd Black–Green 1992, 119.
- 83 Kertai 2015, 346.
- 84 A VA 2517 mágikus bronzkolompon ábrázolt kompozícióhoz lásd Panayotov 2013.
- 85 A mágikus bronzkolomp palástjának vonalrajzához lásd Panayotov 2013, 82, fig. 3.
- 86 Az AO 22205 bronz Lamaštu-amulett adataihoz lásd Heeßel 2002, 128–109, 209, no. 30; a tárgy a Musée du Louvre honlapján: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010120479> (link idézésének dátuma: 2022.10.15.).
- 87 Az AO 22205 amulett képi ábrázolásainak narratívájához a *flat perspective* tükrében lásd Panayotov 2020, 134–136.
- 88 Az MTA–ELTE Lendület *Újasszír és Újbabilóni Pecséthengerek és Istenvilág* Kutatócsoport / MTA–ELTE Lendület *Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Cylinder Seals and Divine World* Research Group által végzett, 2020–2025 között zajló öt éves kutatási projekt fő célkitűzése a Kr. e. 1. évezredi újasszír, újbabilóni és óperzsa pecséthengerek angol nyelvű digitális adatbázisának összeállítása, továbbá a tárgyakon szereplő ábrázolások előre meghatározott aspektusok szerint történő ikonográfiai vizsgálata. Jelen tanulmány szerzője a kutatócsoport tagja, a projekt vezetője pedig Niederreiter Zoltán.
- 89 A magángyűjteményben őrzött óperzsa pecséthenger adataihoz lásd Green 1986, 232, no. 155 és Pl. 40 (30 × 13, hematit) = Wagner–Boardman 2003, 128, no. 934 és Pl. 135 (30 × 12 mm, goethit).

- 90 Az újbabilóni vagy óperzsa pecséthenger adataihoz lásd Westenholz 2004, 80, no. 34 (BLMJ 2849 – BLMJ Seal 492, Bible Lands Museum, Jeruzsálem, 28 × 13 mm, kalcedon fém-applikációval).
- 91 Az újbabilóni pecséthenger adataihoz lásd Fales – Del Fabbro 2017, 134–135, no. 84 (Ligabue 84, Giancarlo Ligabue Foundation, Vence, 23 × 11 mm, sötétbarna-fehér sávós ónix).
- 92 A mésző plakett adataihoz lásd Álvarez-Mon – Garrison 2011, 333–334, no. 6, fig. 72 (Sb 43, Musée du Louvre, 14,5 × 15,5 × 1,6 [2,2] cm, mésző, Szúza). A tárgy a Musée du Louvre honlapján: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010174472> (link idézésének dátuma: 2022. 10. 15.).
- 93 A pecséthenger adataihoz lásd Porada 1981, 232, no. 1227 (M.76.174.420, Los Angeles County Museum of Art, Los Angeles, California, 23 × 11 mm, világosbarna márvány).
- 94 A tárgy adataihoz lásd Fales – Del Fabbro 2017, 216–217, nos. 157–158 (Ligabue 157–158, Giancarlo Ligabue Foundation, Vence 27 × 25 × 2 cm, kő).
- 95 Az óperzsa pecséthenger adataihoz lásd Moortgat 1940, 151, no. 746 és Pl. 87 (VA 831, Vorderasiatisches Museum, 22 × 10 mm, kalcedon).
- 96 Az eddig még publikálatlan tárgy lenyomatáról készített fotóját Niederreiter Zoltán bocsátotta a szerző rendelkezésére, melyet korábban személyesen vizsgált meg a Metropolitan Museum of Art gyűjteményében.
- 97 Az újelámi pecséthenger adataihoz lásd Merrillees 2005, 55, no. 17 és Pl. 7 (BM 89519 – 1861–6–28, 1), British Museum, 43 × 14 mm, üveges fajansz vagy frit). A tárgy a British Museum honlapján: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1861-0628-1 (link idézésének dátuma: 2022. 10. 15.).
- 98 A fentiekben hivatkozott tárgyak összegzéséhez konkrétan lásd a 49., 90, 91 és 96. jegyzeteket.

Bibliográfia

- Ataç, M.-A. 2006. „Visual Formula and Meaning in Neo-Assyrian Relief Sculpture”: *The Art Bulletin* 88/1, 69–101.
- Álvarez-Mon, J. – Garrison, M. B. (szerk.) 2011. *Elam and Persia*. Winona Lake, IN.
- Barnett, R. D. 1976. *Sculptures from the North Palace of Ashurbanipal at Nineveh (668–627 B.C.)*. London.
- Barnett, R. D. – Bleibtreu, E. – Turner, G. 1998. *Sculptures from the Southwest Palace of Sennacherib at Nineveh*. London.
- Battini, L. 2014. „An UGALLU, a Smiting God and a Man with a Spear in Sennacherib’s Palace Reliefs. A Precursor of an Assurbanipal’s Motif?”: *Aula Orientalis* 32/1, 165–167.
- Black, J. – Green, A. 1992. *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia. An Illustrated Dictionary*. London.
- Boscawen, W. S. C. 1903. *The First of Empires. “Babylon of the Bible” in the Light of Latest Research. An Account of the Origin, Growth, and Development of the Empire, Civilization, and History of the Ancient Babylonian Empire, from the Earliest Times to the Consolidation of the Empire in B.C. 2000*. London – New York.
- Braun-Holzinger, E. A. 1984. *Figürliche Bronzen aus Mesopotamien*. (Prähistorische Bronzenfunde 1/4.) Munich.
- Collins, D. J., SJ (ed.) 2015. *The Cambridge History of Magic and Witchcraft in the West from Antiquity to the Present*. Cambridge.
- Collon, D. 1972. „The Smiting God. A Study of a Bronze in the Pomerance Collection in New York”: *Levant* 4, 111–134.
- Collon, D. 1982. *Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum. Cylinder Seals II: Akkadian, Post-Akkadian, Ur III Periods*. London.
- Collon, D. 1986. *Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum. Cylinder Seals III: Isin-Larsa and Old Babylonian Periods*. London.
- Collon, D. – Porada, E. 2016. *Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum. Cylinder Seals IV: The Second Millennium BC Beyond Babylon*. London.
- Delaporte, L. 1920. *Musée du Louvre. Catalogue des cylindres orientaux. Cachets et pierres gravées de style oriental 1: Fouilles et missions*. Paris.
- Fales, F. M. – Del Fabbro, R. 2017. „Cylinder Seal with ‘Lion-Demons’”: A Favaro (szerk.): *Signs before the Alphabet. Journey to Mesopotamia at the Origins of Writing*. Florence, 134–135, no. 84.
- Fales, F. M. – Del Fabbro, R. 2017. „Stone Bas-relief with Banqueting Scene”: A Favaro (szerk.): *Signs before the Alphabet. Journey to Mesopotamia at the Origins of Writing*. Florence, 216–217, nos. 157–158.
- Frankfort, H. – Jacobsen, T. 1955. *Stratified Cylinder Seals from the Diyala Region*. (Oriental Institute Publications 72.) Chicago.
- Gadd, C. J. 1936. *The Stones of Assyria. The Surviving Remains of Assyrian Sculpture, their Recovery and their Original Positions*. London.
- George, A. R. 2016. *Mesopotamian Incantations and Related Texts in the Schøyen Collection*. (Cornell University Studies in Assyriology and Sumerology 32 – Manuscripts in the Schøyen Collection, Cuneiform Texts 7.) Bethesda, MD.
- Green, A. 1983. „Neo-Assyrian Apotropaic Figures. Figurines, Rituals and Monumental Art, with Special Reference to the Figurines from the Excavations of the British School of Archaeology in Iraq at Nimrud”: *Iraq* 45/1, *Papers of the 29 Rencontre Assyriologique Internationale, London, 5-9 July 1982*, 87–96.
- Green, A. 1984. „Beneficent Spirits and Malevolent Demons. The Iconography of Good and Evil in Ancient Assyria and Babylonia”: *Visible Religion* 3, 80–105.
- Green, A. 1986. „The Lion-Demon in the Art of Mesopotamia and Neighbouring Regions (Taf 2–41)”: *Baghdader Mitteilungen* 17, 141–254.
- Green, A. 1988. „Note to the ‘Lion-Demon’”: *Iraq* 50, 167–168.
- Green, A. 1994. „Mischwesen B. Archäologie. Mesopotamien”: D. O. Edzard et al. (szerk.): *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 8/3–4, Berlin – New York, 246–264.
- Green, A. 2000. „Hell’s Angels. Zur Ikonographie des Todes in der neuassyrischen und neubabylonischen Bildkunst”: *Altorientalische Forschungen* 27/2, 242–250.
- Heeßel, N. P. 2002. *Pazuzu. Archäologische und Philologische Studien zu einem altorientalischen Dämon*. (Ancient Magic and Divination 4.) Leiden–Boston.
- Huxley, M. 2000. „The Gates and Guardians in Sennacherib’s Addition to the Temple of Assur”: *Iraq* 62, 109–137.
- Kertai, D. 2015. „The Guardians at the Doors. Entering the Southwest Palace in Nineveh”: *Journal of Near Eastern Studies* 74/2, 325–349.
- Kolbe, D. 1981. *Die Reliefprogramme religiös-mythologischen Charakters in neuassyrischen Palästen. Die Figurentypen, ihre Benennung und Bedeutung*. Frankfurt am Main.
- Merrillees, P. H. 2005. *Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum. Cylinder Seals VI: Pre-Achaemenid and Achaemenid Periods*. London.

- Moorey, P. R. S. 2005. *Ancient Near Eastern Terracottas. With a Catalogue of the Collection in the Ashmolean Museum, Oxford*. Oxford.
- Muscarella, O. W. 1992. „Head of a Lion-Griffin”: *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 49/4 (*Ancient Art: Gifts from the Norbert Schimmel Collection*), 55, no. 21.
- Namakura, C. 2010. „Dedicating Magic. Neo-Assyrian Apotropaic Figurines and the Protection of Assur”: *World Archaeology* 36/1, 11–25.
- Niederreiter, Z. 2019. „Cylinder Seal Showing Pazuzu, Lulal, and Ugallu”: A. W. Lassen – E. Frahm – K. Wagensohn (szerk.): *Ancient Mesopotamia Speaks. Highlights of the Yale Babylonian Collection*. New Haven – London, 236, no. 58.
- Özgüç, N. 1965. *The Anatolian Group of Cylinder Seal Impressions from Kültepe*. (Türk Tarih Kurumu Yayınlarından 5.22.) Ankara.
- Panayotov, S. V. 2013. „A Copper Bell to Expel Demons in Berlin”: *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires* 2013/3, 80–87.
- Panayotov, S. V. 2020. „Healing in Images and Texts. The Sickbed Scene”: J. Cale Johnson (szerk.): *Patients and Performative Identities. At the Intersection of the Mesopotamian Technical Disciplines and Their Clients*. Philadelphia.
- Porada, E. 1981. „Stamp and Cylinder Seals of the Ancient Near East”: G. Markoe – P. R. S. Moorey (szerk.): *Ancient Bronzes, Ceramics and Seals. The Nasli M. Heeramanek Collection of Ancient Near Eastern, Central Asiatic, and European Art. Gift of The Ahmanson Foundation. Los Angeles County Museum*. Los Angeles, 187–234.
- Rittig, D. 1977. *Assyrisch-babylonische Kleinplastik magischer Bedeutung vom 13.-6. Jh. v. Chr.* (Münchener vorderasiatische Studien 1, Münchener Universitäts-Schriften: Philosophischer Fachbereich 12.) München.
- Roberts, H. E. 1998. *Encyclopedia of Comparative Iconography. Themes Depicted in Works of Art 1–2 (A–Z)*. New York.
- Rowe, I. M. 2009. „Ceramic Stamp-Seal Amulets in the Shape of the Head of Pazuzu”: *Iraq* 71, 151–159.
- Seidl, U. 1989. *Die babylonischen Kudurru-Reliefs. Symbole mesopotamischer Gottheiten*. (Orbis Biblicus et Orientalis 87.) Fribourg–Göttingen.
- Teissier, B. 1996. *Egyptian Iconography on Syro-Palestinian Cylinder Seals of the Middle Bronze Age*. (Orbis Biblicus et Orientalis Series Archaeologica 11.) Fribourg–Göttingen.
- Wagner, Cl. – Boardman, J. 2003. *Studies in Gems and Jewellery I. A Collection of Classical and Eastern Intaglios, Rings and Cameos*. (BAR International Series 1136.) Oxford.
- Westenholz, J. G. 2004. „Cylinder Seal with Lion-Demons”: J. G. Westenholz: *Dragons, Monsters and Fabulous Beasts*. (Exhibition catalogue, Bible Lands Museum.) Jerusalem, 80, no. 34.
- Wiggermann, F. A. M. 1981–1982. „Exit talim! Studies in Babylonian Demonology, I”: *Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Leiden* 27, 90–105.
- Wiggermann, F. A. M. 1992. *Mesopotamian Protective Spirits. The Ritual Texts*. (Cuneiform Monographs 1.) Groningen.
- Wiggermann, F. A. M. 1994. „Mischwesen A. Philologisch. Mesopotamien”: D. O. Edzard et al. (szerk.): *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 8/3–4, Berlin – New York, 222–245.
- Wiggermann, F. A. M. 2007. „Some Demons of Time and their Functions in Mesopotamian Iconography”: B. Groneberg – H. Spieckermann (szerk.): *Die Welt der Götterbilder*. Berlin, 102–116.
- Wiggermann, F. A. M. 2011. „The Mesopotamian Pandemonium. A Provisional Census”: *Studi e materiali di storia delle religioni* 77/2, 298–322.

Leopárdok az ókori Mezopotámiában

Nyitrai Mónika

Bevezetés

Jelen tanulmány¹ célja, hogy röviden bemutassa az ókori Mezopotámiából ismert különféle leopárdábrázolásokat. Habár a leopárdok is fontos szerepet játszottak a térségben és az egész ókori Keleten, főként a Kr. e. 4. és 3. évezredben,² kevésbé reprezentáltak, azaz jóval kevesebb ábrázolásuk ismert, mint az oroszlánok esetében. Többnyire kis szobrok, amulettek formájában, továbbá pecsétlengereken jelennek meg, s amint azt látni fogjuk, az egyes darabokkal kapcsolatban számos kérdés fölmerül, elsősorban a rendeltetést, illetve a szimbolikát illetően.

A munkának nem tárgya a leopárdok zoológiai vizsgálata, azonban szükséges megemlíteni, hogy a legfrissebb kutatás nyolc leopárdalfajt különít el, melyek közül a *Panthera pardus tulliana* (Valenciennes, 1856) releváns számunkra, hiszen ennek élőhelye Törökország, Irak, Irán, a Kaukázus, Türkmenisztán, Üzbegisztán, Afganisztán, Pakisztán területére lokalizálható (1. kép).³

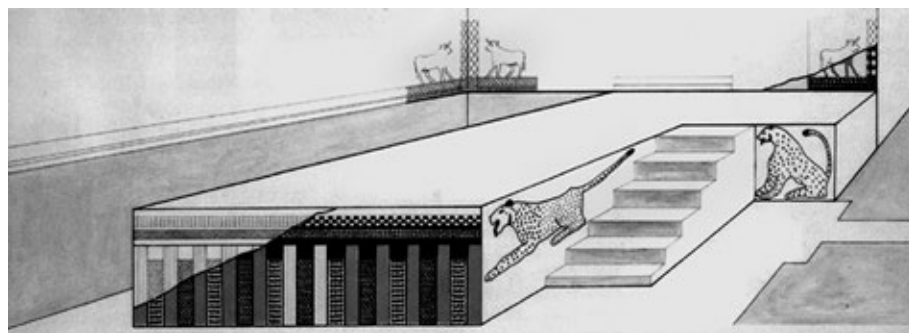
Kutatástörténet

A leopárdokról, pontosabban az írott, valamint a képi forrásokban való előfordulásukról meglehetősen kevés tanulmány látott napvilágot, azonban van néhány, amely átfogó képet ad róluk. Kronológiai rendben haladva először Elizabeth Douglas van Buren 1939-ben megjelent *The Fauna of Ancient Mesopotamia as Represented in Art* című művét érdemes megemlíteni, melyben a leopárdokról is szó esik, azonban ez mára már mind a zoológia, mind pedig az ókori források tanulmányozása szempontjából elavultnak számít.

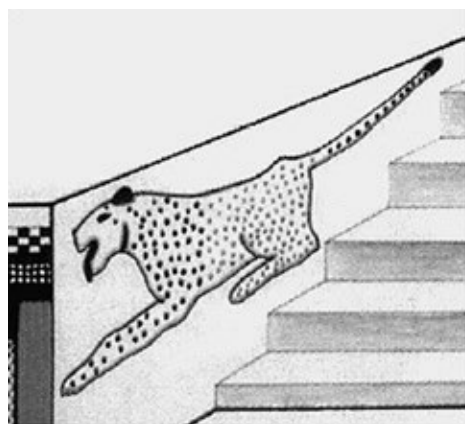
A jelen cikkben tárgyalt kisplasztikai alkotások közül számos szerepel Manfred Robert Behm-Blancke *Das Tierbild in der altnesopotamischen Rundplastik. Eine Untersuchung zum Stilwandel des frühsumerischen Rundbildes* című könyvében (1979), amelyben a szerző különféle stílusjegyek alapján osztályozza a tárgyakat. A főcsoportokat kronológiai rendben ismerteti, az alkategóriákat viszont a megjelenített állatfajok szerint határozza meg, illetve azon belül azok testhelyezete alapján rendszerezi az egyes darabokat. A munkában bemutatott leletek többségének a

1. kép. A *Panthera pardus tulliana* területi megoszlása (Gold 2009, Sémhur 2010 és Kitchener et al. 2017, 74 nyomán)

2. kép. Az urumi „Színes/Festett templom” főtermének díszítése
(Bretschneider–Nys 2020, 20, fig. 33 nyomán)

3. kép. Az urumi „Színes/Festett templom” leopárdfreskói, Kr. e. 3100–2900
(Bretschneider–Nys 2020, 20, fig. 33 nyomán)

lelőhelye is ismert, s ezekben az esetekben Behm-Blancke a provenanciákat is vizsgálja.

Az ókori Kelet kultúráját bemutató legfontosabb enciklopédia, a *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie (RIA)* három, 1980–1983 között megjelent szócikke is foglalkozik a leopárdokkal. Wolfgang Heimpel⁴ a leopárdokat és gepárdokat együttesen vizsgálja, de csak filológiai aspektusból, Elizabeth Williams-Forte⁵ a leopárdok régészeti kontextusát ismerteti, míg Ahmet Ünal⁶ a Kis-Ázsiához kapcsolódó információkat összegzi.

vő pozícióban látható (2. kép), a másik ülve (3. kép).⁹ Ez a két testhelyzet más képi reprezentáción is megfigyelhető.

Leopárdszobrok

Az alábbiakban egy külön tárgycsoport, a leopárdszobrok kerülnek bemutatásra, amelyek a testhelyzetük alapján négy alcsoportra oszthatók: (1) fekvő, (2) futó/ugró, (3) ágaskodó vagy fordított testhelyzetben ábrázolt, illetve (4) ülő leopárdok.

Fekvő leopárdok

A fekvő leopárdok esetében három, Kr. e. 3. évezredi, Uruk-ból származó szobrocskát szeretnék ismertetni, melyek közül az első a magas színvonalra, valamint a jól megőrződött állapota miatt az alkategória legkiemelkedőbb darabja.¹⁰ A W 14806c9 ásatási számú, 2,9 cm magas és 4,8 cm hosszú, kagylóból¹¹ készült figurán a szőrzet rozettáit lazúrkőberakások jelzik; a test és a fej egy irányba néz, a fülek az ég felé mutatnak, a száj csukva van, a fark pedig a test jobb oldalán tekeredik (4. kép).¹² A nagymacska mintázatának jelölésére

4. kép. A W 14806c9 ásatási számú fekvő leopárd (Behm-Blancke 1979, Taf. 7, 28 és De Agostini/Media Storehouse nyomán)

5. kép. Fekvő kos formájú mészko szobrocska lazúrkő berakással (VA 11025, Vorderasiatisches Museum, Berlin; Martin 2003, 16–17, no. 2b nyomán)

6. kép. Pecséthenger fekvő kos formájú ezüsfogantyúval (AN1964.744, Ashmolean Museum, Oxford; múzeumi felvétel nyomán)

7. kép. A W 17742-es fekvő leopárd, Uruk, Kr. e. 3. évezred körül (Behm-Blancke 1979, Taf. 21, 96 nyomán)

szolgáló berakás, amely különféle féldrágakő-díszítést is jelenthet, nemcsak a leopárdoknál figyelhető meg, hanem más, foltos/mintás állatoknál, mint például bovidáknál, ahogy azt a VA 11025-ös (Vorderasiatisches Museum, Berlin) kos formájú mészko szobrocska¹³ (5. kép) esetében használt lazúrkő is mutatja.

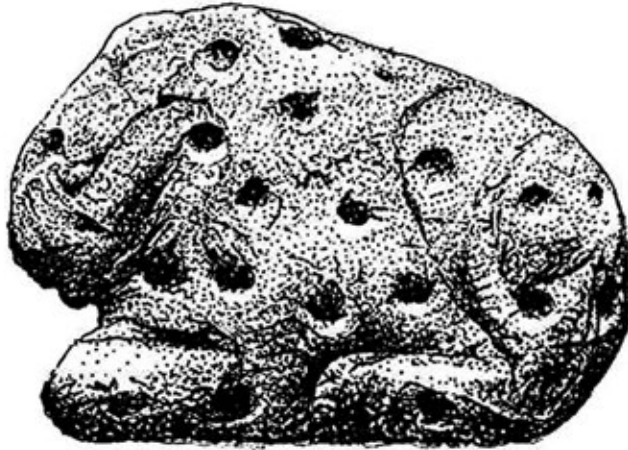
A funkciója kérdéses, de az alján lévő csap (amely a szobor egy másik tárgyba történő beillesztésére szolgálhatott) alapján feltételezhető, hogy pecséthenger-fogantyú volt,¹⁴ ahogyan az az oxfordi Ashmolean Museumban található, AN1964.744 leltári számú pecséthenger fekvő kos formájú ezüsfogantyúja esetében is látható (6. kép).

A másik két, szintén Urukból előkerült, a Kr. e. 3. évezredre datált tárgyon (7. és 8. kép) megjelenített állat azonosításával kapcsolatban is kérdések merülnek föl. Behm-Blancke szerint¹⁵ mindkettő oroszlán, azonban a felületükön látható kör alakú, szintén féldrágakövek vagy színes paszta befogadására szolgáló furatokkal kapcsolatban a következő két kérdés merül föl: Mi volt a funkciója ennek a díszítésnek, ha az ábrázolt macskaféle oroszlán? Ha a berakások a fentebb leírtak alapján az állat mintázatát hivatottak jelölni, nem lehet, hogy ezen két szobrocska esetében is párducról vagy más, foltos állatról van szó?

A kérdések megválaszolásához érdemes közelebbről megnézni a tárgyakat.

A W 17742 ásatási számú,¹⁶ 2,8 cm magas és 4,3 cm hosszú alabástromamulett (7. kép) a test körvonalainak, illetve a fejnek a törzstől való erőteljes elkülönülése figyelhető meg,¹⁷ míg a W 15400 ásatási számú,¹⁸ 3,0 cm magas és 4,2 cm hosszú¹⁹ mészko szobor (8. kép) a test megformálásában különbözik az előbbi tárgytól: a test minden része egy zárt kontúrba illeszkedik.²⁰ Habár az ásatási publikációban szereplő rajzokon alig kivehetők a végtagok, a második szobrocska esetében a mellső és hátsó lábak hajlási szöge alapján az ábrázolt állat inkább bovida, mintsem macskaféle, ezzel szemben az első nagymacskára, oroszlánra vagy leopárdra emlékeztet. A testen lévő vágatok szintén a mintázatra utalhatnak, amely segítségével meghatározható a faj: az első esetben foltos nagymacskáról, feltehetőleg leopárdról, míg a másodikban foltos bovidáról beszélhetünk.

Már ebben a csoportban említésre kerül a műkincs-kereskedelemben fölbukkanó tárgyak problematikája (a lelőhely is-

8. kép. A W 15400-as fekvő leopárd, Uruk, Kr. e. 3. évezred körül (Behm-Blancke 1979, Taf. 21, 94 nyomán)

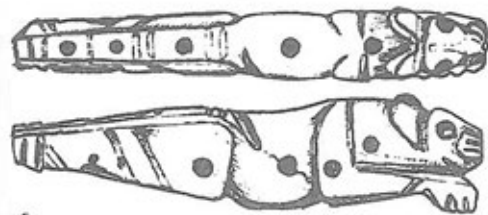
9. kép. Az 16971-es fekvő leopárd
(Phoenix Ancient Art s.a. nyomán)

a

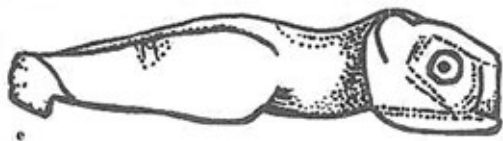
b

c

d

e

f

g

10. kép a–g. Futó/ugró leopárdok/oroszlánok/macskafélék
(Behm-Blancke 1979, Taf. 21, 99, 104, 100a–b,
103, 106, 101 és 102 nyomán)

meretének hiányában kérdéses az eredet, illetve az eredetiség). A Phoenix Ancient Art-on keresztül aukcióra bocsátott, 16971 referenciaszámú, 1,81 cm magas és 5,3 cm hosszú, hegyikrisztályból készült fekvő leopárd (9. kép) pontos származási helye ismeretlen, de az aukciós ház leírása szerint 1948 és 1982 között Elie Boustros²¹ (Bejrút, Libanon) magángyűjteményében volt.²²

A végtagok és a felfelé fordított farok szorosan a testhez illeszkedik, míg a fej az elülső lábakon nyugszik. Az állat egész testén fűrt kerek lyukak láthatók, melyek a szőrzetre jellemző foltokat imitálják, s amelyek alakja (tömör pötty, nem rozetta) arra utal, hogy a megjelenített állat inkább gepárd, mint leopárd, viszont a fej és az orr formája leopárdra emlékeztet. Mivel egy kisméretű tárgyról van szó, elképzelhető, hogy a leopárdokra jellemző rozettás mintázat kialakítására helyhiány miatt nem volt lehetőség, vagy csak nem álltak rendelkezésre a megfelelő eszközök, vagy nem volt meg a hozzá szükséges technikai tudás.

Futó/ugró leopárdok

A második alcsoportba foglalt tárgyak két további szekcióra bonthatók: az elsőbe a „pöttyös” macskafélék kerültek (10. kép: a–c), míg a másodikba azok, amelyek felületén nincsenek furatok (10. kép: d–g). A rajtuk szereplő állatok azonosítása (leopárd-, oroszlán- vagy esetleg egy másik macskafélé-ábrázolásról van-e szó), valamint a funkciójuk meghatározása nem egyszerű feladat. Az egyes kisplasztikákon (10. kép: a–c) megjelenő furatok a foltos/pöttyös mintázatot jelölhetik (11. kép), amely pedig az állatfajt indikálhatja, esetünkben a leopárdot. Ha viszont megnézzük a testalkatot, illetve a test és a fej formáját, néhány ábrázolás inkább oroszlánra emlékeztet mind a fűrt (10. kép: a–b), mind a fűrtalan alkotások esetében (10. kép: e–f). Egy további tárgyról (10. kép: g) annak állapota miatt nem állapítható meg pontosan, milyen állatot reprezentál, de egy másik szobrocskával (10. kép: f) mutatott hasonlóságok alapján feltehetőleg oroszlánt.

A funkciót tekintve egyikük (10. kép: b) amulett lehetett, amelyet a hátsó lábakon található, teljesen átfűrt luk is jelezhet, ahogyan az más példák (12. kép: a–c)²³ is látható.

A tárgyak értelmezését nehezíti, hogy az ide tartozó darabok közül csak háromnak (10. kép: b, c, e) a lelőhelye ismert. Mindhárom Hafádzsiból, a Sîn-templomból került elő, kettő a IV. rétegből, amely az Uruk-korra (Kr. e. 3750–3150) tehető, egy pedig a VIII. rétegből, mely a koradinasztikus kor II-re (Kr. e. 2750–2600) keltezhető.²⁴

Érdemes megemlíteni egy érdekes, a koradinasztikus kor IIIA-ra (Kr. e. 2600–2500) datálható ábrázolást, az ún. uri „standard”²⁵ bal zárópanel középső regiszterének vadászjelenetét, amelyen egy leopárd a természetes élőhelyén vadászik egy bovidára (13. kép). Habár itt nem szobrocskáról van szó, a képmezőben szereplő jelenet jól látható, hogy a nagymacska futva üldözi az előtte lévő zsákmányállatot, s a leopárd testtartása miatt a kompozíció szorosan kapcsolódik a vizsgált tárgycsoporthoz, a futóleopárd-szobrocskákhoz.

11. kép. Foltos bovida
(Behm-Blancke 1979, Taf. 21, 105 nyomán)

12. kép. Amulettek
(a. Christie's New York 1998 nyomán;
b–c. Christie's South Kensington 2012 nyomán)

Ágaskodó vagy fordított testhelyzetben ábrázolt leopárdok

A szobrocskákkal és/vagy amulettekkel kapcsolatban az egyik legismertebb a berakásos, mészkőből készült Mildenberg-leopárd (14. kép), amely az 1960-as években Mathias Komor (New York) magángyűjteményében volt, majd az 1970-es évek közepén Leo Mildenberg (1913–2001) vásárolta meg, s a haláláig az ő birtokában maradt. Az amulettet 2004-ben, majd pedig 2019-ben a Christie's (London) árverezte el. A jelenlegi tulajdonosa ismeretlen.²⁶

A feltételezhetően Urukból származó darab Arielle P. Kozloff szerint a késő Uruk – Dzsemdet Naszr korszakra (Kr. e. 3300–2900 körül) keltezhető. A tárgy eredeti méretének nagyjából fele, az 5,8 cm magas, 3,5 cm széles és 4,1 cm hosszú felső része maradt meg. A fej és a fölemelt mellső lábak arra utalnak, hogy az állat ágaskodó testtartásban van; a test profilban áll, míg a fej frontálisan néz. A leopárdfejre jellemző pöttyöket egyiptomi kék berakások jelölik, amelyek közül már csak egy található a helyén,²⁷ de a testen lévő foltok babszerű mintázata alapján biztos, hogy leopárdról és nem gepárdról van szó, mivel az utóbbinak egyszínű, kerek foltjai vannak, nem pedig rozettái, mint az előbbinek.²⁸

A korszakból eddig még nem ismert párhuzam, de Eblából (modern Tell Mardikh), a G királyi palotából előkerült két, a korai bronzkorból (Kr. e. 2400–2300 körül) származó, leopár-

13. kép. Az uri „standard” bal zárópanelje
(a Cuneiform Digital Library Initiative nyomán)

14. kép. Mildenberg-leopárd (Christie's London 2019 nyomán)

15. kép. A TM.77.G.260-as, ágaskodó leopárd
(Peyronel 2019, 331, fig. 2 nyomán)

16. kép. A TM.04.G.550-es, fordított testhelyzetben ábrázolt leopárd
(Peyronel 2019, 331, fig. 3 nyomán)

17. kép. Leopárdokkal küzdő bika- vagy bölényember
az uri királysírokból származó lírák hangdobozán
(Woolley 1934, pl. 104 c.2/5 és 104 c.1/3 nyomán)

dot ábrázoló alkotás, amelyek alapján feltételezhető, hogy ez az állat is egy kompozíció részét alkothatta.

A TM.77.G.260 ásatási számú, 7,1 cm magas, 2,4 cm széles és 1,5 cm vastag, mészkőből készült domborművön szereplő figura (15. kép) szintén ágaskodó leopárd, amelynek teste profilból látszik, míg a feje jobbra néz. A pofa jól faragott: a száj nyitott, vicsorgásra kész, de a bajusszal ellentétben a szemfogak nem látszanak. A fülek a fej két oldalán helyezkednek el. A szemgolyók berakással készülhettek, akárcsak a fejet és az egész testet díszítő foltok. A jobb vállra feltehetően egy emberi kéz van rávésve, ami Paul Collins szerint azt mutatja, hogy a macskaféle egy küzdelemjelenet egyik szereplője lehetett (ezekről a későbbiekben még lesz szó). A bal hátsó láb egyenes, a jobb hátrafelé lép, és mindkettő közepén két párhuzamos vonal húzódik, viszont a mellső végtagok nincsenek megformálva. A farok a hátsó lábak között lefelé görbül, s a visszahúzzható karmok kieresztve jelennek meg.²⁹

A TM.04.G.550 ásatási számú tárgyon szereplő, fordított testhelyzetben ábrázolt macskafélét (16. kép) Luca Peyronel oroszlánként vagy párducként azonosítja.³⁰ A reprezentációval kapcsolatban elmondható: az állat teste profilban van, míg a feje előre, a föld felé néz. A fül alatt kezdődően két párhuzamos vonal fut végig a fej körül, a sörényt jelölve, ami inkább a hím oroszlánokra jellemző, a szőrzet azonban többnyire pöttyös, ami pedig a leopárdok sajátossága. A bal hátsó és a jobb mellső lábon kétszer két párhuzamos csík található, míg a másik két végtagon csak kettő. Ezenkívül a lapockák körül is két párhuzamos vonal fut, talán egy hámat jelölve. Az állat mellett egy emberi láb figyelhető meg.³¹

A „kézen” álló leopárdhoz hasonló képi ábrázolások megjelennek különféle tárgyakon, például lírák hangdobozán, pecséthengereken, illetve azok lenyomatain. Előbbiekben egy leopárdokkal küzdő bika- vagy bölényember (17. kép),³² míg utóbbin egy leopárdokkal harcoló hős (18. kép) látható.³³ A kompozíciós azonosságok alapján az eblai példán is egy küzdelemjelenet lehetett.

18. kép. Leopárdokkal küzdő hős
egy szúzái pecséthenger lenyomatán
(Amiet 1972, Pl. 138, 1451 nyomán)

Ülő leopárdok

Az ülőleopárd-szobrok csoportjába öt tárgy tartozik (19. kép), melyeket az alábbi táblázatban négy aspektus mentén (első előfordulás, anyag, méretek, megformáltság és dekoráció) hasonlítottam (1. táblázat). A tárgyak táblázatban szereplő sorrendje a feltételezhetően ókori daraboktól halad a valószínűsíthetően modern kori alkotások felé, s a jelen tanulmányban a rájuk való hivatkozás sorszámnevekkel történik. A jelenlegi sorrendet a stílusjegyek tanulmányozása alapján alakítottam ki, azonban az egyes szobrok különféle szempontokon belüli bemutatása nem feltétlenül a táblázatban elfoglalt pozíciót követi.

Mivel az ebben a fejezetben ismertetendő tárgyak pontos származási helye, a régészeti kontextusuk nem ismert, az első előfordulásnál két tényezőt vizsgáltam: (1) a magángyűjteményekben, valamint (2) az aukciókon való fölbukkanásukat. Magángyűjteményekben időrendben a második (19. kép: 2) jelent meg először: a darabot az 1960-as években a Contignyűjteményben (Lausanne, Svájc) őrizték.³⁴ Ehhez képest az első szobrocskával (19. kép: 1) kapcsolatban az első adat egy évtizeddel későbbi: az 1970-es években egy francia magángyűjteményben (La Reine Margot, Párizs) volt megtalálható, majd pedig 1970–1990 között G. W. Goudchaux magángyűjteményének (Anglia, Egyesült Királyság) részét képezte.³⁵ Az ötödik tárgyról (19. kép: 5) csak annyi tudható, hogy a 2000-es évek elején vásárolták meg, de a gyűjtőre vonatkozóan egyáltalán nem áll rendelkezésre információ.³⁶ A harmadik (19. kép: 3) és a negyedik (19. kép: 4) esetében szintén nincs adat sem az őket korábban, sem az őket jelenleg őrző magángyűjteményeket illetően.³⁷ Az aukciókon történő szereplés és értékesítés tekintetében elmondható, hogy kronológiailag a negyedik a legelső, amelynek történetéről csak annyit tudunk, hogy 2003 októberében a Piasa (Párizs) árverésén kelt el.³⁸ A második 2006-ban a genfi és New York-i Phoenix Ancient Art egyik katalógusában (*Catalogue no. 2, no. 53*) jelent meg, 2011 júniusában pedig a Christie's (New York) bocsátotta aukcióra.³⁹ Az ötödiket 2014 novemberében a Pierre Bergé & associés (Párizs) árverezte el,⁴⁰ míg az első 2020 februárjában az Artemis Gallery (Louisville, Colorado, USA) aukcióján kelt el.⁴¹ A harmadik szintén megjelent a genfi és New York-i Phoenix Ancient Art egyik katalógusában valamikor a 2000-es vagy 2010-es években.⁴²

Az általam tanulmányozott második aspektussal, azaz a szobrok anyagával kapcsolatban kijelenthető, hogy mivel a tárgyakon nem végeztek petrográfiai vizsgálatot, kérdéses, milyen kövekből faragták ki azokat, valamint milyen anyagokat használtak a berakásokhoz. Az aukciós katalógusok leírásában természetesen szerepel a nyersanyag-megjelölés (amely viszont nem a kémiai és fizikai jellemzők elemzésén alapul): az alap többnyire szteatit vagy mészkő, a berakásokhoz pedig mészkövet, szteatitot, feldrágakövet alkalmaztak. Az anyagok pontos vizsgálata nélkül az alábbi állítások tehetők: az első, harmadik és ötödik darab „fekete vagy feketés kőből”, a második „szürkés kőből”, a negyedik pedig „kékés-feketés kőből” készült. Az aukciós katalógusok leírása szerint az első anyaga feltehetőleg fekete szteatit, és a szőrzet mintázatát talán kagyló- vagy fehérmészkő-betétekkel díszítették, ahogy az épen maradt szemgolyókat is.⁴³ A harmadik – az előbbihez hason-

lóan – valószínűleg egy fehérmészkő-berakásos feketeszteatit-leopárd.⁴⁴ Ezzel szemben az ötödik kloritból készült, csontbetétekkel, amelyek a szőrzet babalakú foltjait és a szemgolyókat jelölik.⁴⁵ A második egy fehérszteatit-tárgy, amelynek fehér mészkőből vagy kagylóból készült félhold/sarló- és mandulaalakú betétei a szőrzet rozettáit, illetve a szemgolyókat jelzik, a kerek pupillák anyaga pedig lazúrkő.⁴⁶ A negyedik anyaga szintén fekete szteatit vagy klorit lehet, fehérmészkő-betétekkel, s a matt felületen további mészkőlerakódások figyelhetők meg.⁴⁷

A méreteket illetően megállapítható, hogy a tárgyak nagyjából hasonló nagyságúak, bár egyfajta méretbeli növekedés figyelhető meg az egyes darabok között. Az első és az ötödik szobor között majdnem 15 cm az eltérés. Az első 9 cm magas és 4,8 cm széles,⁴⁸ míg az ötödik 23,7 cm magas.⁴⁹ A 12,1 cm-es magasságával a második is nagyobb az elsőnél, de itt nem akkora a különbség, mint a legkisebb és a legnagyobb figura esetében.⁵⁰ A negyedik 19,8 cm magas,⁵¹ ami viszont az elsőhöz képest legalább 10 cm differenciát jelent. A harmadik méretére vonatkozó adatokat még nem sikerült megtalálni, de a magasság feltehetőleg 10–20 cm között lehet.

A tárgyak legközelebbi párhuzamaként a Mildenberg-leopárdot (14. kép) említik, azonban a testtartás (ágaskodó versus ülő pozíció), valamint az állat alakjának kidolgozása alapján inkább az urumi „Színes/Festett templom” ülő leopárdot ábrázoló freskója (3. kép) tekinthető annak. A test megformáltsága a második, harmadik, negyedik és ötödik szobornál hasonló: alkatuk zömökebb, mint az elsőé (az inkább áramvonalas), de mindegyik egyenes háttal ül, illetve a végtagok a testhez viszonyítva minden esetben arányosak. A lábak és a mancsok szorosan egymáshoz simulnak, s a behúzható karmok is jól kivehetők. A fark a hátsó lábak között a jobb hátsó comb fölé irányul,⁵² továbbá a harmadik, negyedik, valamint az ötödik darab esetében szőrbojtban végződik, amelyet berakások körvonalaznak (a harmadik és ötödik szobron három, a negyediken kettő). A szőrzet rozettáit jelölő berakások az elsőn a tárgy méretéhez képest jóval nagyobbak és inkább babalakúak. A többi esetben a betétek kisebbek, de az ötödiknél szintén babszerűek, míg a második, harmadik és negyedik párdúcon a vájatok vékonyabbak, inkább félhold vagy sarló alakúak. A fej kialakításában is megfigyelhetők hasonlóságok, illetve különbözőségek. Habár mindegyik előre néz, az első leopárd feje keskenyebb, míg a másodiké, harmadiké, negyediké és ötödiké szélesebb, a pófájuk ugyanakkor megegyezik: mind viczorognak, s a nyitott szájban jól láthatók a szemfogak, viszont a bajusz hiányzik. A szemek mindenhol tágak és mélyen ülők, azonban a szemgolyók az első tárgyon köralakúak, míg az összes többin mandulaszerűek. A pupilla minden esetben kerek,⁵³ de az az elsőnél jóval kisebb, ami a szobrocška méretéből adódhat. A fülek többnyire jól láthatók, kivéve a másodiknál, mert ott azok kevésbé tagoltak. A második, harmadik és negyedik szobron hasonló a fülek kidolgozása: a fej tetején hátracsapottan helyezkednek el, míg az elsőn és az ötödiken fölfelé mutatnak. További érdekesség, hogy az első leopárd kivételével a többi fejét „sörény” határolja, amelyet a fej körül, a fülek alatt végigfutó két párhuzamos vonal jelez.

19. kép. Ülőleopárd-szobrok (1. Artemis Gallery 2020 nyomán; 2. Christie's New York 2011 nyomán; 3. Ancient to Medieval (And Slightly Later) History 2015 nyomán; 4. Piasa Paris 2003 nyomán; 5. Pierre Bergé & associés 2012 nyomán)

	1	2	3	4	5
Első előfordulás:					
– magángyűjtemény	1970-es évek, La Reine Margot (Paris)	1960-as évek, Conti Collection (Lausanne, Svájc)	?	?	2000-es évek eleje
– aukció	1970-es–1990-es évek, G. W. Goudchaux (Anglia) 2020. február 13., Artemis Gallery (Louisville, Colorado, USA), lot 66d	2006 Phoenix Ancient Art (Genf és New York), 2011. június 9. Christie's (New York), lot 12	20xx.xx.xx Phoenix Ancient Art (Genf és New York)	2003. október 1., Piasa, Drouot Montaigne (Párizs), lot 22	2012. november 30., Pierre Bergé & associés (Párizs), lot 445
Anyag	„fekete kő”	„szürkés kő”	„feketés kő”	„kékes-feketés kő”	„fekete kő”
Méret:					
– magasság	9 cm	12,1 cm	?	19,8 cm	23,7 cm
– szélesség	4,8 cm		?		
– hosszúság					
Dekoráció:					
– szörzet rozettái	babalakú berakások	félhold/sarló alakú berakások	félhold/sarló alakú berakások	félhold/sarló alakú berakások	bab alakú berakások
– szemek					
• szemgolyó	kerek	mandula alakú	mandula alakú	mandula alakú	mandula alakú
• pupilla	kerek	kerek	kerek	kerek	kerek
– fülek	fölfelé mutató	hátracsapott	hátracsapott	hátracsapott	fölfelé mutató
– sörény	nincs	van	van	van	van
– szőrbojt	nincs	?	van (3 berakással)	van (2 berakással)	van (3 berakással)

1. táblázat. Ülőleopárd-szobrok összehasonlítása

Leopárd versus oroszlán a koradinasztikus korban (Kr. e. 2900–2334)

Amint arról fentebb már volt szó, a leopárdok hangszerek dobozán, valamint pecséthengereken is megtalálhatók, s ebben a részben, a teljesség igénye nélkül, még pár példa kerül megemlítésre. Általánosságban elmondható, hogy a pecséthengereken főként küzdelemjeleneteken fordulnak elő, amelyeken a másik ragadozó jellemzően az oroszlán. A két nagymacska közötti kapcsolat egyenrangú vagy alá-fölé rendelt lehet. Az első lenyomaton⁵⁴ egy oroszlán és egy leopárd egy bikával viaskodik

(20. kép: a). Az állatok elhelyezkedése, testtartása alapján ki-jelenthető, hogy a leopárd a támadást vezető oroszlánt segíti, a bikát hátulról közrefogva, hogy az ne tudjon elmenekülni. A második⁵⁵ (20. kép: b) és a harmadik illusztráción⁵⁶ (20. kép: c) a leopárd és az oroszlán egyenrangú félként jelenik meg. Az előbbin mindkét állat a bikával küzdő hőst támogatja, s a leopárdot itt is az első példán (20. kép: a) már látott helyzetben, azaz a bikát hátulról megragadva ábrázolták, míg az oroszlán egyedül harcol egy, a hős mögött megjelenő másik bikával, de mind a leopárdot, mind az oroszlánt emberszerű lények (az egyik egy bölényember) törrel támadják. A harmadik ábrán vi-

20. kép. Küzdelemjelenetek leopárral és oroszlánnal
(a. a British Museum felvétele nyomán; b. Amiet 1961, Pl. 79, 1046 nyomán; c. Rohn 2011, Taf. 10, 68 nyomán; d. Legrain 1936, Pl. 504 nyomán)

szont a két állat egy-egy „szarvval” rendelkező patással (a leopárd talán gazellával, az oroszlán szarvassal) küzd külön-külön, de egymás oldalán. A negyedik pecséthengeren⁵⁷ (20. kép: d) a hős két oroszlánnal hadakozik, miközben a leopárd egy szarvassal. Ebben az esetben tehát a leopárd az oroszlánokkal ellentétes szerepben mutatkozik meg, a hőst támogatja, az oroszlánok pedig a hős ellenségeként jelennek meg.

Összegzés

A leopárdok már az Uruk-kortól kezdve előfordulnak a mezopotámiai művészetben (freskók, domborművek, pecséthenger-kompozíciók részeként, valamint kisplasztikai alkotások formájában), továbbá régészetileg is megfoghatók templomi kontextusban. Habár jelen tanulmányban a képi reprezentációjuknak csak egy része került bemutatásra, azok alapján is

21. kép. Leopárd a befejezetlen kudurrun
(Niederreiter Zoltán felvétele nyomán)

megállapítható, hogy a keltezésük problematikus, főleg azon alkotásoké, melyek lelőhelye nem ismert. A tárgyak többsége ugyanakkor a történeti források előtti korszakra, a kézművészség, a kisplasztika korai időszakára datálható. Az összegyűjtött, illetve itt bemutatott darabok azt mutatják, ezek az állatok főként a koradinasztikus kori művészetben voltak népszerűek, viszont a későbbi korszakokban alig-alig jelentek meg az ábrázolásokon. A kassú korból, a Kr. e. 12. századból csak egy példa ismert: az ún. befejezetlen kudurrun⁵⁸ (21. kép) a leopárd mellett egy oroszlán is látható.

A tárgyak kivitelezését illetően elmondható, hogy azok magas minőségűek, amit a nyersanyaghasználat is tükröz: importált anyagok (pl. lazúrkő) használata jellemző. Az állatok megformálása többnyire naturalisztikus, de az egyes tárgycsoportok esetében ábrázolási konvenciók is megfigyelhetők a testtartás (fekvő, futó, ágaskodó vagy ülő pozíció), testrészek, mintázat (az ülőszobrok esetében például bab- vagy sarló/féldhold alakú vájatok) kialakításának vonatkozásában.

A leopárdábrázolásokkal kapcsolatban továbbra is vannak kérdések. A szobrocskák tekintetében a rendeltetés: egyes darabok amulettként, votív tárgyként vagy pecséthenger-fogantyúként funkcionálhattak. Ugyanakkor a párducok szimbolikus szerepe is tisztázatlan: feltételezésem szerint a küzdelemjeleneteken betöltött pozíciójuk alapján az oroszlánnal egyenrangú vagy alá-fölé rendelt viszonyban lehettek, de a többi reprezentáció szimbolikus háttérére vonatkozóan még nincs elfogadott nézet.

Jegyzetek

- 1 A tanulmány a XIV. Magyar Ókortudományi Konferencián (Pécs, 2022) elhangzott, „Leopárdok az ókori Mezopotámiában” című előadásom írott változata, amely a készülő doktori disszertációmnak (*Macskafélék az ókori Mezopotámiában*) is részét képezi. A leopárdok vizsgálata magában foglalja a rájuk, illetve más „foltos” nagymacskára használt sumer és akkád lemmák/megnevezések tanulmányozását is, azonban azok, illetve a különféle értelmezési lehetőségek nagy száma miatt erre ezen munkában nem kerül sor. A cikk elkészítésében nyújtott segítségért, az értékes hozzászólásokért, útmutatásért köszönettel tartozom Niederreiter Zoltánnak, valamint Bácskay Andrásnak.
- 2 Buchholz 2006; Nys–Bretschneider 2008, 555.
- 3 Emellett az Arab-félsziget déli részén honos *Panthera pardus nimr* (Hemprich–Ehrenberg 1833) is megemlítendő, amely az ókorban a kereskedelmi kapcsolatok révén akár el is juthatott Mezopotámiába. A további alfajokhoz lásd Kitchener et al. 2017, 73–74.
- 4 Heimpel 1980–1983.
- 5 Williams-Forte 1980–1983.
- 6 Ünal 1980–1983.
- 7 Nys–Bretschneider 2008.
Habár az általuk és általam összegyűjtött tárgyak között van átfedés, a leopárdszobrokat illetően újabb, eddig még nem vizsgált darabokat mutatok be.
- 8 Heinrich 1982, 63 és 65; Schwarz 2012, 170.
- 9 Publikációk: Lloyd–Safar–Frankfort 1943, Pl. X és XI; Parrot 1961, 259, fig. 332; Parrot 1972, fig. 332; Williams-Forte 1980–1983, 603, fig. 2; Nunn 1988, Taf. 52 és 53; Roaf 1998, 62–63; Bretschneider–Nys 2020, 19–20, fig. 33.
- 10 A tárgyat feldolgozó publikációk: Heinrich 1936, 25–26 és Taf. 13f; Douglas van Buren 1939, Pl. I, fig. 5; Christian 1940, Taf. 100, 9; Müller-Karpe 1968, Taf. 91, 20; Behm-Blancke 1979, 9–10; 73, 30; Taf. 7, 28.
- 11 Behm-Blancke szerint az anyaga „kagylómassza (Muschelmasse) (?)” lehet (lásd Behm-Blancke 1979, 9–10, 73 [30]).
- 12 Behm-Blancke 1979, 9–10, 73 (30).
- 13 A 2,6 cm magas és 5,2 cm hosszú tárgy szintén Urukából került elő, továbbá Kr. e. 3300–2900 körülre datálható (lásd Behm-Blancke 1979, 9–10; 73, 30; Taf. 7, 28; Kawami 2001, 32–34, fig. 2; Martin 2003, 16–17, 2b), tehát méretbeli, területi, valamint időbeli hasonlóságot is mutat az említett fekvőleopárd-szoborral.
- 14 Behm-Blancke 1979, 9–10, 73, 30.
- 15 Behm-Blancke 1979, 26, 72 és 73.
- 16 Publikációk: Nöldeke–Lenzen 1940, 23 és Taf. 35d; Behm-Blancke 1979, 26, 76–77, 73 és Taf. 21, 96.
- 17 Behm-Blancke 1979, 26, 76–77, 73.
- 18 Leltári szám: 22469 (Iraq Museum, Bagdad). Publikációk: Nöldeke et al. 1936, 26 és Taf. 25h; Bolz-Augenstein 1964, 67, 38; Behm-Blancke 1979, 26 és 76 (no. 72), Taf. 21, no. 94.
- 19 A kölni kiállítási katalógus és Behm-Blancke leírása alapján a tárgy 4,2 cm hosszú (lásd Bolz-Augenstein 1964, 67, 38; Behm-Blancke 1979, 76, 72), de Nöldekénél 3,2 cm szerepel (lásd Nöldeke et al. 1936, 26).
- 20 Behm-Blancke 1979, 26, 76, 72.
- 21 Helyesen Elias (Elie) Bustros bejrúti műkincskereskedő, aki a Rue Michel Bustros-on működő régiségbolton keresztül számos műtárgyat adott el. A Bustros család által is üzemeltetett cég, a Spartali & Co. vevői között szerepelt a British Museum is, amely jó néhány tárgyat vásárolt a görög import-export vállalatától (lásd BM: <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG62997> – megtekintés dátuma: 2022. november 18.).
- 22 Phoenix Ancient Art s.a.
- 23 A. Christie’s New York 1998. b–c; Christie’s South Kensington 2012.
- 24 Behm-Blancke 1979, 78, no. 89, 93, 95 és Tabelle 3.
- 25 Leltári szám: BM 121201 (British Museum, London).
- 26 Christie’s London 2019.
- 27 Kozloff 1981, 2; Kozloff 1983, 16, 2.
- 28 A *Cynegetica* III. 63–83-ban Oppianos a leopárdokat és a gepárdokat ugyanazon faj két alfajaként írja le. A kisebb testméret, a hosszabb fark és a gyorsaság a gepárdok jellemzője, míg a nagyobb és zömökebb test a leopárdoké. A modern besorolás szerint azonban a leopárdok és a gepárdok ugyanabba a családba (Felidae) tartoznak, az előbbi a *Pantherinae* alcsalád *Panthera* nemének, míg az utóbbi a *Felinae* alcsalád *Acinonyx* nemének tagja (lásd Kitchener et al. 2017, 76–77). E két faj szörzetének mintázatában is vannak különbségek: az előbbi sűrű foltokkal rendelkezik, az utóbbi nem (lásd Allen et al. 2011).
- 29 Collins 2003, 173, no. 112; Peyronel 2019, 325, fig. 2.
- 30 Az oroszlánként való azonosításhoz lásd a publikációban szereplő képaláírást (Peyronel 2019, 331, fig. 2), míg a leopárdként történőhöz a főszöveget (Peyronel 2019, 325, fig. 2).
- 31 Peyronel 2019, 325 és 331, fig. 3.
- 32 Mindkét tárgy kagylóból készült, s az uri királysírokból származik. Ásatási szám: U.10412 és U.12353. Lásd Woolley 1934, 249, Pl. 104 c.2/5 és 252, Pl. 104 c.1/3.
- 33 A pecséthenger (MT 47) származási helye Szúza, magassága 0,3 cm, átmérője 1,7 cm. Lásd Amiet 1972, 186 és Pl. 138, 1451.
- 34 Christie’s New York 2011.
- 35 Artemis Gallery 2020.
- 36 Pierre Bergé & associés 2012.
- 37 Ancient to Medieval (And Slightly Later) History 2015 és Piasa Paris 2003.
- 38 Piasa Paris 2003.
- 39 Christie’s New York 2011.
- 40 Pierre Bergé & associés 2012.
- 41 Artemis Gallery 2020.
- 42 Az Ancient to Medieval (And Slightly Later) History 2015 forrásként a Phoenix Ancient Art honlapját adja meg, azonban az már nem elérhető, feltehetőleg azért, mert a tárgy aukciója sikeres volt. Továbbá mivel a PAA brosúráinak hozzáférhetősége korlátozva van (nem mindegyik tekinthető meg online), még nem sikerült föllelenni a vonatkozó számot.
- 43 Artemis Gallery 2020.
- 44 Ancient to Medieval (And Slightly Later) History 2015.
- 45 Pierre Bergé & associés 2012.
- 46 Christie’s New York 2011.
- 47 Piasa Paris 2003.
- 48 Artemis Gallery 2020.
- 49 Pierre Bergé & associés 2012.
- 50 Christie’s New York 2011.
- 51 Piasa Paris 2003.
- 52 A második tárgyról készült fénykép alapján nem megállapítható, de az aukciós katalógus leírásában kiegészítő információként szerepel: „The tail curled up and over the right hind leg; ... the body perforated horizontally through the hind paws, the underside with an oval recess” (lásd Christie’s New York 2011).
- 53 A különböző állatok pupillaformái eltérőek (lásd Banks–Sprague–Schmoll–Parnell–Love 2015).
- 54 Leltári szám: BM 120530 (British Museum, London); proveniencia: uri királysírok; magasság: 4,3 cm, átmérő: 3,2 cm. Publikációk: Woolley 1934, Pl. 197, 58, PG 43; Amiet 1961, 382, Pl. 78, 1036; Wiseman 1962, 23, Pl. 19a.

55 Ásatási szám: U.9023; származási hely: uri királysírok. Publikációk: Woolley 1934, Pl. 201, 118; Amiet 1961, 384, Pl. 79, 1046.
56 Publikáció: Rohn 2011, 21 és Taf. 10, 68.

57 Publikációk: Legrain 1936, 44, Pl. 29 és 57, 504; Amiet 1961, 426, Pl. 99, 1311.
58 Leltári szám: SB 25 (Louvre, Párizs).

Bibliográfia

- Allen, W. L. et al. 2011. „Why the Leopard Got Its Spots. Relating Pattern Development to Ecology in Felids”: *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences* 278/1710, 1373–1380.
- Amiet, P. 1961. *La glyptique mésopotamienne archaïque*. Paris.
- Amiet, P. 1972. *Glyptique susienne des origins à l'époque des Perses achéménides. I: Texte; II: Planches*. (Mémoires de la Délégation archéologique en Iran 43.) Paris.
- Ancient to Medieval (And Slightly Later) History 2015. „Rare and Unique Near Eastern Stone Crouching Feline, 3rd ML BC” [AMSLH: <https://archaicwonder.tumblr.com/post/128589846903/rare-and-unique-near-eastern-stone-crouching> – megtekintés dátuma: 2022. január 19.].
- Artemis Gallery 2020. *Exceptional Antiquities, Asian, Ethnographic*. 13 February 2020. Live auction, lot 66d, “Rare Sumerian Incised Black Steatite Panther / Feline” [Bidsquare: <https://www.bidsquare.com/online-auctions/artemis-gallery/rare-sumerian-incised-black-steatite-panther-feline-1647614> – megtekintés dátuma: 2021. június 18.].
- Banks, M. S. – W. W. Sprague – J. Schmoll – J. A. Q. Parnell – G. D. Love 2015. „Why Do Animal Eyes Have Pupils of Different Shapes?”: *Science Advances* 1/7 [Science Advances: <https://advances.sciencemag.org/content/1/7/e1500391> – megtekintés dátuma: 2021. június 22.].
- Behm-Blancke, M. R. 1979. *Das Tierbild in der altesmesopotamischen Rundplastik. Eine Untersuchung zum Stilwandel des frühsumerischen Rundbildes*. (Baghdader Forschungen 1.) Mainz am Rhein.
- Bolz-Augenstein, I. (szerk.) 1964: *Schätze aus dem Irak von der Frühzeit bis zum Islam. Eine Ausstellung im Wallraf-Richartz-Museum zu Köln 27. Juni bis 20. September 1964*. Köln.
- Buchholz, H.-G. 2006. „Beobachtungen zur nahöstlichen, zyprischen und frühgriechischen Löwenikonographie”: *Ugarit-Forschungen* 37, 27–216.
- Christian, V. 1940. *Alttertumkunde des Zweistromlandes: Von der Vorzeit bis zum Ende der Achämenidenherrschaft*. Leipzig.
- Christie's London 2019: *Antiquities*. 3 July 2019. Live Auction 17198, lot 33, “A Mesopotamian Inlaid Limestone Leopard” [Christie's: <https://www.christies.com/lot/lot-a-mesopotamian-inlaid-limestone-leopard-late-uruk-6217248/> – megtekintés dátuma: 2021. június 18.].
- Christie's New York 1998. *Antiquities*. Friday 18 December 1998. Auction catalogue. 94–95, lot 180, „A Sumerian Shell Leopard Pendant” [Christie's: <https://www.christies.com/en/lot/lot-1403319> – megtekintés dátuma: 2022. november 23.].
- Christie's New York 2011. *Antiquities*. 9 June 2011. Live Auction 2450, lot 12, “A Mesopotamian Steatite Panther” [Christie's: <https://www.christies.com/lot/lot-a-mesopotamian-steatite-panther-circa-late-4th-early-5443195/> – megtekintés dátuma: 2021. június 18.].
- Christie's South Kensington 2012. *Antiquities*. 25 October 2012. Live auction 7207, lot 143, „Seven Mesopotamian Stone Amulets” [Christie's: <https://www.christies.com/en/lot/lot-5609577> – megtekintés dátuma: 2022. november 23.].
- Collins, P. 2003. “112. Upright Leopard”: J. Aruz – R. Wallenfels (szerk.): *Art of the First Cities. The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus*. New York – New Haven – London, 173, no. 112.
- Douglas van Buren, E. 1939. *The Fauna of Ancient Mesopotamia as Represented in Art*. (Analecta Orientalia 18.) Roma.
- Gold, K. 2009. „Black Panther Art Illustration Silhouette on a White Background”: Alamy [<https://www.alamy.com/stock-image-black-panther-art-illustration-silhouette-on-a-white-background-169597490.html> – megtekintés dátuma: 2022. november 16.].
- Heimpel, W. 1980–1983. „Leopard (und Geparde). A. Philologisch”: D. O. Edzard (szerk.): *Reallexikon der Assyriologie 6. Klagegesang – Libanon*. Berlin – New York, 599–601.
- Heinrich, E. 1936. *Kleinfunde aus den archaischen Tempelschichten in Uruk*. (Ausgrabungen der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka 1.) Berlin.
- Heinrich, E. 1982. *Die Tempel und Heiligtümer im alten Mesopotamien. Typologie, Morphologie und Geschichte. I: Text; II: Abbildungen*. (Denkmäler antiker Architektur 14.) Berlin.
- Kawami, T. S. 2001. „The Cattle of Uruk. Stamp Seals and Animal Husbandry in the Late Uruk/Jemdet Nasr Period”: W. W. Hallo – I. J. Winter (szerk.): *Proceedings of the XLVe Rencontre Assyriologique Internationale. II: Seals and Seal Impressions*. Bethesda, MD, 31–47.
- Kitchener, A., et al. 2008. „A Revised Taxonomy of the Felidae”: *Cat News Special Issue* 11, 1–80.
- Kozloff, A. P. (ed.) 1981. *Animals in Ancient Art from the Leo Mildenberg Collection*. Cleveland, no. 2.
- Kozloff, A. P. 1983. „Aufgerichteter Leopard”: *Tierbilder aus vier Jahrtausenden. Antiken der Sammlung Mildenberg mit 23 Farb- und 271 Schwarzweiß-Abbildungen*. Mainz, 16, no. 2.
- Legrain, L. 1936. *Ur Excavations. III: Archaic Seal Impressions*. (Ur Excavations 3.) London–Philadelphia.
- Lloyd, S. – F. Safar – H. Frankfort 1943. „Tell Uqair. Excavations by the Iraq Government Directorate of Antiquities in 1940 and 1941”: *Journal of Near Eastern Studies* 2, 131–158.
- Martin, L. 2003. „Recumbent Animals”: J. Aruz – R. Wallenfels (szerk.): *Art of the First Cities. The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus*. New York – New Haven – London, 16–17, no. 2b.
- Müller-Karpe, H. 1968. *Handbuch der Vorgeschichte. II: Jungsteinzeit*. München.
- Nöldeke, A. – H. Lenzen 1940. *Elfter vorläufiger Bericht über die von der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka unternommenen Ausgrabungen* (Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften Jahrgang 1940, Phil.-hist. Klasse 3.) Berlin.
- Nöldeke, A. et al. 1936. *Siebter vorläufiger Bericht über die von der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka unternommenen Ausgrabungen*. (Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften Jahrgang 1935, Phil.-hist. Klasse 4.) Berlin.
- Nöldeke, A. et al. 1937. *Achter vorläufiger Bericht über die von der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka unternommenen Ausgrabungen*. (Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften Jahrgang 1937, Phil.-hist. Klasse 4.) Berlin.

- nen Ausgrabungen.* (Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften Jahrgang 1936, Phil.-hist. Klasse 13.) Berlin.
- Nunn, A. 1988. *Die Wandmalerei und der glasierte Wandschmuck im Alten Orient.* (Handbuch der Orientalistik, 7. Abteilung: Kunst und Archäologie, 1. Bd.: Der alte Vordere Orient, 2. Abschnitt: Denkmäler, B: Vorderasien, 6.) Leiden – New York – København – Köln.
- Nys, N. – J. Bretschneider 2008. „Research on the Iconography of the Leopard”: *Ugarit-Forschungen* 39, 555–615.
- Parrot, A. 1961. *Assur.* Paris
- Parrot, A. 1972. *Assur. Die Mesopotamische Kunst vom XIII. vorchristlichen Jahrhundert bis zum Tode Alexanders des Grossen.* München.
- Peyronel, L. 2019. „Il ruggito del leone. Qualche osservazione sulle immagini ferine nel mondo siriano del III millennio a.C.”: S. Valentini – G. Guarducci (szerk.): *Between Syria and the Highlands. Studies in Honor of Giorgio Buccellati and Marilyn Kelly-Buccellati.* (Studies on the Ancient Near East and the Mediterranean 3.) Roma, 323–334.
- Phoenix Ancient Art s.a.: lot. 16971, „Mesopotamian Rock Crystal Statuette of a Leopard”: [PAA: <https://phoenixancientart.com/work-of-art/mesopotamian-rock-crystal-statuette-of-a-leopard/> – megtekintés dátuma: 2021. november 16.].
- Piasa Paris 2003. *Archéologie. Mercredi 1er Octobre 2003 à 14 h no. 1 à no. 275, Jeudi 2 Octobre 2003 à 14 h no. 276 à no. 549.* 8–9, lot 22, „Statuette zoomorphe”: [Piasa: https://www.auction.fr/_en/lot/statuette-zoomorphe-asie-occidentale-fin-du-iiiie-millenaire-av-j-c-628361 – megtekintés dátuma: 2021. november 16.].
- Pierre Bergé & associés 2012. *Archéologie.* Vendredi 30 novembre 2012 14:00, lot 445, „Panthère rugissant” [PBA: <https://www.pba-auctions.com/en/lot/13968/2643587?npp=10000&> – megtekintés dátuma: 2021. november 16.].
- Roaf, M. 1998. *A mezopotámiai világ atlasza. Az ókori Mezopotámia, Anatólia, Irán, Palesztina és Szíria.* Budapest.
- Rohn, K. 2011. *Beschriftete mesopotamische Siegel der Frühdynastischen und der Akkad-Zeit.* (Orbis Biblicus et Orientalis. Series Archaeologica 32.) Fribourg–Göttingen.
- Schwarz, H. 2012. *Frühe Formen der Religion.* Doktori disszertáció. Leibniz Universität Hannover.
- Sémhur 2010. „File: Middle East topographic map-blank.svg”: *Wikipedia* [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Middle_East_topographic_map-blank.svg – megtekintés dátuma: 2022. november 16.].
- Ünal, A. 1980–1983. „Leopard. C. In Kleinasien”: D. O. Edzard (szerk.): *Reallexikon der Assyriologie Bd. 6. Klagegesang – Libanon.* Berlin – New York, 604–605.
- Williams-Forte, E. 1980–1983. „Leopard. B. Archäologisch”: D. O. Edzard (szerk.): *Reallexikon der Assyriologie Bd. 6. Klagegesang – Libanon.* Berlin – New York, 601–604.
- Wiseman, D. J. 1962. *Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum. Cylinder Seals I: Uruk – Early Dynastic Periods.* London.
- Woolley, C. L. 1934. *Ur Excavations. II: The Royal Cemetery.* I–II. (Ur Excavations 2.) London–Philadelphia.